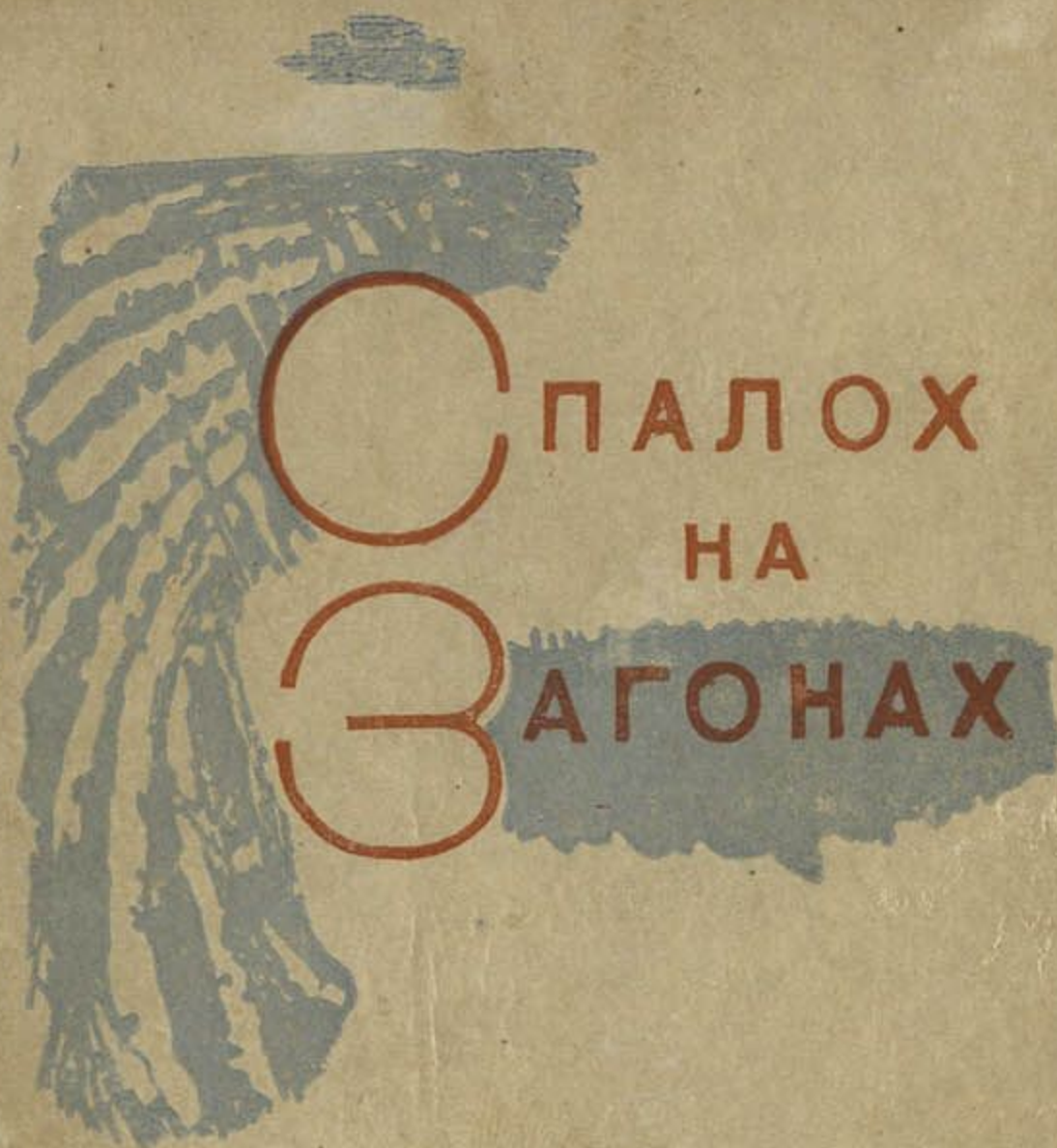

Ба 48231

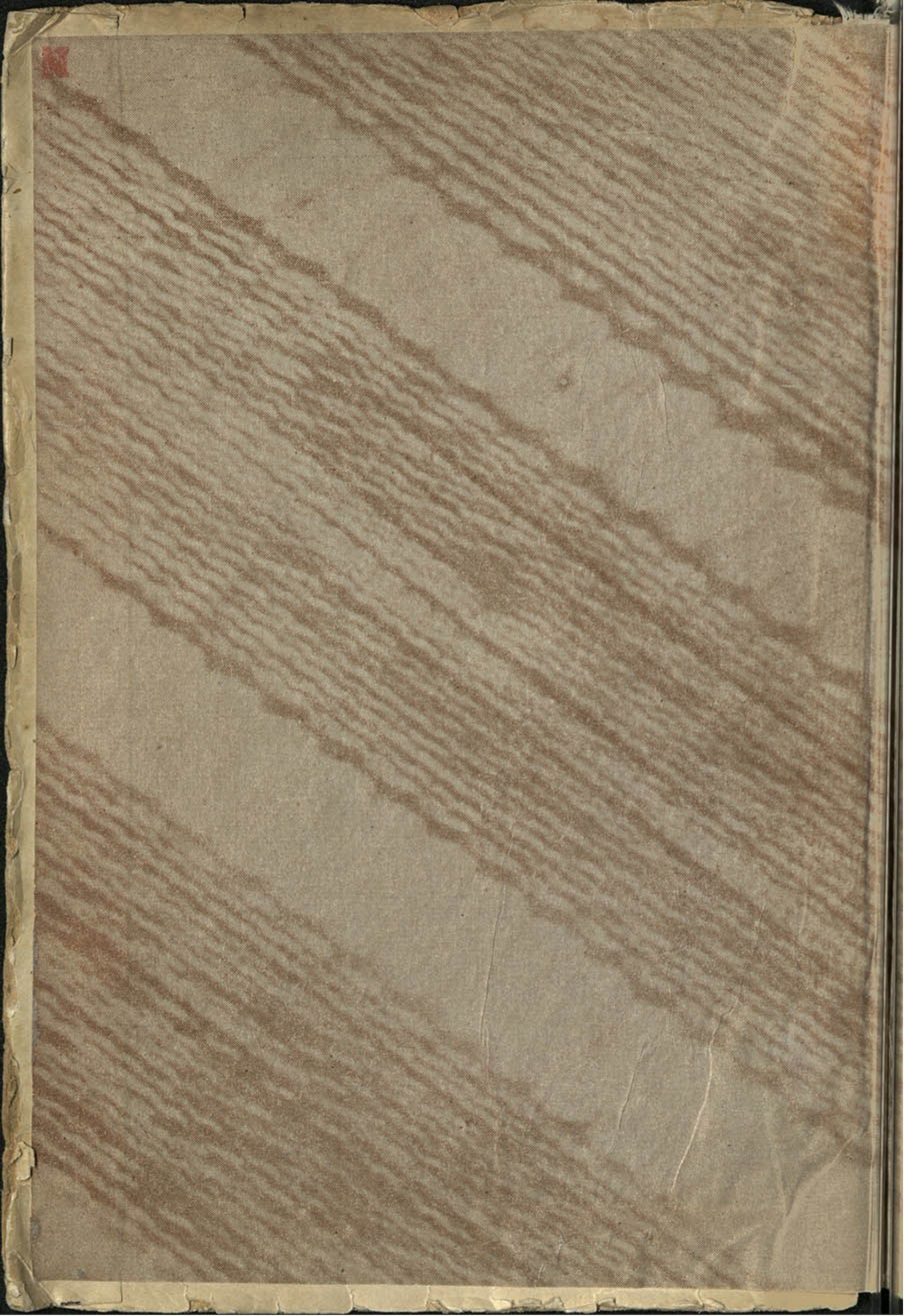
П Л А Т О Н   Г А Л А В А Ч

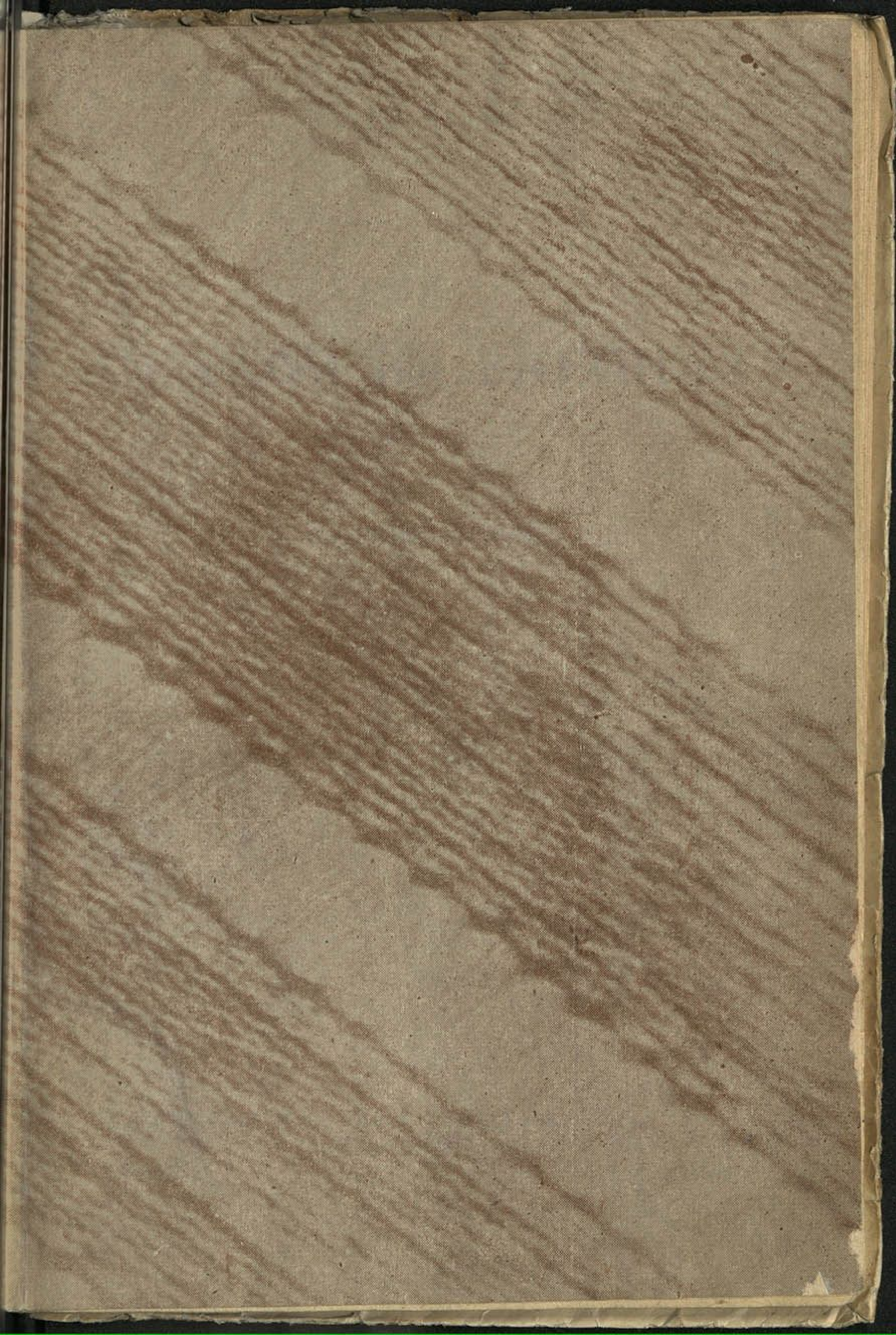

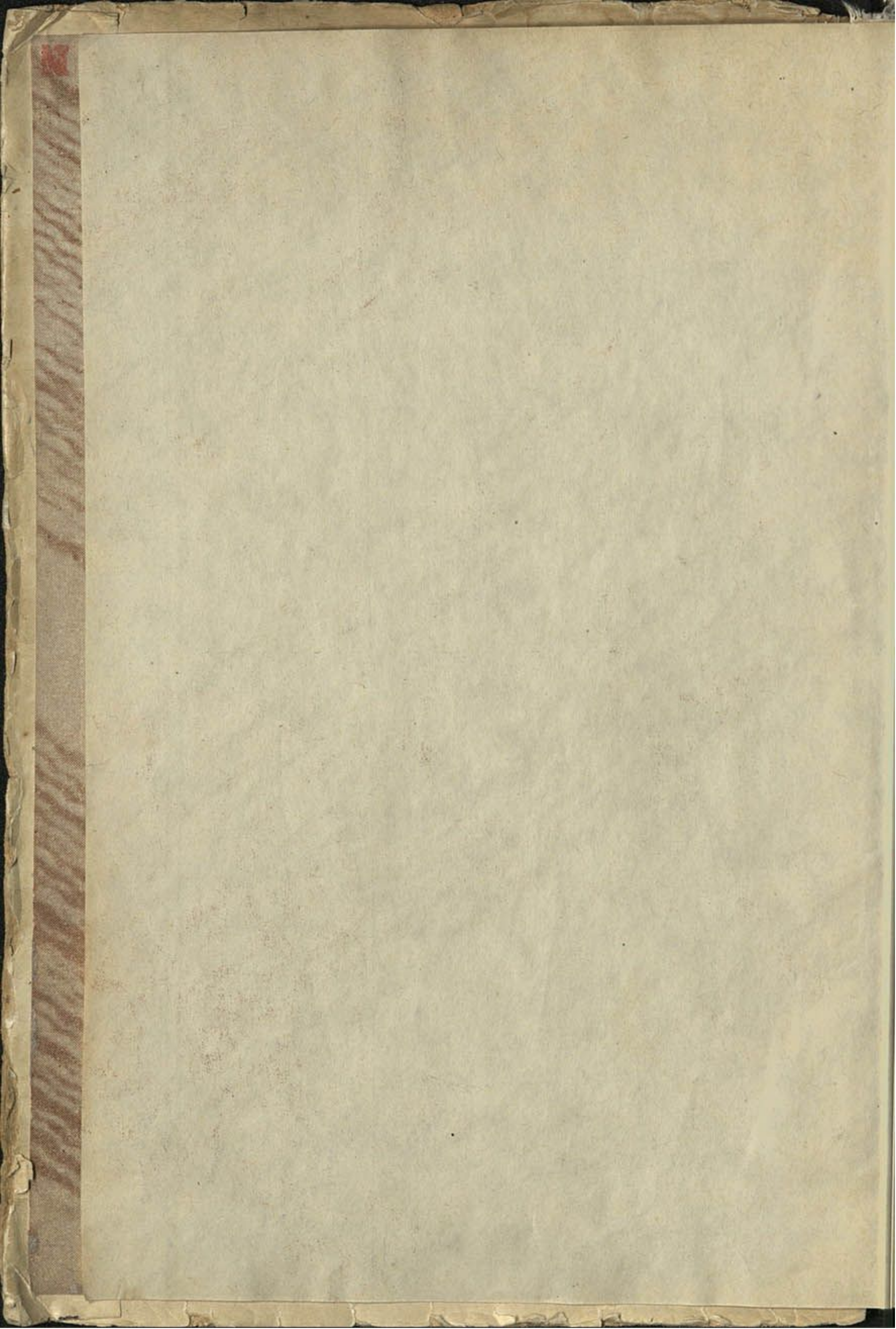
СПАЛОХ
НА
ЗАГОНАХ

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
ЛІМ 1933

Ба 48231

ПЛАТОН ГАЛАВАЧ

СПАЛОХ НА ЗАГОНАХ

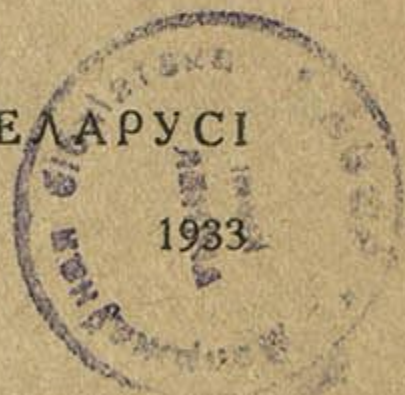
ВЫДАНЬНЕ ТРЭЦЯЕ

Б-48231

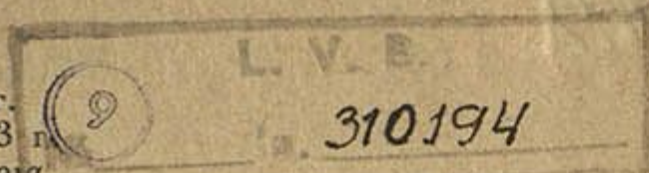
Бел. аддзел
1994 г.

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
ЛіМ

МЕНСК

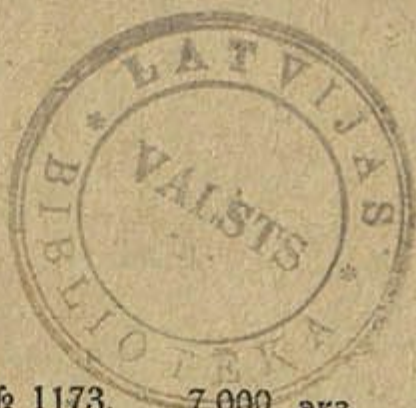

Рэдактар А. Некрашэвіч
Корэктар М. Кавалёва
Тэхрэдактар Н. Абрамова
Здана ў набор 21-IV—33 г.
Падпісана да друку 9-IV—33 г.
Набрана брыгадай Ерэнбургіа
Адк. кор. друк. К. Гарабурда

Sk. J. M. r. № 148.325. 12. sept. 1934

25 oct 1934

Заказ № 1173. 7.000 экз. (10¹/₄ арк.) Уп. Галоўлітбелу №а 282.

Друкарня імя Сталіна.

*Галіне—
Новому Чалавеку*

„Началась и потекла со страшной быстротой густая, пестрая невыразимо странная жизнь. Она вспоминается мне, как суровая сказка, хорошо рассказанная добрым, но мучительно правдивым гением“.

М. Горький

„З жабрацкай торбай твай
па томак

Ня пойдзе па сібірным шляху
Шукаць прытулку, як бяз-
домак.

Жудкі історыі абломак
Пад сказ дзён бурных зібне
прахам“.

Янка Купала

УСТУП

Угары над зямлёю плывуць, занятыя толькі самімі сабою, мутныя хмары. Яны то збіраюцца густою талакою, то разбягаюцца па неабсяжным прасторы неба і, апранутыя ў сьветлыя вопраткі, вандруюць па ім бязмэтна, то шчыльна сыйдуцца дзесьці за небасхілам і тады сунуцца адтуль мутнай цёмнай сьцяною, злосна грымяць і шыбаюць у асьмяглае цела зямлі гострыя стрэлы маланак.

А па зямлі бесьперастанку паўзуць вялізныя шэрыя цені. Панад зямлёю, у перагонкі з ценямі, лётаюць сьцюдзёныя, то поўныя вільгаці, то сухавеі вятры.

Ветру многа прастору над гэтай зямлёю. Гучным шолахам лісьцяў, поўным казак цудоўных, сустракае яго густы гай; гулам зычным і тонкім, як музыка струн, праводзіць цёмны бор. Вецер нябачнымі, мяккімі пальцамі рук кратае зычныя струны стромкіх сосен і яны зьвіняць музыкай, тэй, якой жадае чалавечае сэрца.

Па ўсёй зямлі, паміж лесам і полем, ляглі шырокія багны балот, услаўныя махавымі дыванамі ды бліскучымі вадзянымі абрусамі. Балоты парасьлі нізкім, рэдкім, ссохлым хвойнікам, ды дзе-ні-дзе паміж хвойніку на ўзгорку, як зблудзіўшая, стаіць сірацінаю, нізкая, скрыўленая, тонкая ад хворасьці бярозка.

Раніцою і ўвечары і позна ўначы вісяць над балотамі густыя, сатканыя з вільгаці, шызыя туманы.

Угары над зямлёю плывуць, занятыя толькі самімі сабою, мутныя хмары. Па зямлі лётаюць сьцюдзёныя сіберныя вятры. Па зямлі, уперагонкі з вятрамі, носяцца белыя мяцеліцы. Па

зямлі, ахутаная мяцеліцамі, ходзіць вобмацкам, блудзячы, чалавечая постаць. Яна чагосьці асьцерагацца, чамусьці дапытліва ўзіраецца ў мяцельную далячынь і нясьмела снуе па зямлі ідучы насустрач сваёй сьмерці.

Наўкол яе, у шчыльным дзікім карагодзе сьмерці, поўзаюць па зямлі агідныя страшыдлы. Яны плююць у спалоханага, згубленага чалавека гарачымі кавалкамі чыгуна і волава ды ірвуць на часткі параненыя грудзі зямлі.

Гэта яны наставілі ў бок чалавека вялізныя чорныя лычы гармат і гострыя і хітрыя пысы кулямётаў і вінтовак і шыбаюць у яго стрэламі з палаючага пораху. Гэта яны наставілі супроць чалавека гострыя, бліскучыя клыкі штыхоў і каб ня ўцёк чалавек, густа абснавалі вакол яго зямлю сеткамі з калючага дроту.

— Ха-ха-ха!—рагочуць яны ў твар чалавеку.—Ты зусім змарыўся, ты хочаш хоць крышачку адпачыць? Добра адпачні, паслухай як граюць музыкі. Чуеш ты гэты жалобны марш? Гэта табе, там успомнілі сёньня цябе. А гэта ўжо ня музыка, гэта зьвіняць келіхі і кубкі з-пад выпітага віна і рагочуць здаволеныя тваёю пакорлівасьцю, п'яныя ад радасьці і віна шчасьлівыя людзі.

Ты спыніўся? Табе спадабалася гэта, ці мо' зайдросьціш ты іхняй радасьці і іхняму шчасьліваму існаваньню? Ну, не, гэтага табе нельга! Ты не павінен пра гэта думаць.—Твая ўвага павінна быць тут уся цалкам, каб яны мелі мажлівасьць піць віно, радавацца жыцьцю і слухаць музыкаў. Дык ідзі-ж, ідзі, бо там злуюць, што ты сьцішыў крокі.

Ты ня хочаш? Ха-ха-ха! Які ён дзіўны, ён захацеў паслухаць музыкаў, захацеў сапраўднага адпачынку і захацеў падумаць пра сваю сям'ю.

Ты памятаеш сваю хату? у ёй няма памосту і працякаюць дах і столь. Праз шчыліны ў вокнах пралазіць у хату з ветрам мяцеліца. Бр-р-р... Як сьцюдзёна ў тваёй хаце. І як яна за гэтыя два гады апусьцела. Вось толькі на печы на астыглай чарэні нешта скурчылася, захаваўшыся ў рызьзё. Гэта тваё дзіця, твой самы меншы сын. У яго счарнелыя тонкія ногі і рукі і праз меру таўсты живот. Яно нешта гавора? Чуеш? Гэта яно гукае маці, просіць у маці есьці. Але маці няма ў хаце. Яна, вась тая, бачыш, у парванай лапленай

сьвітцы жанчыну, стаіць ля парогу ў хаце багатага суседа. Сьлязьлівымі, упалымі вачыма, пазірае яна на суседаў стол і, працягваючы руку, просіць для дзіцяці хоць маленькую скі-бачку хлеба.

Табе шкода іх? Ты хочаш пайсьці адсюль, каб ратаваць сына і жонку? Ха-ха-ха, Дзівак! Ён забыўся, што ня мае на гэта ніякага права. Забыўся, што яго месца тут і, пэўна, забыўся, што яму загадана спаткацца з чалавекам у зялёным шынэлі і забіць яго, каб была мажлівасьць радавацца, слухаючы музыкаў, і піць віно тым, хто п'яны ад шчасьця. Дык як-жа ты асьмеліўся жадаць пайсьці да сына і жонкі. Тваё месца ня там, каля іх, а тут. Дык ідзі-ж уперад, сьпяшайся адшукаць чалавека ў зялёным шынэлі. Ты ня хочаш?.. Ах, дзівак, дзівак. Які-ж ты сьмешны! Да хто-ж табе даў такое права, каб не хацець? Ха-ха-ха...

Страшыдлы падпаўзаюць бліжэй да чалавечае постаці, высалупваюць у яе бок свае палымнеючыя языкі, злосца сіпяць, дыхаюць на яе атрутамі, дражняць яе і рагочуць над яе бяссьільлем...

Над полем, лесам, над балотамі плывуць, занятыя толькі самімі сабою, мутныя хмары. Па зямлі, у перагонкі з вятрамі носяцца белыя мяцеліцы. А сярод поля, лесу, пасярод балот, туляцца нізка да зямлі, параскіданыя кучкамі, цёмныя, брудныя, маленькія хаткі і ў іх—чалавек, істота самая моцная і самая кволая з істот прыроды, самая разумная і самая бездапаможная, каб пазнаць самога сябе—чалавека.

У чалавека доўгія косы на галаве, сьветлыя, ясноты неба і сінія, як яно, вочы. Чалавек, які жыве чорным хлебам напам з асьцюкамі і мякінай ды бульбай. Чалавек, прыкаваны ланцугамі адвечнае спадчыны, што пераходзіла ад дзядоў да бацькоў і ад бацькоў да сыноў,—да сваёй уласнай вузенькай палоскі поля, да свайго ўласнага дзядзінцу, свайго ўласнага разбуранага хлева і сваёй уласнай цёмнай, поўнай гразі і броду хаты.

Чалавек, які жадае лепшае долі і ня ведае, дзе яна; які бескарысна ўвесь век свой выпрашвае гэтую долю то ў царкве, уторачы ўсьлед за бацюшкам, словам малітваў, што аддаюцца культурным багом праваслаўя і католіцызму, то кланяючыся ў адзіноце ў полі, спаленаму маланкай, чорнаму

дубу, то молячыся вадзяніку, што выходзіць на яго зямлю ў туманавых вопратках.

Чалавек, які да ўсіх гаворыць сваёй мовай і якому ніхто і ніколі гэтай мовай не адказваў.

Чалавек, які ўсе жаданьні збалелай душы сваёй, усе імкненьні свае выказваў толькі ў надзвычайна прыгожых і багатых казках і ўсе пачуцьці свае выказваў у сумных, поўных тугі і распачы, песнях.

Чалавек, які рэдка протэставаў, яшчэ менш змагаўся сам за сябе, мала гаварыў, многа маўчаў. А маўклівасьць, як скажаў адзін вялікі майстра слова,—гэта прытулак простаі душы паспрабаваўшай усю глыбіню тугі чалавечай.

Чалавек, з памяці якога хітрыя і моцныя зброяй політыкі сьцерлі яго ўласнае імя і выхавалі ў сэрцы ягоным сорам за самога сябе.

Чалавек, які калі яго выгналі вайной са сваёй хаты, ішоў на далёкі ўсход, і шлях свой цяжкі і бясконцы ўстаўляў крыжамі над магіламі дзяцей сваіх, каб ня зблудзіць, калі прыдзецца варочацца дадому...

Чалавек, які цярпеў столькі, як ніводзін яшчэ чалавек у Эўропе...

Было:

вечны смутак, туга вечная і вечная пакута.

Але чалавек больш ня здолеў пакутваць, і тады, народжаная ў завірухах вайны, пажараў і руйнаваньняў, прышла ў вобразе чалавека яна—рэвалюцыя. Ня ведаючы ніякіх непарушных сьвятынь, неабцяжараная прызьзём пашаны да ніколі не існаваўшых вечных ісьцін, ведаючы толькі адно, што ўсё, што ёсьць—ёсьць продукт яе творчасьці, яна карысталася правам разбураць усё, што перашкаджала яе росту.

А наўкол яе, на яе шляху былі:

руйнаваньне і будаўніцтва,
радасьць і сьлёзы,
голад, сьмерць і надзея,
адданасьць і недавер'е,
распач і вера ў яе.

І на палетках маёй краіны ўзышлі і закрасавалі парасткі ніколі яшчэ нязнанай радасьці.

Яна ішла і клікала кожнага з людзей да любові, народжанай у нянавісьці: каб ня было на зямлі паміж людзьмі людзей, што загадваюць, і людзей падуладных, каб ніколі ўжо ня было здзекаў чалавека над чалавекам.

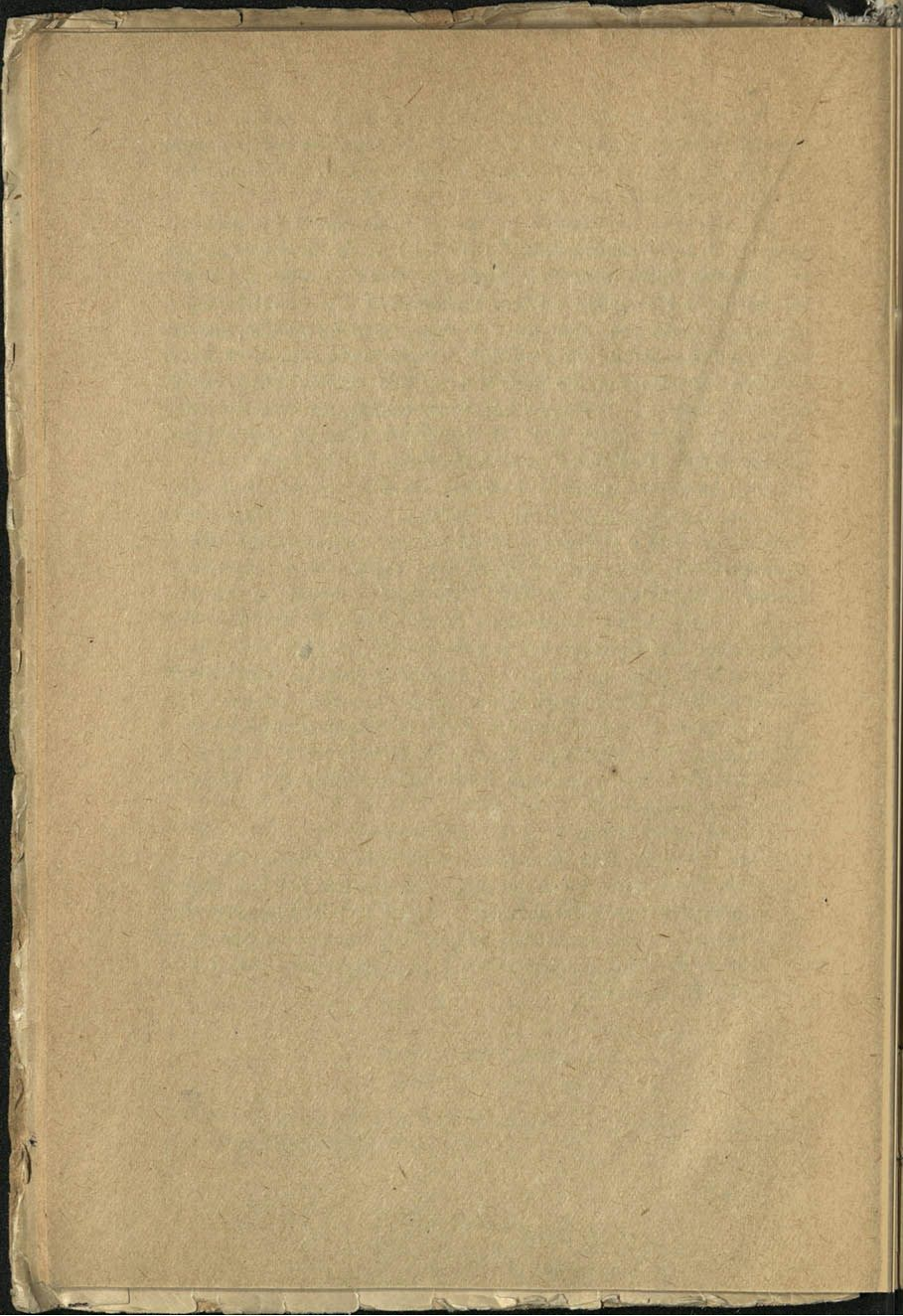
Яна прышла, неабдымна вялікая ў сваіх мэтах і недасяжна высокая ў сваіх імкненьнях, бо ніколі і нідзе яшчэ чалавецтва не дасягала такіх вышынь. Прышла поўная любові і нянавісьці, кары і літасьці, поўная нязьмернай сілы разбураць і будаваць і многае парушала з таго, што склалася вякамі. Парушаючы векавыя традыцыі, яна няшчадна ірвала ланцугі старога і вызваляла людзей. І таму яна адных абрадавала, другіх здзівіла сьмеласьцю сваіх імкненьняў, у трэціх абудзіла надзею, у чацьвертых страх і схаваную нянавісьць да сябе, пятых адкінула ад сябе, як непатрэбнае.

Яна ня была апранута ў лёгкія элястычныя вопраткі, якія так даспадобы людзям. Яна пазбаўляла людзей на нейкі час спакою, да якога яны так ахвочы. І людзі, звыклыя да няволі, баяліся вольнасьці, часта шкадавалі парваных ёю ланцугоў. Гэтыя ланцугі часам здаваліся людзям мякчэй за яе вопратку. Людзі бачылі жорсткае і ня бачылі яе велічы, бо прызвычаліся яны бачыць толькі тое, што ня вышэй звычайных узгоркаў за ваколіцамі іхняга існаваньня; веліччу іхняй людзі прызвычаліся захапляцца. Было цяжка бачыць яе вышыні і было страшна перад вялікім. Яны прызвычаліся слухаць і захапляцца гурчэньнем роўнага бегу ручаёў сваіх дзён з невялікімі ўздымамі і спадамі, і таму іх палохае веліч кіпучага струменю жыцьця.

Такой прышла яна і сюды, на загоны.

Яна несла людзям вызваленьне ад самага страшнага рабства—рабства ў сваёй уласнасьці. Адны ішлі за ёю, апазнаўшы волю, другія імкнуліся ісьці і ня мелі моцы. Трэція, поўныя страху і нянавісьці да яе, хаваліся і забівалі чалавека—яе пасланца.

Яна-ж, вялікая, непераможная і перамагаючая ішла і руйнавала, каб будаваць.

З зарасьніку на ўзгорак успаўзала фурманка. Высокая дуга хісталася ў бакі над узгоркам, а пад дугою, у тахт ёй павольна хісталася ў бакі конская галава. Гэта цягнулася доўга і ўсё нібы на адным месцы было—і дуга, і конская галава, толькі нарасталі яны паступова, павялічваліся. Потым узьняліся над узгоркам шырокія конскія персі. Здавалася конь лёг на сьнег і, падкурчыўшы пад сябе ногі, цяжка паўзе ўгару. Потым конь адразу ўзьняўся над узгоркам і, махаючы ад бегу галавою, зафыркаў, пачаў часта перабіраць капытамі шчыльна ўтаптаны сьнег.

Панас пазірае на фурманку, прыкладае да вушэй далонямі рукі, трымае іх так некаторы час, а пасля засоўвае рукі глыбока ў кішэні паліто і там перабірае пальцамі падкладку, камечыць яе, каб хутчэй адагрэліся пальцы.

Фурманка ўжо зусім блізка. Вось яна параўнялася з Панасам, абмінула яго і паехала далей гасьцінцам, пакідаючы за палазамі саней пісклявы скрып умёрзлага сьнегу. На санях, у шырокіх развалах, засланых саломою, ляжаў чалавек, захаваны ў кажух. Галава ягоная заматана ў пярэстую вялікую коўдру, а падкурчаныя ногі схаваны ў саломе. Твару ягоная ня відаць, і Панас не пазнаў, мужчына то ці жанчына. Побач з ім мужчына ў гэткім-жа вялікім кажусе, у касматай з аўчыны шапцы. Ногі, абутыя ў валенкі, ён выцяг на санях паверх саломы. Калі фурманка параўнялася з Панасам, мужчына гэты спрытна падкінуў пад сябе ногі, узьняўся на калены і замахаў над канём пугаю. Конь ірвануў сані ў бок ад Панаса, настаў і палахліва вушы і пабег шпарчэй.

За фурманкай з-за ўзгорку вырасла чалавечая постаць. Чалавек шырока махае рукамі, коўзаецца ботамі па сьлізкай

дарозе і паціху ідзе, пазіраючы сабе пад ногі. Калі ён крыху наблізіўся, Панас пазнаў што гэта не Камека. А тады пастаяў яшчэ колькі хвілін, пазіраючы усьцяж гасьцінцу і вярнуўся ў хату.

— А я зноў да вас, не шанцуе штось мне, нябачна Камекі...

Праказаў гэта, стоячы ў парозе, і пачаў шапкай атрасаць з паліто сьнег.

З цёмнага запечку вынес гаспадар да стала ўслончык і запрасіў Панаса сесьці.

— Камека ня прыдзе цяпер, пасароміцца,—сказаў гаспадар і адышоў ад стала на сярэдзіну хаты, дзе на цаглянах стаяла жалезная пячурка. Там ён сеў на нізкай круглай калодачцы і пачаў выцярушваць на газэтную паперку са скуранага старога капшука дробныя, пацёртыя зерні махоркі.—Няхай бы, Панаска, таварышы нам махорачкі больш вазілі,—сказаў ён,—мы-б тады болей і слухаліся, а то-ж закурыць няма чаго: дадуць пачак на тыдзень, а я яго за адзін дзень у кумпаніі скуру.

Ён змоўк на хвіліну, думаў, што Панас нешта адкажа на гэныя словы пра махорку, але не дачакаўся Панасавых слоў і працягваў гаворку сам.

—... А зноў-жа падмётку калі ўзяць, ці боты скажам. Гэта-ж сьмяхоцьце з нас ладзяць людзі, ды і годзе: дзевяць пар ботаў далі на сто трыццаць сем гаспадароў! Ці-ж мысьліма... А ўсе-ж босыя, а вясна блізка, кожны баіцца, што ня будзе ў чым на работу ў поле высьці...

На ложку, абaperшыся рукамі на біла, сядзела Галіна.

— Да работы яшчэ прывязуць і ботаў і лапцёй,—сказала яна.

— Так вось і прывязуць, чакай толькі...

Гаспадар дастаў з пячуркі, з самага полымя вугаль, перакінуў яго некалькі разоў з далоні на далонь, пакуль вугаль крыху абтух, закурыў, трымаючы вугаль кончыкамі пальцаў, і тады даказаў думку да канца,

—... Мо' яшчэ і абуюць цябе?

Засіпеў на сьцяне і празваніў на палову сёмай гадзіньнік. Панас узьняў голаў, зірнуў на гадзіньнік і запытаў:

— Дык на сход загадвалі, ці не?

Гаспадар зірнуў на жонку, пасья на Галіну і адказаў са зьдзіўленьнем:

— Не-а. А хіба-ж хто наказваў?..

— Камека, здаецца, умаўляўся.

— Хіба без мяне загадвалі? Але-ж ня можа гэтага быць,— азваўся гаспадар,—ніколі так не загадвалі.—І, хвіліну памаўчаўшы, дадаў:

— А на якое ліха той сход?

— Як так на якое ліха? Хіба-ж можна так кінуць, як гэта вышла?

— А што-ж трэба?

— Колгас трэба.

— А калі мы ня хочам? Гвалтам-жа гэт ага, як той казаў, нельга, а людзі ня хочуць, дык чаго-ж тут тады і намагацца вельмі?

— Мы гвалтам і ня будзем рабіць, сабярэмся, пагутарым...

— А-ат...

У хаце было цёмна. Галіна падышла да сьцяны, ля якой сядзеў Панас, зьняла з цэвіка лямпу і пачала ручніком праціраць шкло. Рабіла гэта яна моўчкі. Моўчкі наліла ў магазын газы, падраўняла нажнічкамі кнот, запаліла яго і павесіла лямпу ў куце над сталом. Сама адышла і зноў села на ложку.

Гаспадар закурыў, глыбока зацёгся дымам, пасья выгнаў дым адразу праз рот і нос і праказаў:

— Нічога, браце, з гэтага ня выйдзе, дарэмна ты гэта, Панас, ходзіш.

— Чаму дарэмна? А па-мойму, дык выйдзе,—адказаў яму Панас.

— А-ат... Гаспадар махнуў рукою.—Ня выйдзе...

— Паспрабуем...

У пячурцы засіпела. На хату з пячуркі паваліла густая пара. А за гэтым з печы спрытна зьлезла гаспадыня, схапіла на запечку анучу і анучаю выхапіла з пячуркі чыгунок, ды панесла яго ў кут ля парогу, каб адцадзіць над цэбрам бульбу.

У хату ўвайшоў сын гаспадара. Гойдаючыся ў бакі, ён прайшоў праз усю хату ў цёмны кут, скінуў там стары, каравы

армяк і зношаны чырвонаармейскі шлем, сеў на лаўку і тады прывітаўся з Панасам і адразу загаварыў да яго:

— На паўтары рублі за дзень я з канём зарабіў... вось, таварыш Панас, як мы жывем. А колькі я іх папаварочаў, папакачаў колькі, збіраючы ў кучу. А табе за дзень паўтары рублі!.. Круцяць... Бачаць, што народ пачаў вазіць, дык цану ўмомант зьнізілі... І заўжды так. Летась гліну на заводзе капалі, дык спачатку адну цану казалі, а як плаціць, дык у іх ужо другая. А пастой-жа ў гліне, папагніся, папакідай дзень рыдлёўкаю... Насілу праз суд свайго дамагліся... Я так разумею гэта, таварыш, што сьвет існаваць ня будзе, калі мужыка абдурваць ня будуць...

Гаворку ягоную перабіў бацька.

— Панас сход склікаць хоча, Камека нібы з кім гутарыў..

— Ды мо' яны й сабраліся ў каго?

Сын неахвотна ўзьняўся, насунуў шлем, апрануў новы даўгі кажух і пайшоў. А бацька, як вышаў сын, працягнуў сынаву гаворку.

— Праўду ён, чалавеча, кажа. Абдурваюць мужыка... Цераз гэта і ня будзе нічога ў нас, бо няма нам сэнсу ніякага...

— Чаму так?

— А таму, што не да лепшага, як я думаю, гэта, а да горшага вядзе нас. І гэта ўсе гавораць. Ты, вядома, як партыйны з гораду, дык адно кажаш, што лепей будзе, а Камека свой, дурней трохі, дык запамятаў, мусіць, што яму з гораду даручалі гаварыць, ды і сказаў нам праўду ўсю... Як спыталі бабы пра сьмятанку, ды маселка, каб варыва хоць забяліць, ка-нешна каб аладку ў сьвяты дзень памазаць, дык ён і сказаў:— Забудзьцеся, ка'а, бабкі, на сьмятанку ды на маселка.

... Вось так і сказаў праўду горкую...

— Ды што ён здурнеў? Гэта глупства, бязглузьдзіца. Ня можа быць, каб ён такое казаў!..

— Можа яно і ня можа быць, а вось ён сказаў. Запамятаваў і сказаў праўду... І газэтку статутную мы чыталі, дык і ў газэтцы-ж тое: за хату—арэнду, за хлявы—арэнду, а прыбытак увесь у фонды...

— Ну, і нагаварыў-жа вам нехта, дык нагаварыў. Мана ўсё гэта.

— Хто-ж яе ведае, ці мана? Газэтка-ж піша...

— Ды дзе вы тую газэтку бачылі, хто яе чытаў?

— Чыталі. Каля млыну чыталі, як быў вась на-днях...

Абое змоўклі. Панас абапёрся локцямі на стол і пазірае перад сабою на чысты, выбелены абрус. Ён думае, што на сходзе трэба будзе сказаць і пра арэнду, і пра фонды. У хаце ціха. А за сьцяною хатняй поўзаюць глухія шслахі ветру. Мокрыя, вялізныя сьняжыны абляпілі акно і растаюць. Па шыбах тонкімі струменькамі сьцякае вада. На мокрых шыбінах, залепленых знадворку сьнегам, прыгожымі, дзівоснымі пляценьнямі іскрыцца сьвятло ад лямпы. Ад гэтага ноч за акном здаецца яшчэ цямнейшай.

У пячурцы трашчыць, палаючы, яловая лучына. Іскры прабіваюцца праз шчэлкі ў дзьверцах, вылятаюць на хату. У хаце ад пячуркі цяплынь і крыху чадна. Ад стомы ные Панасава цела, ныюць змучаныя ногі, а цяплынь гэтак прыемна агортвае цела і салодкай дрымотай, як вэлюмам мяккім, ахінае яго. Панасу хочацца легчы на лаўцы і заснуць.

У сьцяну ля акна дробна—часта стукае акяніца і па-ціху тоненька пішчыць іржавымі завескамі.

пі-гі-гі-і... пі-гі-гі-і...

— Замарыўся,—кажа да Панаса гаспадар.—Ходзіш усё па людзях, мала мусіць сьпіш...

— Не, нічога, сну хапае,—адказаў Панас і варухнуў плячыма, неўзаметку пацёгся.

— Сходу, пэўне, ня будзе. Пётра дзесьці як сеў, дык і прыкіпеў...

— Ды яно так,—дадала з печы старая,—пашлі дурнога, а ва ім другога...

— А мо' сход там—нечакана з ложку азвалася Галіна і ўзьнялася.—Хадзем, я пакажу, дзе гэта...

Яна апранула паліто і чакала Панаса. Як выходзілі з сенцаў перасьцерагла:—Не ўпадзі толькі, парог у нас высокі, ганку яшчэ няма... на бярвяно станавіся.

— Не ўпаду, я яшчэ добра бачу...

На дварэ вільгаць і густая цемра, ледзь бачна сьветлая шэрань усьнежанай зямлі. Галіна спрытна перашла двор і ўперадзе ад Панаса пашла вуліцай. Дарога ў вуліцы няроўная, вузкая, нельга ісьці поруч двом. Ногі коўзаюцца і пападаюць у каляіны ад палазоў. Панасу няёмка, што ён спаты-

каецца, але ён спрабуе ісьці поруч з Галінай. На дварэ Галіна адчувае сябе з Панасам вальней, яна больш гутарыць з ім і спрабуе жартаваць. Гаворыць яна тонам суровым, нібы загадвае Панасу, як часам меншаму ад сябе.

— Па дарозе ідзі за мною,—кажа яна,—а то няроўна, упадзеш яшчэ, ногу зьвіхнеш.

— Нічога. Мне сорамна, што ты мяне, як малога, вядзеш...

— Бо я дарогу ведаю, а ты-ж, мусіць, ужо на ўсё тутэйшае забыўся, ня то што на дарогу...

— Што-ні-што памятаю, ні на ўсё забыўся...

Галіна нічога на гэта не адказала. Тады Панас запытаўся:

— Ты думаеш, што сход там?

— Нічога я ня думаю, — жартуючы адказала Галіна і пасьля больш сур'ёзна дадала:

— Наўрад, ці ёсьць сход. Нашыя на сход ня пойдучь... Чаму? Умовіліся паміж сабою. Яны цяпер сена потайкам прадаюць, бульбу з капцоў дастаюць, баяцца ўсё, што згоняць у колгас, дык сьпяшаюцца, каб прадаць усё. Ноччу кабаноў колюць, ды смаляць...

У хаце, дзе звычайна зьбіраліся сходы, сьвятла ўжо ня было, і Галіна спынілася ў вуліцы.

— Ці ня сьпяць яны ўжо? Нешта-ж цёмна ў хаце.

А, сказаўшы гэта, падышла пад самае акно і пастукала рукою ў шыбіну. З хаты на стук нехта азваўся. Прытуліўшы галаву да самае шыбіны, Галіна голасна, каб яе пачулі, запытала:

— Ці сходу ня было ў вас?

— Не-э. Камека быў, пасварыўся з бабамі і пайшоў.

— А мой ці быў?

— Быў, таксама пайшоў.

Галіна ад акна адышла.

— Нічога, значыць, ня будзе. Цяпер хадзем дамоў.

Калі пашлі, яна пажартавала:

— Не баяцца цябе нашыя, нічога ты з імі ня зробіш.

— А хіба трэба, каб баяліся?

— Вось-жа трэба... а ты-б мо' чаго другога хацеў?

— Гм-м... я хацеў-бы каб мяне кахалі, напрыклад...

— Ого, які ты. Каб усе цябе кахалі? Захацеў...

— Няхай ня ўсе. Няхай хоць хто-ніхто.

— А мо' хто й кахае?

— Наўрад. Дзе там!

Галіна больш нічога не сказала. Яна йшла моўчкі ўжо аж да самага свайго двара. Каля брамы Панас спыніўся, каб разьвітацца.

— Начуй у нас, цяпер-жа позна вельмі, боязна.

— Дзякуй, я пайду дадому.

— Цёмна-ж, баяцца будзеш.

— Я непалахлівы.

— Ну, як хочаш, упрашваць я цябе ня буду. Я вось толькі пра гэта яшчэ хацела сказаць. Нашыя разышліся, але гэта нічога, некаторыя ёсьць, што і пойдучь. Разышліся таму, што не разьбіраюцца яшчэ ў гэтым. Я і сама яшчэ добра не разьбіраюся, нешта, палохае, як падумаю, як гэта яно ўсё тады будзе. Калі слухаю цябе, дык і разумею, але, палохае штосьці. А ў нас-жа ўсе такія цёмныя яшчэ. Хадзілі, гутарылі, палохалі самі сябе, а тут яшчэ паперка гэтая пуду паддала, дык і разышліся... Так што ты нас ня кідай, яшчэ ўломіш, цябе яны паслухаюцца.

— Ды ўломім, я інакш ня думаю. А ты-ж, як сход будзе, падтрымай мяне.

— Я то падтрымаю...

Галіна стаяла ля брамы, пакуль не растала ў цемры вулічнай Панасава постаць і сьціхлі крокі, потым таропка пашла да сенцаў.

Панас спыніўся і прыслухаўся.

Дзесьці засьпявалі ў начы званы. Урачыстыя і трывожныя плылі галасы іхныя.

Блям-бо-о-м... блям-бо-о-м... блям-бо-о-м...

Зьвінелі па чарзе. Каротка, тонкім голасам вызваніваў сваё меншы і не пасьпяваў яшчэ змоўкнуць ягоны голас, як сьледам, цяжка ўздыхаючы, гудзеў большы. На хвіліну галасы іхнія спляталіся ў адзін працяглы гул, але хутка зноў разыходзіліся, плылі адзін за другім чарадою і губіліся, глухлі ў вільготным наветры.

Панаса званы нібы разбудзілі. Да гэтага ён ішоў павольна і скрозь дрымоту, што агортвала яго, штосьці думаў. А як данесьліся да вушэй галасы званаў, перарвалася ценькая нітка павольных лёгкіх дум і яны зьніклі. Панас ужо нават

непамятаў, пра што ён думаў. Ён слухаў. Адхінуў ад вушэй каўнер паліто, узняў шапку і ўзіраючыся ў цёмную далячынь поля, настаўляў вуха, хацеў адгадаць, адкуль пльвуць галасы званоў. Але зноў напывала забыцьцё і самі павольна сплюскаліся вочы.

Перад вачмі гойдалася густая цемра. Мокры сьнег падаў на твар, на павекі вачэй. А галасы званоў то на хвіліну сплталіся, то зноў разыходзіліся і плылі ў суворай чарзе па-над санлівым, зьмярцвельым полем і сеялі неразгаданую яшчэ трывогу. Здавалася усё зьвініць наўкола, здавалася, што чорныя, лахматыя постаці носяцца мяцеліцай па полі і сеюць за сабою гэты трывожны звон.

Панас стаіць, ня кратаяцца з месца. А на твар падаюць мокрыя сьняжыны.

Наўкола густая цемра і ў ёй ціхія таемныя шолахі, ды галасы званоў і болей ніводнага гуку. Ад галавы, ад карэньня валос па ўсім цэле расьцякаецца тонкімі цуркамі холад, цела наліваецца сьцюжай. Ледзь бачная шэрань поля цямнее ад ўзіраньня ў яе, зьліваецца ў адно з густымі чорнымі хмарамі, што ўгары, і перад вачыма плавае, гойдаецца чорная, шырокая бяз меры, заслона. Панас узіраецца ў яе. Вочы бачаць сьветлую маленькую капельку. Яна толькі што зьявілася, задрыжэла, замятусаліся і пачала нарастаць, распываецца ў бакі, наліваецца бліскучасьцю. Вось ужо ня капля, а сьветлая паска поўзае ў цемры на небасхіле і ўсё больш наліваецца бліскучасьцю, а небасхіл і ўсё навокал яшчэ цямней. З-за паскі гэнай вылятаюць ужо залочаныя іскры і ў нейкім ладзе кладуцца на небасхіле і небасхіл палымнее. А ў полі нараджаюцца і пльвуць адтуль па-над полем урачыстыя трывожныя галасы званоў.

„Гэта-ж полымя, пажар—думае Панас і за гэтым здалёку знутра падпаўзла раптоўна здагадка. Захацелася кінуцца і бегчы праз поле на зарава пажару, але разумеў, што гэта будзе дарэмнай справай, што з гэтага ўсёроўна нічога ня выйдзе, бо не дабяжыць ён не пасьпее і ня зможа нічым асаблівым пасабіць там. Зразумеў гэта і ўзняў руку, каб зноў паставіць каўнер паліто. Рука каўзанулася па мокрым, сьлізкім каўняры. Каўнер датыкнуўся вушэй і шчок і няпрыемна казыча твар. Панас глыбей нацягнуў на вушы шапку

і паціху пайшоў гасьцінцам, пазіраючы на зарава, услухоў-
ваючыся ў галасы званоў.

Увайшоў у алешнік. Не заўважыў, як змоўклі званы. Мякка
ступваюць у сьвежы, няпрытоптаны сьнег ногі і зноў варо-
чаецца спакой, а з ім прыходзяць новыя думы. Панас аддаўся
ўспамінам.

Неўзаметку адышло ў мінулае багата год з ягонага жыцця
і толькі ў памяці пакінулі яны свае сьляды. Бурна імчыцца
ў прасьцягу ўсіх гэтых год гарачы струмень яго дзён. Яны
у суровым суладзьдзі пазьменна прыходзяць і адыходзяць
жывымі істотамі. Вось яны, адышоўшыя, перажытыя, ланцугом,
як у карагодзе, набліжаюцца і аддаляюцца ад яго, то ў ціхім
суладзьдзі, аднолькавыя, то збытанія ў натоўп, у якім нічога
не разьбярэш, то розныя, але паступова нарастаючыя адзін за
адным. З гэтага струменю дзён успываюць разгубленыя, але
ўсё-ж у нейкай сыстэме, невялікія выспы ўспамінаў і па іх
раскідана далёкае, цяжкае, поўнае пакуты дзяцінства і гара-
чымі кавалкамі, блізкае яшчэ, поўнае палкасьці, юнацтва...

Хмары цярушаць перад вачыма роямі белых сьняжын,
усьцілаюць зямлю пухам крыльляў сваіх лебядзіных. Цёпла.
Вочы зьліпаюцца і бачаць ня цёмную шэрань гасьцінцу, а
асьветленае сонцам поле. У полі так багата сьвятла сонечнага...

Сонца гарачае і ляное спынілася на паунебе якраз, дзе
самы глыбокі і чысты блакіт і кружыцца па ім, гуляе.

Ляныя валы паціху ідуць уперадзе сахі, бароняцца хвастамі
ад аваднёў і мух, махаюць галовамі, аж ярмо рыпіць. Валоў
за матузок вядзе малы хлапчук. Ён босы. Ногі ў яго чорныя
ад зямлі, пакалоліся па сухой мураве і леташнім жытнішчы.
Ён паціху ўздымае ногі і асьцярожна ставіць іх на зямлю.
За валамі вядзе саху дзед сівы, у белай кашулі і ў белых
пачосных ісподніках. Ён таксама босы.

Уперадзе ад поля хвойнік малады, рэдкі і сухі напалову.
Гэта выгары. Перад хвойнікам зацішна, і над самай зямлёй
жывым срэбрам пераліваецца нагрэтае паветра. Над полем
казачнымі аганькамі снуюць, мітусяцца матылькі. Па-над по-
лем плавае лёгкі цёплы вецер і шавеліць на галаве ў дзеда

густыя, пасярэбраныя валасы і такія-ж, густыя, колеру кудзелі кужэльнай, у хлапчука.

Хлапчук трымае ў руцэ лёгкі матузок, абкруціў яго вакол далоні і пазірае ў поле, дзе хвойнік, штосьці думае. Дзед ідзе за сахою, паціху ступае ў вузкую разору на халаднаватаю зямлю і сьпявае ціха і сумна:

Э-эх ты, до-о-ля-а-а май-й-а-а,
Ты-ы няў-да-а а-ла-й-а-а,
Калі-ж ты-ы мя-а-не-э-э
А-а-а-чу-у-ра-а-а-есь-ся-а.

Я з табою доля,
Увесь век перажыў,
За табою, доля,
Шчасьця ня бачыў...

Голад, холад знаў,
Сыта ні пад'еў,
Хвілі ня згуляў,
А шчасьця ня меў...

Эх-х ты доля, мая...

Ціхія словы дзедавай песьні падаюць на ральлю і зьнікаюць, сашнікі закідаюць іх зямлёй. У дзеда худы, патрэсканы ад ветру твар. Вочы ягоныя блішчаць схаванымі ў куткох сьлязьмі. А хлапчуку ад гэтага і ад слоў песьні дзедавай хочацца заплакаць. Ён туліць вочы ў зямлю, мысьленна ўторыць словам дзедавай песьні, ад якіх разьліваецца па ўсім целе сьцюдзёная, незразумелая балючасць і прыкусвае губы, каб стрымацца і не расплакацца.

— Прагонім гэны раз туды і назад і паедзем дадому, — кажа дзед, — а то я, браце, замарыўся дужа. Увечары лепш дааром...

Дадому валы па шляху ідуць хутка. Пыліць ззаду за валамі саха. Дзед ідзе за сахой з боку, а хлапчук уперадзе, побач з валамі. Па абое бакі ад шляху цягнуцца вузкія, у два загоны, і бяз меры даўгія, аж да рэчкі і да асіньніку ў другі бок, палоскі. Каля шляху яны засеяны ярыною. Дзед пазірае на палоску, на нізкую і рэдкую ў разорах ярыну і кажа:

— Вымакае... а й без разоры нельга, зусім тады вымакне... Мала зямлі ў нас, браце, мала... Як аслабаненьне было, пануюсю „Кунаведзь“ сабе ўзяў, а нас, мужыкоў, на „адмену“, у багну гэную. Вось яно і вымакае... Гэта яшчэ за маёй

памяцьцю было, лес тут быў вялізны, бор і балота. Дзе „Дзякава“—падступіцца тады нельга было, грузьлі і чалавек, і карова. А пасья адкупілі ў пана лес купцы высеклі, а бацькі нашыя зямлю адкупілі і поле зрабілі... І ўсё мала зямлі,—працягваў ён.—То-ж як вокам зірнуць, скрозь пушча была, а цяпер поле скрозь і мала... Вось гэта палоскі Аўхіма, Каленіка, Рыгора і Стэпкі, а раней-жа б'ала бацька іхны адзін араў, паласа была во-о!.. А цяпер з барагой не завернешся. Усе палосы былі шырэй. Ды мала што было... Б'ала мы ў бацькі разам жылі, аж да старасьці, пакуль дзяцей не падгадзем і дружба была, а цяпер, як штаны навучыўся насіць сам, дык і дзядзі, тата... А што дзядзіць? Хіба можна бясконца зямлю дзядзіць?.. Падзядзілі ўздоўж, падзеляць упоперак, а тады што?.. А хіба-ж яму чаго не хапае?.. Дзядзі... Ды яно падзядзію, падзядзію...—махнуў дубцом, сагнаў з вала авадня.—Падзядзію... І ты, мусіць, браце,—звярнуўся ён да хлапчука,—як падрасьцеш, возьмеш за грудкі бацьку, каб дзядзіў. А?..

Хлапчук думае пра дзедавы словы і не адказвае. Маўчыць. Тады дзед працягвае свае разважаньні.

— Яно ўсе так, спрадвеку ідзе так ужо. І мае бацькі дзядзіліся, і дзяды... не змяніліся пакуль што людзі...

А на заўтра дзядзіў дзед двух сыноў сваіх Мірона і Лазара. Як толькі пагналі пастухі на ранкі статак, дзядзіна, Лазарава жонка, пякла аладкі, нэрвуючыся браскала праз меру моцна аб прыпечак ёмкаю і патэльняй. А на дварэ Лазар крычаў расьцягваючы словы:

— Абдзядзілі! Старцам па сьвету пусьціць хочаце!

Яму ціха, але са злосьцю ў голасе, адказвае дзед:

— Ня пушчу старцам! У мяне сыны роўныя, што прыпадае на тваю долю, тое я й даю табе.

— Дык чаму-ж,—крычыць на дзедавы словы Лазар,—доля мая такая, што ўсяго пуня мне, ды цялушка, а яму і валы і карова...

— У яго дзеці малыя, у яго я, валы мае,—адказвае дзед.

— Дык няхай-жа ён пяць мерак дабра возьме, калі так,—зноў крычыць Лазар,—а я не хачу, я тое вазьму.

— Ня возьмеш, возьмеш тое, што даю табе.

— Што тваё,—бяры тое, а што маё,—азваўся Мірон,—таго ня дам!

Лазарыха налівае на патэльнію з дзежачкі цеста і ўслухоў-
заецца ў сварку. Хлапчук саскочыў з палацяў, зьлез на лаўку
і ўсунуў у адчыненае акно голаў. Тады Лазарыха зачмыхала
носам, засмаркалася ў фартух і пачала фартухом выціраць
сьлязьлівыя вочы.

На дварэ насупроць акна, месціцца старая стопка.
У стопцы стаіць каля засеку дзед, а Мірон і Лазар схіліліся
над мяшком, ушчаперыліся за яго рукамі, цягнуць яго кожны
ў свой бок. Цяжкі мяшок коўзаецца па зямлі на адным месцы,
а яны пазіраюць друг на дружку злосныя, чырвоныя ад
злосьці і стомленасьці. Галовы іхнія блізка. У абодвух
вочы наліваюцца крывёю, у абодвух ад моцнай злосьці і
напружанасьці трасуцца рукі.

— Мой мяшок!—крычыць Лазар,—я яго вазьму, за валоў,
за карову.

— Ня твой! Ня дам!—крыкліва адказвае Мірон і напі-
наецца, каб перацягнуць мяшок на свой бок.

У дзеда трасецца галава, ён нешта хоча сказаць і ў злосьці
не знаходзіць слоў. Вось ён падышоў да Лазара, узяў яго за
рукаў кашулі на плячы і адцягвае ад мяшка. Як узяў за
кашулю, тады знайшоў словы:

— Ня разбойнічай! тое бяры, што даю табе, а сілай ня дам
браць, людзей клікаць буду!

Мірон, пад'ахвачаны словамі бацькі, напяўся, крануў мяшок
з месца і, калі мяшок пасунуўся паціху да яго, выставіў у бок
да брата на выцягнутай, аголенай шыі, аброслы твар.

Дзед адцягвае Лазара ад мяшка і рукі ў Лазара дрыжаць
мацней, вось, вось самлеюць пальцы і пусьцяць мяшок. А тады,
разумее Лазар, усё прапала, мяшок возьме тады брат. Ён
хуценька адарваў ад мяшка правую руку, замахнуўся, стукнуў
локцем дзеда ў живот пад дыхальніцу. Дзед схапіўся рукамі
за живот, разявіў рот, адхінуўся назад і абсеў пад засекам ля
кубла. Лазар хацеў зноў схапіцца за мяшок, але не пасьпеў,
бо падскочыў Мірон і ўшчаперыўся пальцамі за каўнер Лаза-
равай кашулі. Сьціскае каўнер горла ўсё мацней і мацнее, як
абцугамі сьціскае, ужо цяжка дыхаць ад гэтага, мутнее ў ва-
вачох і млоснасьць спавівае цела. Але памутнелы погляд
бачыць з боку на кубле мерку. Адзін толькі міг затрымаўся
погляд на мерцы, настолькі, каб працягнуць руку і ўзяць яе.

Лазар намацаў пальцамі мерку, сьціснуў яе за ручку і замахнуўся. Мерка кантам, дзе дно, стукнула Мірона па галаве. Пальцы Міронавы растапырыліся, пусьцілі Лазараву кашулю, а сам ён няўдала сагнуўся, абсунуўся і лёг на мяшок, закінуўшы пад засек галаву.

З-пад кубла ўзьняўся перапуджаны дзед, кінуўся са стопкі на двор і тады ў адзін голас, так вышла, закрычалі і дзед і хлапчук:

— Во-о-о-й!..

— З-а-б-і-ў!

Хлапчук выскачыў праз акно ў двор і пабег з крыкам на вуліцу. А дзед пабег да студні, схапіў вядро, што вісела на круку і няўдала лінуў на галаву сабе ваду, абліў грудзі. Ён тупаў каля студні на адным месцы, разгублены і перапуджаны, далоньню гладзіў на грудзёх мокрую кашулю.

З хаты з ёмкаю выбегла Лазарыха. З вуліцы беглі ў двор суседзі. У стопцы на мяшку, у які было насыпана насеньне, ляжаў Мірон. У цёмным куце на засеку сядзеў Лазар. Ён, то хапаўся рукамі за голаў і сьціскаў далонямі скроні, нібы пяўся штосьці ўспомніць і зразумець, то апушчаў рукі і яны, даўгія, абвісалі ўдоўж ног, аж за калены. Пад нагамі ў яго бокам ляжала на пяску цяжкая, з дубовае клёпкі мерка.

Падыходзілі да стопкі палахлівыя жанчыны. Яны асьцярожна зазіралі ў стопку, на хвіліну застывалі каля дзвярэй і, скупчыўшыся, таўпіліся тутак ж. Падыходзілі мужчыны. Расьпіхалі груба локцямі жанчын, зазіралі ў стопку і адыходзілі і, ужо стоячы далей ад стопкі, пачыналі гутаркі, ківаючы паціху галовамі.

Адышоў ад студні дзед. Ён успомніў пра тое, што здарылася і закрычаў ціхім надарваным голасам:

— Старасту! Старасту сюды!..

За дзедам адразу, усе гуртам, закрычалі да кагосьці жанчыны:

— Старасту!

— Клікайце старасту!

— Хутчэй старасту!

З двара мятнуліся ў вуліцу гурбою дзеці, пабеглі на старастаў двор. Прыбегла ад суседа Міронава жонка. Жанчыны далі ёй дарогу. Яна праклінаючы страшнымі словамі забойцу,

паціху ўвайшла ў стопку, спынілася каля парогу, нібы раздумваючы што зрабіць, і, заенчыўшы, кінулася на зямлю каля мужа.

Прышоў стараста. Забойцу, хоць не ўцякаў ён і ня быў страшным, пастронкам завязалі за сьпіну рукі. Жанчыны ўзялі на рукі і аднеслі ў хату Міронаву жонку. Стараста зачыніў у стопцы дзьверы і загадаў дзесяцкаму нікога туды ня пушчаць, пакуль ня прыедзе ўраднік. Лазара павялі ў воласьць. За ім на вуліцу вышлі суседзі. Хлапчук стаяў пасярод двара маўклівы, з вялікім затоеным дзесьці ўнутры болем. Да яго падышла адна з жанчын і, паглядзіўшы па галаве, сказала:

— Асірацеў ты, хлопча, сіратою праз што зрабіўся... бо-жачка мой...

Цёплая рука жанчыны адагрэла, растапіла, застыглыя камяком пад горлам, боль і сьлёзы і яны прарваліся. Хлапчук выпусьціў з зацятых вуснаў здушаны, скамечаны крык і хуценька пашоў з двара ў загуменьні, трасучы над схіленай галавою плячыма.

Зышліся і скучыліся каля гасьцінцу кусты алешніку. Прыбраліся яны ў белыя мяккія вопраткі і пра нешта раяцца паміж сабою ціхімі, таемнымі шлохамамі.

Угары парадзелі хмары. Зьвесіўся з хмары, зачাপіўшыся адным рогам за край яе месяц і падглядае, што робяць кусты, асьвятляе белыя іхнія вопраткі.

Панас ішоў патупіўшы ў зямлю вочы, бачыў у гары збоку месяц і хаваў ад яго вочы, хацеў працягнуць далей жывую паску ўспамінаў. Але пад нагой затрашчаў тонкі лёд. З гэтым адразу знікла дрымота і дзесьці далёка ў памяці ўжо хава-лася тое, што вось-вось было ўспомнілася. З поля падуў у твар Панасу халодны, калючы вецер. Панас яшчэ глыбей насунуў на галаву шапку, захаваў у запазуху пад паліто рукі і пайшоў шпарчэй.

Спаў Панас позна і праснуўся тады, як за дзьвярыма яго пакою пачала пяць дачка гаспадыні. Яна шоргала па памосьце ў сенцах дзеркачом і дыскантам выцягвала словы песьні:

А мой міленькі, голуб сізенькі,
Коніка-а-а сядлае...

Песьня абрывалася, тады шпарчэй шоргаў дзяркач, але хутка ён прыціхаў і зноў пачыналася песьня. Панас прыслухаўся да песьні, зірнуў на гадзіннік, спрытна апрануўся і вышаў мыцца.

— Нешта-ж ніколі ня бачна вас,—звярнула да Панаса дзяўчына,—усе вы прападаеце дзесьці, ніколі не пагуляеце з намі. А ў нас ўчора вечарынка была, усю ноч скакалі, па-ведамiла яна.

— А-а, вось шкода, што я ня ведаў, я прышоў-бы.

— Другі раз прыходзьце, яшчэ будзе вечарынка.

— А ці прымуць-жа мяне дзяўчаты?

— Уга! Яшчэ як! І пакахаюць!

— Ну, дык прыду, абавязкова прыду, калі так.

— Глядзеце-ж...

З дому Панас пайшоў у сельсавет. Ішоў вуліцаю ля коопэратыву, спадзяваўся напаткаць каго з знаёмых. Ад коопэратыву, насустрач яму пайшла жанчына. Параўняўшыся з ім, жанчына загаварыла доўга і блытана пра хворае цялё, прасіла дазволу, каб зарэзаць яго на мяса і, гаворачы, камечыла пальцамі рог мультановае хусткі.

— Ты ў савет, цятка, схадзі, а я ня маю права даваць такога дазволу, гэта савет робіць,—гаварыў ёй Панас.

Жанчына не хацела зразумець яго слоў. Яна яшчэ больш настойліва прасіла:

— Будзьце-ж так добраўкі, таварыш прадстаўнік, пашкадуйце ўжо мяне бедную, а то-ж ніяк я праўды не знайду. У каго, дык і занадта тлусту, а каму дык і зусім трэба пасьціць. Дзе-ж яна праўда тая? Хто дык і сьвіней і цялят парэзаў, а я-ж, няхай людзі во' скажуць, ня вораг які, усе сьвіньні жывыя, а цялё хворае трэція суткі ня сьсе, у рот ня можа ўзяць...

З боку падышоў мужчына. Ён заступіўся за жанчыну.

— Вы пасабеце ёй, таварыш, цялё гэтае ў яе нейкае нягэглае, клыкi ў яго, ці што, дык у роце само сабе паколе і не бярэ ссаць, бо баліць... А так у яе ўся маёмасьць неразбазарана, уся на месцы, як і была.

Падахвочаная словамі суседа, жанчына не адыходзіла.

— Вось-жа і суседзі ведаюць,—казала яна зноў,—які я ёсьць прыцель савецкай улады, парасяці я нават не кранула,

раз улада разбазарваць не дазваляе, а цялё-ж зусім хворае, зусім ня сьсе...

Тлумачэньняў Панасавых жанчына ня слухала, не хацела зразумець іх, і Панас адышоў ад яе, параіўшы:

— Ідзі, цётка, у савет, да Камекі, а я зараз прыду туды, мо' што зробім.

Але насустрач Панасу падышлі яшчэ дзьве жанчыны і старэйшая адразу загаварыла:

— Як мы чулі, праказала яна,—вы багата дзе людзям, таварыш, душу паднялі, дык просім і да нас прыйсьці, пагутарыць з намі хоць трошку.

— Крыўды наскія паслухаць,—дадала другая,—а то ж ніхто да нас не трапляе. Чуем мы гавораць гэта ўсе, што ходзіць прадстаўнік, дык мы чакалі-чакалі ды бачым,—ніяк ён да нас ня дойдзе, усё абмінае нас і пайшлі шукаць... Дык вы прыходзьце, ад усіх мы просім.

— Я прыду,—адказаў Панас,—хутка прыду на сход да вас.

Падышла Галіна і прывіталася за руку. Жанчыны развіталіся.

Адыходзячы, старэйшая яшчэ раз сказала:

— Дык прыходзьце-ж, таварыш, а то пакрыўдзімся.

— Гэтымі днямі прыду, цётчкі.

— Вось-жа будзем рады,—азвалася жанчына,—а то мы нічога ня ведаем, запуджаныя мы.

— Чаго гэта яна?—запытала Галіна.

— На сход да сябе просяць, я ня быў у іх яшчэ.

— Няўжо ня быў? А я-ж думала, што ты ўсіх ужо абышоў у нашым савеце.

— А вось-жа, як бачыш, ня ўсіх яшчэ. А ты чаго так рана тут?

— Цябе даўно ня бачыла,—жартуючы адказала Галіна,—сумаваць пачала, дык прышла вось.—І потым дадала:—сацінет даваць муць на спадніцы, дык я хочу ўзяць сабе.

— А-а, ну, бяры, бяры, прыбірайся, хлопцы больш кахаць будуць.

— Я-ж гэта і думаю вось... А ты асабліва ня выдумлівай, а то вундзeka бабы пазіраюць, яшчэ плявузгаць што пачнуць. Я пайду. Прыходзь да нас.

— Прыду на днях.

— А ўчора, мусіць, боязна было ісьці—сказала гэта і па-чырванела.

— Не-а, я нават і ня зьмеціў як прыйшоў дадому.

— А я думала,—баяўся. Ну, я пайду. Ты чуў,—праказала яна ўжо адыходзячы, пасёлак-жа ноччу згарэў.

— Пасёлак?

— Ага.

— А я думаў, што ў суседнім сельсавеце гэта.

— Не, пасёлак. Мусіць самі неяк не даглядзелі...

Галіна пайшла да крамы, А Панас накіраваўся ў сельсавет. У вуліцы чакала яго жанчына і ўсё гэтак-жа камячыла пальцамі рог вялізнае мультановае хусткі. Яна ў сельсавет пайшла разам з Панасам.

●
Блізілася вясна. Зранку і да самага вечару неба было чыстым, незатуманеным і па небе, забіраючы з кожным днём ўсё большы круг праходзіла свой шлях сонца, а праходзячы праз меру палівала ўсьнежаную зямлю сьвятлом і бессаромна, зазірала ў вокны Панасавага пакою, напамінаючы пра вясну.

Панас ляніва пацёгся, ноччу не адпачыў, хацелася спаць, адкінуў ад сябе газэту і адварнуўся да акна. Пасядзеў крыху так, пазіраючы ў двор, потым нахіліўся на падваконьнік грудзямі, паклаў рукі і на`рукі схіліў галаву. Сонца ласкава сагравала галаву і не хацелася падымаць яе.

Дарогаю ад коопэрацыі ішлі жанчыны. Яны спыніліся на дарозе перад тым, як разысьціся і пра нешта гутарыць. Адна з жанчын разгарнула невялікі пакунак, паказвае другім. З боку стаіць Галіна, галаву, абвязаную хусткаю, яна задрала крыху ўгару і пазірае на сонца. Сонца сьветлае і па-вясноваму радаснае. Па-вясноваму радасная і Галіна. А тое, як яна пазірае на сонца, жмурачы вочы, прыпомніла Панасу ягонае ўласнае і Галініна мінулае.

Панас вырас разам з Галінаю, і пэўне, з тае прычыны, што рос з ёю разам, амаль на адным дварэ, адчуваў у мінулым да яе таварыскую прывязанасьць і трымаўся з ёю вельмі блізка. Гэтыя адносіны ішлі ад дзіцячых год калі разам гулялі, разам хадзілі за гумны ў ціўкі, разам лазілі па гародах.

А пасья ўжо, значна пазьней, блізкасьць гэтая пачала губляцца. І калі Галіна, як і ў дзіцячыя гады, часам брала яго рукою за шыю, і нахілялася да яго нага вуха, каб што-ні-што сказаць яму, ён чырванеў, яго шчаку апальвала цяплынь шчакі Галінай, а рукі дрыжэлі, датыркаючыся локцямі да яе грудзей. Адчуваў тады Панас, што ў ягоных адносінах з Галінаю зьяўляецца штосьці новае. Упяршыню ён адчуў гэта аднойчы ў часе гутаркі з Галінаю на вечарынцы. Галіна доўга кружылася ў польцы, вальсах, аж покуль зусім стамілася, тады пакінула скакаць, схапіла Панаса за руку і павяла яго за сабою на двор. У сенцах, як вышлі на ганак, Панас запытаў:

— Здрава ты замарылася? Гэтак-жа круціў ён цябе ўвесь вечар...

Галіна нахілілася да яго, і каб ня чулі другія, перасыпаючы гаворку рагатком, сказала:

— Накруціў-то нічога, але ён, дурань, гэты, скачучы ўзяў ды як сьцісьне рукою мяне за цяцку, дык я хацела яму локцем у зубы стукнуць і кінула скакаць.

Панас пачырванеў, чырвань густа прыліла да твару, і нічога не адказаў.

А яшчэ пазьней здарылася такое, што страшыла Панаса і перашкаджала яму сустракацца з Галінай.

Прыехаўшы аднойчы з поля, Панас выпраг каня, завёў яго на гумнішча і адтуль пайшоў да Галіны. Як і звычайна, ён пастукаў знадворку ў акно. Але на стук ніхто з хаты не адгукнуўся. Галіны ў хаце ня было. Панас прытуліў твар да шыбы і зазірнуў у сярэдзіну хаты. У прахладнай цемры яе ён убачыў незасланы ложак і на ложку, на падушцы санліваю чорную кошку. Кошка ляжала скурчыўшыся, нярухома. А з-пад запечку са шчыліны выпаўзла на хату маленькая мыш, спынілася асьцярожна і водзіць у бакі пыскаю, нюхае. Вось яна выцягла пыску ў бок да акна, зірнула на Панаса і хуценька мятнуўшы па памосьце гострым хвостом, шмыганула праз шчыліну пад памост. Панас стукнуў мацней у шыбіну і адышоў. На дзвярах у сенцах, убачыў ён, вісеў маленькі замок. Панас спыніўся каля дзвярэй, крануў рукою замок, ці замкнёна, патрымаў замок на далоні і пайшоў ад дзвярэй праз двор у гарод.

Прыгожа зробленыя грады ад суседніх гародаў зелянелі високай сьцяною сланечнікаў і маку, а на сярэдзіне шчацініліся кустамі цыбулі, маладога бацьвіньня і капусты. У разоры, каля грады з цыбуляю, стаяў пусты кошык і ля кошыка, паабое яго бакі, дзьве кучкі абвяўшай, выпаланай з грады, травы. Панас спыніўся ля град і поглядам пачаў шукаць Галіну. Галіна, убачыў, ляжала пад сьцяною хлева на мураве. Галава яе была ў цяньку, а на ногі і на грудзі сьвяціла сонца. Руку адну Галіна адкінула ў бок на мураву, другую паклала на грудзёх пад кашулю сабе. Панас падышоў да яе, спыніўся, але не пабудзіў, стаяў моўчкі. Зьявілася было жаданьне паціху пайсьці назад, каб яна не пачула, але не пайшоў, застаўся стаяць.

Яна ляжала, адхіліўшы крыху на бок галаву, і спакойна мерна дыхала. З крыху разьзяўленага роту, з-пад адтапыраных губ, бялелі яе, шчыльныя ў радок, сьвежыя зубы. Адтапыраныя губы вялікія і ў куце на губах сьлюна, смачна сьпіць Галіна.

Ногі Галіна паклала адну на адну. Панас бачыць яе аголенае, круглае чырвонае ад загару калена. На калене засталася, як палола грады, зямля. Зямля на сонцы высахла і на калене ляжыць маленькім шэранькім камячком. Панас пазірае на калена, яму хочацца сагнуцца і скінуць з калена зямлю. Але Панас стрымаўся, толькі кашлянуў паціху, Галіна не праснулася, жаўнула толькі зубамі, сьціснула губы і пракаўтнула сьлюну. Тады Панас сеў на мураву побач з ёй, сарваў галінку мятліцы, была думка паказытаць Галіне нос, але замест гэтага паднёс руку да яе калена. Рука дрыжыць. Пальцы адчуваюць загрубелую скуру калена. Асьцярожна правёў пальцамі па калену, скінуў з калена ссохлы камячок зямлі і адхінуў руку, узяў мятліцу і мятліцай дакрануўся да яе носу.

— Ідзі! Не казыч,—нечакана азвалася Галіна і зарагатала Села падкурчыўшы пад сябе ногі. Панас пачырванеў і не знайшоў што сказаць. Галіна з рогатам дадала:

— Я-ж чула, як ты сеў і калена кратаў, думала: што-ж ён будзе рабіць. Вось-бы дала нагою, каб ты вышэй палез.

Разгублены Панас ня ўмеў сабрацца са словамі.

— У цябе на калене пясок быў, дык я скінуў яго.

І ў разгубленасьці ён мэханічна, нечакана для сябе, ужо асьмялеўшы, сказаў:

— Калена ў цябе, як антонаўка сьпелая.

Галіна ўзяла рукою за яго плячо і, падняўшыся на коленкі, схапіла Панаса за валасы, пачала нахіляць ягоную галаву да зямлі і ўжо, зусім нечакана, калі ён хацеў вызваліць галаву з яе рук, нахіліла ягоную галаву да сябе і апаліла яго шчаку сваімі губамі.

— Вось як!—сказала яна, а загэтым хуценька ўсхапілася і пайшла да кошыка. І ўжо, накладаючы ў кошык траву, не пазіраючы на яго, сказала:

— Пайду сьвіньням есьці дам.—Узьнялася з зямлі з гэтымі словамі, схапіла кошык і, ня зірнуўшы ў яго бок, пабегла ў двор. Панас як пабегла з гароду Галіна, стаяў там разгублены, маўклівы і радасны, сплюскаў вочы і ўяўляў, як краваюцца яго шчакі Галініны губы. Сарваў макавіну і паднёс яе да носу, панюхаў. Зялёная макавіна ня пахла. Тады паціху пайшоў з гароду, але не праз двор, а праз гумнішча, сароміўся ў дварэ спаткацца з Галінай. Ня прышоў да Галіны і ўвечары, хоць было моцнае жаданьне бачыць яе і нясьмелая надзея, што паўторыцца тое, што здарылася ў агародзе. Але тое не паўтарылася ні ў бліжэйшыя дні, не паўтарылася і пазьней.

II

Прытомнасьць вярнулася гэтак жа нязьметна, як і была зьнікла, Сідар распялюснуў вочы і некалькі хвілін нярухома пазіраў угару. Там далёка ў высачыні, паслалася мяккая, цёмнасіняя навесь неба. І па ёй, па чыстаму сьветламу прастору ляніва паўзуць адзін за другім два невялікія, цёмныя кавалкі хмар. А адтуль, з вышыні, аж з пад самых хмар, падаюць на зямлю нейчыя крыкі і ні то заклікаюць яны чалавека паляцець за сабою, ні то просяць у яго дапамогі.

Сьледам за хмарамі, ахутанія дымком празрыстае сінявы, ціха, урачыста плывуць у вырай дзікія гусі. І ў далёкай сіняве разам з гусямі плыве погляд, а губы паціху шавеляцца, лічаць: адна, дзьве, тры, чатыры, пяць... Сідару здаецца, што гусі пачынаюць бытацца. Вось трэцяя выбілася з раду, падалася ўправа, закрычалі гусі мацней, а сёмая крыху асталася ззаду...

Ляніва паўзуць цёмныя кавалкі хмар. Ціха плывуць у надхмар'і гусі. Вось яны ледзь-ледзь прыкмэтныя ўжо, вось ужо зусім зьніклі ў цяньку, што ад хмар і толькі чуваць яшчэ іхняе гэгэ-

каньне — ціхае і далёкае. Разумее Сідар, што зараз вась змоўкне і гэны іхны разьвітальны говар, ад гэтага крыўдна, нібы штосьці на заўсёды згублена і хочацца, каб ня знікалі гусі, каб плылі яны яшчэ і яшчэ...

Вочы стаміліся. Погляд адарваўся ад хмар і паплыў уніз.

У паветры над полем і над асіньнікам, у якім ляжыць Сідар, носяцца па паветру белыя, срэбныя ніткі павуціньня і павісаюць на гальлі асіньніку. Вочы сочаць за павуціньнем, а вушы ўслухоўваюцца, бо навокал вельмі-ж ціха, нават лісьце на асіньніку ня дрыжыць, а за асіньнікам злуе, шуміць вецер.

Сідар прыслухаўся да шолыху ветравага, успомніў адразу, чаго ён тут у асіньніку і ўстрыжыўся. Захацелася ўзьняцца, сесьці і прыслухацца ўважлівей. Упёрся рукамі ў зямлю, узьняў голаў, хацеў падцягнуць ногі і сесьці. Але, як скрануў правую нагу, яна страшна забалела і тады ўскрыкнуў нечакана для сябе, зноў аблэг. Ад нагі пацякла балючасць па ўсім целе, гострая, пякучая. Рукою намацаў прыкарэўшую да нагі штаніну, крануў яе, уразіў рану і ўскрыкнуўшы, адкінуў руку ў бок на мураву.

Угары ляніва паўзьлі кавалкі хмар. Яны сьвятлелі, расплываліся, нібы раставалі пад сонцам. А неба мутнела, зьвісала ніжай і ніжай аж да самай зямлі і ціснула на павекі воч, прымушала заплюснуць вочы...

Прытомнасьць зноу вярнулася і Сідар пачуў дзесьці зусім блізка мужчынскія галасы. Гутарка была спакойная, роўная. Сідар расплюснуў вочы і здзівіўся: цяпер ён быў у прасторнай сялянскай хаце. У хаце ня было больш нікога. Праз акно ўвайшоў у хату апошні вячэрні промень сонца, лёг на сьцяну і застыў, заснуў на ёй чырвоным зайчыкам. На акне і на стала сядзяць лянівыя, сытыя мухі. Адна на куце пад абразамі ўбілася ў павуціньне і жаласна тоненька верашчыць. Некаторыя ляніва лётаюць па хаце, садзяцца на ложак, на білы, на жэрдкі, на балькі пад стольлю. А гутараць мужчыны на дварэ. І на дварэ захопаў крыльямі і прапяў певень. Дзесьці ў вёсцы пішчалі галодныя сьвіньні, мэкала ў хлеве малое цялё і цягучым му-у адгукалася з вуліцы яму карова.

З двара ў акно зірнуў мужчына, мусіць гаспадар хаты і, як убачыў, што Сідар пазірае ўжо, усміхнуўся, хуценька адышоў ад акна і зараз-жа крокі ягоныя пачуліся ў сенцах.

Сонечны зайчык папоўз ціханька па сьцяне аж пад столь, перапоўз на столь, памутнеў, разбавіўся шэраньню столі і хутка неўзаметку зьнік зусім. У хаце зрабілася цямней.

Увайшоў гаспадар і, усміхаючыся, падышоў да ложка, ветліва заківаў Сідару галавою.

— Вельмі-ж акволелі вы гэта, бо ня чулі, як і прывезьлі вас, як і нагу перавязаў фэльчар.—Гаспадар занэпакоіўся, адышоў да стала, махнуў над сталом рукою, сагнаў мух і зноў падышоў да ложка.—Гаспадыні маёй няма, каб што смачнае зрабіць, бульбу капае, дык я мо' малака халодненькага прынясу, яно здорава выпіць у такім стане...

Сідар кіўнуў у знак згоды галавою, было прыемна і не хацелася гаварыць словамі.

Гаспадар прынёс з каморы поўную малака вялікую медную конаўку. Як паднёс да ложку, убачыў, што ня зможа Сідар піць гэтак з конаўкі і тады вытлумачыў:

— Знарад хлопцы гэта знайшлі, дык я конаўку зрабіў: ваду піць добра, а шклянак, гэта, няма ў нас, хіба лыжку падам, дык вы лыжкай.

Прынёс лыжку і скібку пачарсьцьвелага хлеба. Сідар узяў лыжку і чэрпаў з конаўкі малако, закусваў хлебам. Малако халоднае, смачнае. Хочацца кусаць па багату хлеба і патрошку запіваць хлеб малаком, так як малы калісь рабіў, каб малака хапіла надоўга.—Гаспадар заўважыў гэта, нібы адгадаў думкі Сідаравы.

— Пеце, пеце, малака ў нас багата ёсьць, яшчэ гэта налею. Пеце...

Гаспадар пайшоў у камору за малаком. Сідар адкінуў на мяккую падушку голаў і пазіраў у столь. На столі і на бальках, застыглымі невялікімі чорнымі плямкамі сядзелі мухі.

Раніцою з бальнічнага бараку яшчэ двух вынеслі ў мярцьвецкую. Ніхто добра ня ведаў, ад чаго яны памерлі, бо нерад гэтым іх зусім нядаўна перавезьлі ў барак з гарадзкой больніцы, а ў барак прывозілі толькі тых, хто папраўляўся, чыё лячэньне набліжалася да канца.

Калі выносілі на насілках мерцьвякоў з захаванымі падшыналі тварамі, чырвонаармейцы паўставалі з ложкаў, скупчаліся сярод бараку і маўклівыя доўга стаялі там.

Па бараку хадзілі старыя, у падраных паліто, сядзелкі. Заходзілі на хвіліну сёстры, раздавалі зелье, папраўлялі перавязкі і, хукаючы ў свае рукі, сьпяшаліся ў пакойчык аптэчкі, дзе вартаўнік падтрымліваў большую цяплынь, чым ува ўсім бараку.

За сьценамі бараку жыў па-свойму галодны і нэрвовы, разбураны белымі окупантамі, хворы горад. Адтуль прыходзілі да сядзелака знаёмыя і расказвалі пра здарэньні, якія адбываліся ў горадзе.

✓ У горадзе панаваў тыфус. Вечарамі сядзелкі, пераказвалі навіны чырвонаармейцам. Ад навін гэных у сэрцах маладых сялянскіх хлопцаў нарасталала трывога.

На нач чырвонаармейцы абкручваліся коўдрамі і шынэлямі, хаваліся пад коўдрай з галавой, саграваліся і засыпалі. А раніцою праснуўшыся, апраналі шынэлі, чаравікі, сядзелі на ложках і пра рознае гутарылі. Перачытвалі адзін аднаму атрыманья з дому лісты, успаміналі далёкія вёскі і сваю маладосьць, што прынеслі адтуль, шкадавалі пакалечаных рук і ног і сваіх маладых цел неабпешчаных яшчэ жыцьцём.

Праз пяць хвілін пасля таго, як вынеслі мерцьвякоў, хворыя чырвонаармейцы пачалі патрабаваць, каб адміністрацыя ацяпляла барак больш, чым да гэтага. Прышоў стары доктар. Ён стаяў сагнуўшыся, устрывожаны, разводзіў шырока ў бакі рукамі і тлумачыў, што нічога ня можа зрабіць, бо павінен шчадзіць паліва, якое вось-вось кончыцца.

— Няма амаль ніводнага палена, таварышы, ня прывозяць, — казаў ён, — мусіць няма як прывезьці, — і шырока разводзіў рукі. А ў канцы, хоць і сам мала верыў у тое, што гаворыць, абнадзеіў: — На днях павінны падвезьці дроў, падвязаць абавязкова, вось толькі крышку пачакаць трэба, а дроў прывязуць, мы гаварылі ў Рэўкоме... Тады будзем ляпей грэць...

Чырвонаармейцы таксама ня верылі ў тое, што хутка падвязаць дроў, але як доктар пайшоў, яны разышліся па бараку да сваіх ложкаў.

Сідараў ложак у самым куце ля акна. Акно зіма акасмаціла лёдам і сьнегам, нічога праз акно ня відаць, толькі холадам яшчэ большым ад яго павявае. Холад асабліва непакойць Сідаравага суседа. У суседа гэтага рука правая адар-

вана і хоць загаілася рана ўжо, але баіцца холаду. Сусед атрымаў з дому ліст, а прачытаўшы ня стаў, як рабіў гэта звычайна, пераказваць напісанае ў лісьце Сідару, а паціху лёг у падушку тварам і доўга ляжаў так, час-ад-часу толькі смаркаўся ў левую жменю, выцягваў руку і дастаючы пад ложак, абціраў яе там аб сяннік. Маўчаў. Але доўга маўчаць было цяжка, бо маўчаць, значыла ня мець спачуваньня, цяжка зьмірыцца з тым, што здарылася. Ад таго ён хутка ўзняўся з ложку і яшчэ ня ведаючы, што зрабіць, пайшоў каля ложкаў, паказваючы таварышом ліст.

— Вось... ваяваў, руку згубіў,—казаў ён,—а цяпер вось...— Чырвонаармейцы ўзняліся з ложкаў, маўкліва чакалі: што ён скажа, што здарылася. А ён ішоў адтапырыўшы ў бок абрэзак рукі і гаварыў блытана, незразумела.— Дык як жа гэта, га? Абое зразу... Што-ж гэта?.. У два дні ды такое... Каму-ж скардзіцца? Каму-ж гэта, а?..—І крыху спакайней, як дайшоў да сярэдзіны барака, праказаў яшчэ:—І бацька і маці, абое ў два дні, адразу, што-ж гэта? А тут і сам хутка скалееш...

— Ды дзіва, што скалееш,—азваўся адзін з чырвонаармейцаў,—скалееш і ніякі чорт не пашкадуе цябе. Усе пакалееце, калі так будзеце маўчаць! Закрычалі, а як прышоў доктар, сказаў слова, дык і раскісьлі ўсе, на холад забыліся, паверылі, што хтосьці дроў ім сюды прывязе... А па-мойму,—гаварыў ён далей,—ня слухаць трэба, не прасіць, а патрабаваць, каб не марозілі нас. Лесу хапае, куды ні глянь—лес...

Некалькі чалавек падтрымала яго. Тады ўзняўся Сідар і пачаў, як і доктар, тлумачыць чаму не хапае паліва. Некалькі чалавек закрычалі на Сідара:

— Ладна, ты там, чулі ўсё гэта мы, ня раз ужо чулі, заткніся!..

Сідар ня ўмее падоўгу тлумачыць, ня любіць гэтага. Таму махнуў рукою і змоўк. Але яго падтрымаў хтосьці з другога канца барака. Той гаварыў хвалюючыся, нэрвова.

— У нас халодна? А ў другіх цяплей хіба? А мо' няма каму гэтага самага паліва вазіць, бо на фронце ўсе. Гэта разумець трэба. Рэспубліка нам апошняе аддае, каб мы тут лячыліся, бо абдзіралі яе і немцы і палякі...

Яго выслухалі і змоўклі. Сідараў сусед пастаяў яшчэ крыху, незадаволена махнуў рукою, адышоў і зноў лёг тварам на падушку.

Раніцою на другі дзень чырвонаармейцы праснуліся ўстрыжанымі. З адным з хворых здарыўся прыпадак. Ён пачаў крычаць, ускочыў на ложка і з ложка кінуўся на вакно. У вакне зазьвінелі шыбы, разьбіліся. Вуліца праз выбітыя шыбіны дыхнула ў барак холадам, сыпанула густым роем сьняжын. Сьняжыны ляцелі ў барак, кружыліся, клаліся на ложка, на падлогу, мутнелі і зьнікалі, не пакідаючы сьледу. Прыпадчны ўдарыўся аб раму галавой, стаміўся і ўпаў на памост. Яго схапілі сядзелкі і, хто мацней з чырвонаармейцаў, паклалі на ложка. З вуліцы ў акно ляцелі сьняжыны і з ветрам лез холад, слаўся па барак сівымі клубкамі. Сядзелка схапіла, з вольнага ложка падушку і падушкай засланіла ў вакне дзіркі. Прыпадчны сьціх, і ахутаны коўдраю, тросься і ляскаў зубамі.

Чырвонаармейцы ўздымаліся з ложка, таропка апраналіся і сядзелі маўклівыя, удумлівыя. Пакрытая шэраньню нізкая столь абвісла маленькімі цёмнымі лямпачкамі і барак распаўзаўся ў бакі, поўніўся холадам.

Прышлі сёстры, каб раздаць зелье і зрабіць перавязкі. Рукі ў сясьцёр мерзлі, халадзелі. Скура на аголеных для перавязкі чырвонаармейскіх нагах і руках рабілася гусінай, крылася пухіркамі, сінела. Прышоў доктар. Ён дыхаў сабе ў складзеныя лыжкаю далоні рук, цёр далоні адну аб адну, абыходзіў хворых і ўгаварваў іх класьціся на ложка.

Прыпадчны тым часам супакоіўся, а праз некаторы час хрыплым, кволым голасам запяў старую салдацкую песьню расійскай арміі. Словы песьні цягучыя, нудныя, важкія.

... Зачем на сьвет ты ра-а-ди-и-ла-а!..

Цягне хрыплым голасам хворы і, слабеючы, глытаючы ў хрыпе словы, пье далей:

Судьбо-о-й не-счаа-стно-ой на-а-а-гра-дзи-ла..

У бараку ціха і страшна ад гэнай песьні. Маўклівасьць парушыў голас таго, што ўчора крычаў, каб ня слухаць нікога і патрабаваць паліва. Ён усхапіўся з ложка, на якім сядзеў, апрануў на адзін рукаў шынель і, шукаючы рукою другі рукаў, закрычаў на ўвесь барак.

— Калейце, хто хоча тут, а я ня хочу, я жыць яшчэ хачу, ня хочу тут сядзець, каб вась да гэтага дайсьці!

Ён паказаў на хворага, які сьпяваў, апрануў урэшце другі рукаў, падперазаўся папругаю і, махнуўшы рукою, зазываючы за сабою другіх, пайшоў ад ложка да дзвярэй у карыдор барака. Сьпяшаючыся апраналі шынэлі другія, бралі мяшкі са сваімі рэчамі і ішлі да дзвярэй.

— Падохнем тут ад тыфусу ды холаду,—гаварыў Сідараў сусед,—дык лепш на фронце ад кулі белагвардзейскай, чым ад марозу тут.

І таропка, баючыся, што нехта прыдзе і перашкодзіць яму, ён не падперазаўшыся, пайшоў з бараку. Сідар закастыляў ад ложка хацеў нешта сказаць, каб затрымаць чырвонаармейцаў. Узьняў перавязаную-загорнутую ў бінт руку, той што ўчора падтрымаў Сідара і, нэрвуючыся злосна крыкнуў:

— Куды вы!.. ачмурэлі!.. Згубіць сябе хочаце!..

Некаторыя з чырвонаармейцаў спыніліся ў нерашучасьці, але гэта толькі на адзін міг, бо прыдні пашлі і тады за імі пашлі і астатнія. Усьлед за імі выбег у карыдор доктар. Сёстры стаялі сярод бараку каля прыпадкага. Па памосту ў карыдоры стукалі кастылі апошніх, што адыходзілі з бараку. Доктар нешта крычаў ім наўздагон, махаў рукамі, каб варочаліся, але яго ніхто ўжо ня слухаў.

Сідар вярнуўся да свайго ложка. Ля сьцяны, пасярод бараку, стаяў зьбялелы, устрывожаны, з перавязанай рукой. Сідар запомніў яго: сьветларусы, на левай шчацэ каля вуха шрам невялікі. Шрам пачынаўся ля вуха і губіўся ў густых валасох. Ён стаяў адзін пасярод пустых, непазасьціланых ложкаў. Ля акна, у якім тырчэла падушка, ляжаў на ложку прыпадчны. Каля яго стаяла сястра, а на сьцяне, на доўгім іржавым цьвіку вісеў пакінуты чырвонаармейскі шлём. Было пуста ў бараку і халодна. І пустэча і холад палохалі. Сідар пастаяў каля ложка, апрануў шынэль, паправіў штаніну на параненай назе і пашоў ад ложка. Ідучы, праказаў нібы сам сабе, каб пераканаць у нечым сябе і яшчэ кагось.

— Нічога тут ня будзе, пайду і я, на завод свой паеду, а там загоіцца нага, дык ці на фронт, ці на работу.

Прайшоў, абапіраючыся на кастыль, з бараку ў карыдор і па даўгім халодным і цёмным карыдоры ў вуліцу.

Вуліца, як і заўжды ў гэтую пару, была маўклівай. Спалі яшчэ нізкія драўляныя хаты ускраіны. Мітусіліся па ветру

ляніввыя сьняжыны, садзіліся на твар, заляталі Сідару за каўнер шынэля. На дварэ каля бараку Сідар спыніўся, няёмка неяк перад таварышам, які застаўся ў бараку адзін. Але ад бараку вее няўтульнасьцю і холадам. Ледзь-ледзь расьсейвае цемру ў карыдоры невялічкая лямпачка.

„Пайсьці назад хіба да яго?—Не, чаго-ж што-ж я рабіць там буду—думае Сідар. Але ня ідзе і ад бараку, думае і другое:—А як-жа ён адзін там, што ён рабіць будзе. Мо‘дранна, што я вось кінуў так сабе барак і пашоў за другімі, за на-тоўпам, бо гэта-ж зусім неяк ня так, як трэба было...“— Але як трэ‘было зрабіць? Сідар ня хоча думаць пра гэта. Холад пачынае са сьняжынкамі разам залазіць за каўнер шынэля і стаяць так, дарэмна, чаго-ж,—прастынеш толькі. Сідар ведае, што назад ў барак ён ня вернецца ўжо, барак апусьцелы абсунуўся пад шырокім нізкім дахам, яшчэ глыбей угруз у сьцяну.

„Няма чаго мне туды назад ісьці, што-ж я там буду. Дома на заводзе мо‘ загоіцца хутчэй нага, карысьці больш будзе“,— думае Сідар, апраўдвае сябе ў думках і паціху перастаўляе ногі, адыходзіць ад бараку.

У вуліцы ўсё яшчэ пуста. Сьпяць, пад нізка спушчанымі крыльлямі дахаў, драўляныя хаты ўскраіны, шчыльна пазычынялі ад вуліцы акянiцы, каб не зазірнула хаця ў хату староньняе вока, каб не парушыла як небудзь спакою іхняга санлівага. Акянiцы ў хатах нізка, акурат супроць локця Сідару прыходзяцца. Локаць дакранецца да акянiцы і Сідар ужо зусім забыўся на барак, успомніў такую-ж нізкую хату на ўскраіне другога гораду, пачаў пра яе думаць. І тады, сьпяшаючыся пашоў у бок да вакзалу.

Над заводзкай брамай, як і багата год таму назад, вісіць старая, іржавая, пагнутая шыльда. Адна палова яе прыбіта над брамай, а другую палову хтосьці адарваў і загнуў—заламаў яе. Паска іржавае бляхі зьвісла над брамай, яе прысыпала сьнегам. Яна памаленьку калышацца ад ветру і стрэсвае з сябе сьнег, стукаючы ў браму.

— Вось ужо каторы раз думаю адарваць яе,—кажа вартайнік Мікода,—трывожыць яна мяне, усё здаецца, што нехта

на завод прышоў, ды стукае, але ўсё з галавы выходзіць. Вось так успомню, як застукае, потым зноў запамятую.

Ён пазірае, што Сідар з кастылём прышоў, круціць галавою і кажа:

— Наваяваў, значыць? Быў чалавек, а цяпер што-ж значыць? Што-ж табе вась за гэта будзе, што, значыць, скалечылі цябе?.. З людзьмі—як з заводам. Быў завод, а цяпер двор пусты. Не разумею, значыць, я што з гэтага будзе.

— Будзе тое, што завод заводам будзе, а я і без кастыля хутка пайду.

У драўляным доме, ранейшай канторы, зрабілі клюб. Над дзвярыма, што на вуліцу, на шырокай дошцы, намалявана, слова „клюб“ і яшчэ будынкi і коміны заводскія. Сідар заглядзеўся на шылду клубную, змоўк. Мікода з кішэні дастаў жменяў табаку, чарэпнуў яе з далоні люлькай і пачаў па карабку чыркаць запалкай. Коўзаецца па карабку запалка, эдзірае з карабка паперку, што намазана серкаю, і не загарэецца. Узяў запалку пальцамі бліжэй да галоўкі, намерыўся, чыркануў. Запалка не загарэлася, а зламалася.

— Цьфу, каб ты згарэла!—І са злосьцю кінуў зламаную запалку ў сьнег, пачаў паціху чыркаць другой.

— Гэта клюб наш,—тлумачыць ён, закурыўшы,—сходы тут розныя, мітынгі. Сойдуцца бабы, крычаць, крычаць, значыць, што цяжка жыць, ды на тым і сядуць, а ў другі раз зноў пра тое-ж.

Мікода пальцам уціскае памаленьку табак у люльцы і прагна смокча люльку, а зацягнуўшыся, як мага глыбей, выганяе праз ноздрыны дым.

— У цябе дзядзька,—кажа Сідар,—з ноздрын дым ідзе, як з фабрычнага коміна...

— З заводу ня ідзе дым,—адказаў Мікода,—дык я, значыць, пушчаю так, каб людзі думалі, што з коміна гэта і рагоча, выняўшы з роту люльку.

У дварэ, адразу за брамаю, складскія будынкi заводу. Цяпер на складзе толькі паламаныя часткі варштатаў ды куцаю рознае жалеза і дошкі. У складзе перабіраў драўляныя брускі Клім. Ён узняў голаў насустрач Сідару, адкінуў нагою брусок пад сьцяну і пашоў да Сідара, абціраючы крысою паддзеўкі рукі; каб павітацца. Кліма столяра Сідар даўно

ведаў. Звалі яго на заводзе ня проста Клімам і не па прозьвішчу, а „клім-бацьвіньне“. Сідар успомніў гэта і ветліва заківаў Кліму галавою. Прыўзняў шапку. Прыўзняў шапку і Клім і як падыйшоў—доўга трос Сідараву руку і ўсьміхаўся. Але загаварылі не адразу. Абое маўчалі, абое чакалі адзін ад аднаго пытання.

Мікода даў Кліму закурыць і пашоў у кантору. Тады Сідар, не дачакаўшыся пытання ад Кліма, хацеў запытаць:

— Ну, як жа жывеце тут, а?

Але падумаў, што вельмі-ж не падыходзіць гэтае пытаньне і таму праказаў:

— Дык завод, таго, абсеў, маўчыць...

— Маўчыць,—адказаў Клім,—і мы ня жывем, а марнеем тут разам з ім... Я, браце, ня ведаю як кажуць, што робяць і што мне рабіць, адным словам, як кажуць, не памойму ўсё ідзе... А ты мо' паглядзець завод прышоў?.. Хадзем, толькі ня будзе з таго табе весялей. Яшчэ ў сталярным цэху тое-сёе робім ды час-ад-часу ў кавальскім... Завод... Аглоблі робім, драбінкі для калёс, барахло рознае, як кажуць... У модэльнай аглоблі робім...

Модэльная мясьцілася адразу-ж каля складу ў невялікім драўляным будынку, а было ў модэльнай цяпер пара верстакоў сталярскіх, ды каля сьцяны куча дошчак. Сталярскі цэх мясьціўся гэтак сама ў асобным драўляным будынку. А пасярод двара даўгі нізкі будынак, цагляны. Тут мясьціўся кавальскі цэх, ліцейня, такарня і бляшарня.

У сьнягу, каля дзьвярэй ліцейні, валяюцца кавалкі жалеза, нейкія, адлітыя даўно ўжо, дэталі.

Папрыбіраць варта, а то іржавее дарэмна—праказаў ён.

Клім ня чуў. Ён шырока расчыніў дзьверы і чакаў Сідара.

У ліцейні ціха, халодна і пуста.

„Акурат, як у бараку тады“—думае Сідар,—кінулі, паўцякалі ўсе, няма каму даглядаць такога добра... А як гэта той бялявы, што ён тады рабіў, як адзін застаўся? Яго пэўне перавялі ў другую больніцу, а мо' і другіх вярнулі зноў у барак?“

У ліцейні, дзе калісь шчыльна радамі стаялі адна ля другой формы, цяпер зямля чорная ўтаптана, па ёй параскіданыя валяюцца апокі, яны паіржавелі, псуюцца. Ля сьцяны высокая,

круглая вагранка. Яна даўно, даўно астыла. І зусім лішняй тырчыць „канаўка“. У ёй, на дне, застыў кавалачкамі даўні чыгун. А калісь канаўкаю цёк чыгун белым малочным ручаём. Яго набіралі ў каўшы і таропка бегаючы па ліцейні, разьлівалі ў формы. Гэта даўно было. А цяпер формы разбураныя і вагранка астыла.

У акне адным выбіта шыба. Праз дзірку вецер намёў у ліцейню сьнегу. Сьнег гладкім, хітрым зьвярком ляжыць на чорнай зямлі ліцейні, не баіцца, што хтось прыдзе і патрывожыць яго.

З даху вісяць закапцелыя канцы электрычнага шнура, без патронаў, бяз лампачак.

— Як на могілках,—кажа Сідар. Яму сумна і чамусьці мацней, як калі баліць нага. Клім нічога не адказаў на Сідаравы словы, аж пакуль не расчыніў дзьверы ў кавальскі цэх. Тады, як расчынілася халоднае і пустое нутро кавальскага цэху, ён азваўся:

— Як на могілках, брат...

І пасья, прытрымліваючы Сідару дзьверы, дадаў:

— А вось і твой цэх, любуйся...

У Клімавым голасе злосьць.

— Чаго-ж тут любавацца—адказаў Сідар, любавацца няма чым.

— Я да таго і кажу,—згадзіўся Клім,—бо радасьці вялікае, як кажуць, няма з усяго гэтага. Некалькі горнаў на-днях работалі. Тое-сёе рамантуем сялянам... Не завод, а вясковая кузня...

Шарэнгаю стаяць халодныя горны. І яны ўжо даўно патухлі. Сідар памятуе свой горан, вось той у самым куце. У горне колішнія дробныя вугалькі з пяском зьмешаны, хтось насыпаў у горан жоўтага пяску. Сідар пальцам капануў вугальле. Яно шчыльна зьлежалася. Калі ўзяў вугаль у пальцы, убачыў, што ён зусім ужо абцёрся, пальцы ў сажу ня мажуцца.

Каля горану кавадла. На зямлі ля кавадла невялічкія кавалкі іржавага жалеза. Зьверху на кавадле іржавыя жоўтыя плямкі.

— Вугальля нават няма,—кажа Клім,—а то-б мо' што і зрабілі.

Пасярод цэxu невялікі паравы малаток. Ём кавалі большыя рэчы. Цяпер ён дзюбу сваю тупую падабраў, схваў у нутро сваё.

— Як на могілках,—паўтарае цяпер ужо Сідаравы словы Клім.—Усё мярцьвецкае, што-ж ён вось, малаток гэты бяз пары, бяз паса...

— Як у нас у мярцьвецкай было—гаворыць за ім Сідар,—цёмна, халодна і цішыня. Ляжаць людзі ды няжывыя, не ша-веляцца...

Зноў яшчэ мацней баліць Сідарава нага, кволасьць па целе распаўзаецца і млоснасьць. Клім угадвае Сідараў настрой і адводзіць яго ад горана.

— Хадзем у бляшаны,—кажа ён,—там робяць,—гэта, як кажуць, самы жывучы цэх у нас... вёдры, даёнкі, конаўкі робяць і прадаюць, бляхі ў нас пакуль што хапае...

У бляшаны Сідар адмовіўся ісьці. З кавальскага вышлі на двор. Клім пачаў закурваць. Закурваючы загаварыў:

— А ад такарнага нічога амаль не засталася. Верстакі палякі пазабіралі пры адыходзе, ня было тут каму перашкодзіць ім.

Клім лізнуў кончыкам языка паперку папяросную, правёў па папяросе пальцам, каб прыклеілася паперка і, патрымаўшы папяросу ў зубах, узяў не закурыўшы зноў у пальцы і канцамі пальцаў закруціў кончык папяросы, каб табак не высыпаўся.

Закурыў Клім як вышлі з заводзкага двара на вуліцу.

Сідар пазіраў праз расчыненую фортку на заводзкі двор. Двор сьнегам глыбокім замецены, пазамятаў сьнег усе ранейшыя сьцежкі, што былі на дварэ. Цэлыя гурлакі сьнегу і на дахах. Усё замецена.

— Багата работы трэба,—кажа нібы сам сабе Сідар.

— І грошай багата,—дадае Клім,—ой, як багата грошай трэ будзе...

— Яно так...

— А то як-жа? Адбяры ў чалавека ўсё, пакінь з голымі рукамі, дык ён што-ж? Ні пры чым ён тады, пакуль хто работы ў рукі ня дасць... І з заводам тое-ж... Ні жалеза, ні вугальля, ні верстакоў...

— А хто галоўны ў нас цяпер на заводзе?—нечакана для Кліма, спытаў Сідар.

— Галоўны-то ёсьць, але што-ж з таго, глядзіць толькі, каб не раскралі чаго... ну, ды такі-сякі заказ прыме. Тут ён і ўвесь наш галоўны, як кажуць.

Гэтак-жа нечакана, як загаварыў пра галоўнага, Сідар і разьвітаўся. На разьвітаныне Клім запрапанаваў:

— Прыходзь часьцей цяпер, будзем, як кажуць, рабіць што-небудзь.

— Буду, буду прыходзіць... Трэба будзе зрабіць, каб завод пашоў.

— Наўрад?

— Чаму наўрал? Сыйдземся, пагутарым, ды будзем рабіць нешта...

— Дык што? Не такія заводы сталі, а тут... Баюся я, каб не зачынілі зусім, як кажуць, нашае крамкі...

— Не зачыняць, пойдзе.

— Дай бог, як кажуць, чутае бачыць... Хіба мо', калі-б узяцца гэта...

Паціху, абапіраючыся на кастыль, Сідар пашоў пасярод вуліцы. А Клім пастаяў каля форткі і ізноў вярнуўся ў заводзкі двор.

III

Лукаш паважна прайшоў у натоўпе сялян і, хрысьцячыся на хаду, пацалаваў у руках бацьюшкі крыж. Пасьля, ціскаючыся расьпіхаючы локцямі жанчын, пашоў праз царкву да выйсьця. За дзьвярыма царквы, на шырокім высокім ганку спыніўся, перахрысьціўся, пазіраючы ў сярэдзіну царквы на бліскучы іконастас і тады паважна пашоў з ганка, апранаючы на хаду шапку.

Каля царкоўнай брамы Лукаша чакалі свае вяскоўцы. Разам усе яны паціху пашлі шляхам да свае вёскі.

З-за лесу ўзьнялася цёмная хмара. Яна паціху напаўзала насустрэч і злосна гірэла. Хмару раз за разам разрывалі гострыя паламаныя стрэлы бліскавіц. Цяжкая цёмная хмара ўсё бліжэй і бліжэй. Наляцеў і закружыўся па шляху, ўздымаючы пясок, моцны вецер-віхор. За ветрам упалі першыя рэдкія, буйныя кроплі.

Лукаш зірнуў палахліва на хмару і, паказваючы рукой на елку, пазваў:

— Хадземце пад елку. Пад елкай пярун ня страшны.

Усе подбежкам пашлі да елкі, скучыліся наўкола таўстога яе ствала. Дождж закапаў часьцей, хутка сьветлыя вадзяныя ніткі пацягнуліся ад хмары на зямлю, услалі яе тонкаю плеўкай туману. Часьцей забегала па хмары бліскавіца, мацней дзесьці зусім блізка ўжо стукаў пярун. Лукаш зьняў шапку, перахрысьціўся і шапкі не апранаў. За ім перахрысьціліся ўсе, хто быў пад елкай.

— Во дзе сіла боская,—пачала гутарку адна жанчына,—пабіць, папаліць усё можа.

— Ды так сьпепяліць можа, што нічога не застанецца,—азваўся на яе словы Лукаш.

— Кажуць, што багата папаліла ў Ложкаве...

— Людзі грэшныя сталі, дык і паліць і б'е,—установіў яшчэ свае словы Лукаш.—Вось яшчэ дасьць бог і ня так паліць будзе.

— Што ты, Лукашка, хай тых і паліць, што грэшаць.

— А мы ня грэшым? Мы тым ужо грэшым, што грэх вакол сябе цяпім.

— Ох-жа і праўда яно,—зноў азвалася жанчына, божачка ты мой, якая праўда. Даём мы грашыць. Гэна-ж бацюшка ў казаньні пра гэта гаварыў...

— А як-жа прыгожа, як жаласьліва гаварыў ён,—умяшалася ў гутарку другая жанчына,—гаворыць і ажня плача бедны за людзей ён.

— А ты разумей, бо казаньне ён ня так сабе гаварыў, а аэвангелья браў, каб мы зірнулі, ці няма ўжо таго, пра што прарокі казалі...

— Ды ёсьць ужо, Лукашка, ёсьць... Гэна-ж і памор, і хворасьць розная і распуста. Сын на бацьку пашоў, гнёзды сатанінскія насаджваюцца...

— А не-ж яны т'кі і зоймуць двор?—запытаў селянін, які дагэтуль маўчаў.

— Калі дадзім, дык і зоймуць,—адказаў яму Лукаш.

— Такая зямелька, такая зямелька. Век-бы гною ня трэ' было класьці.

— Дзіва. Так апрацавана: і дзяды і бацькі ўгнойвалі...

— А чорт лысы спажывацьме.

— Калі дадзім, дык і спажыве.

— Вядома-ж... дарэмнаму каню ў зубы не глядзяць.

— А як-жа ім не дасі?—Горача запытаў селянін,— воласьць-жа за іх.

— Ці за іх яшчэ? Трэба-б схадзіць пагутарыць.

— Ведамая справа, трэба.—А то ваявалі, браце мой, за зямлю, да рэволюцыі на загоне адным душыліся, жыцьця ня бачылі, а цяпер зноў. А дзе-ж закон? Зямля раз панскаяі дык, браце мой, маю долю мне дай, а на сваёй што хочаш рабі, хоць чорту лысаму аддай яе...

— Праўду кажа. На сваёй долі хай хоць галовы паскручваюць, ні то што комуна робяць...

Дождж ужо ня ішоў. Гром грымеў дзесьці далёка і сьвяціла сонца. У сьвежых лужынах чыстай вады весела іскрыліся яго праменьні, абмываліся.

Лукаш, не надзяючы шапкі, паважна пашоў з пад елкі,

— Хадзем ужо,—запрапанаваў ён.—Я кажу, што дэлегацыю нам трэба-б у воласьць паслаць, з тых, хто на гэтай вайне быў.

— Трэба.

— Дык чаго-ж? Вось Лукаша, ды яшчэ двух,—трох і ня хай сходзяць.

— Мiane ці варта?—азваўся Лукаш.

— Чаму-ж не? Ты ўсё ведаеш пра гэную зямлю, усё і скажаш у воласьці. Табе трэба пайсьці.

— Ды яно ўсё ведаю, як і ад каго зямля гэная...

А роўна праз дзень у габінэт да старшыні валаснога выканкому вайшла дэлегацыя з пяці чалавек. Старшыня павітаўся з дэлегацыяй, расплікнуў каўнер кашулі і, паціраючы далоньню шыю, запытаў:

— Чаго вы да мяне, дзядзькі?

Сяляне пераглянуліся.

— Са справай сваёй мы, за праўдай.

Наперад крыху выступіў самы малады з дэлегацыі і, матаючы па-над сталом старшыні шапкаю, загаварыў:

— Панскі двор, як ведаеце, ў Навікох у нас ёсьць...

— Ну?..

— ... Дык от-жа ў дварэ тым комуна хочуць зрабіць...

— Ну?..

— ... А яно нам і ня зусім нібы падыходзіць.

— Што?

— Ну, ды гэта-ж...

— Комуна?..

— Ня тое, каб комуна, а зямля, што ідзе пад комуна.

— Зямля ад самага веку нашая, як мы і бацькі нашыя ёсьць вечныя тутэйшыя жыхары,—падтрымаў селяніна Лукаш.

— Дык што?

— А тое, таварыш старшыня,—гаварыў далей малады дэлегат,—што мы ваявалі і да гэтага век свой пакутвалі за гэную зямлю, каб мець яе, знацца. Ня зьелі добра, ня згулялі, ня выйшлі ў сьвята па-людзкаму... Гэная зямля адзіны ратунак наш, а яны прыйшлі няма-ведама хто, занялі...

— Дык вы зямлю хочаце?

— Ага, зямлю, ведама-ж зямлю...

— А як-жа комуна?

— І комуна няхай сабе, калі, так ужо, але-ж каб па закону. Панская зямля ўсім нам, па-роўну, а на сваёй часьці яны няхай сабе і комуна робяць, ці хоць чорту лысаму хай яе аддадуць.

Старшыня маўчаў, нешта чыркаў асадкай на паперы. Лукаш тады стаў бліжэй да стала, нахіліўся да старшыні, каб падказаць яму, што напісаць у паперцы да Навікоўскага сельсавету. Нахіліўся і загаварыў:

— Мы дэлегатыяй, прыйшлі, ад усіх значыць. Зямлю няхай сельсавет, або воласьць па душах возьме, колькі каму, і падзеліць...

— Закону такога няма, каб ад комуны адабраць зямлю,—праказаў старшыня.

— А ад нас адабраць, хіба ёсьць такі закон?—запырачыў. Лукаш.— Ды хто яе за комунай той замацоўваў? Які закон

— Ад вас-жа не адбіралі, гэта-ж маёнтак.

— А маёнтак чый? Мы на ёй, на зямлі гэнай, на пана працавалі, крывёй ды потам сваім кармілі яе, дык тады ніхто ня бачыў, а цяпер гаспадары!.. Закон такі, таварыш старшыня, павінен быць, што зямля ўсім малазямельным і беззямельным...

— А хто там у вас у комуне?

Дэлегаты загаварылі ўсе гуртам.

— Ды ўсялякія там сышліся.

— Каскевічаў Ян з салдат, ды яшчэ такія...

— Радню ўсю сваю сабраў...

— І каб-жа гаспадары, а то сапсуюць зямлю. Зямля любіць каб і з яе браць і каб ёй даваць.

— І ўсю зямлю яны ўзялі?

— Яно колькі тае і...

— Усю, усю чыста. Каб-жа сваю частку толькі, а то-ж усю...

— А можа-б вы з імі як памірыліся, га?

— Без загаду вашага нічога ня будзе, яны ня мірацца.

Старшыня памачыў пяро асадкі ў атрамант і пачаў пісаць.

— Я напішу, каб сельсавет у трохдзённы тэрмін законна ўрэгуляваў гэтае пытаньне з зямлёю, на якую вы маеце прэтэнзію... Вось гэта. Сельсавет разьбярэцца і зробіць па закону.

— А як гэта?—запытаў малады.

— Ну, як?—старшыня ўставіўся поглядам у таго, хто запытаў.—Раз па закону, дык каб ні комуны не паўкрыўдзіць і ня вас. Законы, браце, не на сьмех пішуцца. З законамі табе ня жарты...

Старшыня падпісаўся на паперцы і задаволена ўсьміхнуўся.

— Каб ні закон, дык [вы накалечылі б адзін аднаго з-за гэнае зямлі, а так па закону разьбярэм і ўсё...

— Вось-жа мы прышлі прасіць, каб па закону арабілі нам.

— Мы не якія-небудзь там,—дадаў Лукаш,—мы век свой па закону жылі...

Лукаш узяў ад старшыні паперку і, разьвітаўшыся, пашоў з габінэту. Пайшла і ўся дэлегацыя. На дварэ дэлегаты доўга гутарылі паміж сабою. Лукаш нешта тлумачыў ім. А ў той-жа дзень, пад вечар, пад павець, дзе Каськевіч Ян аглядаў старыя паламаныя калёсы, прышоў старшыня Навікоўскага сельсавету і двое панятых. Старшыня быў п'яны. Крыху выпілі і панятыя.

Ня вітаючыся, старшыня сеў на прызьбе каля хаты, выняў з пуралесу паперку, што прынеслі яму з воласьці і гукнуў Каскевіча. Каскевіч, трымаючы ў пальцах загваздку, вышаў з-пад павеці.

— З чым гэта прышлі? Што добрага скажаце?—запытаў ён.

— Ты ўсё добрага хочаш?—азваўся старшыня,—а што калі мы паганае скажам?..

— Мяне і паганае не спалохае.

— Ды чаго там, умяшаўся ў гутарку адзін з панятых,—ні з добрым мы, ні з паганым, а з законам прышлі...

— Ага, у мяне вось загад.—Старшыня паказаў паперку.

— Гэта каб я сам і па закону разабраўся ў зямлі панскай. А закон такі: як усяе зямлі пахалі шэсьцьсот, а нас сто семнаццаць, дык вось і разумей колькі вам, а колькі нам...—Ён хітра падмігнуў.

З хаты вышаў стары селянін—комунар Дыбун. Ён прыслушаўся да гутаркі.

— А па якім гэта законе так выходзіць?—запытаў Каскевіч.

— Па савецкім. А ты бяз усякага закону тут сеў.

— Пакаж-жа паперку, хто гэта яе так напісаў?

— Паперкі я табе не пакажу, яна мне напісана, офіцыяльна, каб я ўласнаручна ўрэгуляваў гэта пытаньне. І я ўрэгулюю яго.

— Ну, гэта пабачым. Так, як ты хочаш,—ня будзе. Зямля комунская, а што сёньня мала ў нас яшчэ сем'яў, дык гэта ня факт, заўтра можа быць болей... Ды такога і закону савецкага няма...

— Ня ведаеш, дык і не плявуэгай, а я сваё па закону зраблю.

Да старшыні падышоў Дыбун, нахіліўся да яго нага твару.

— Які ты законьнік, сукін ты сын! Налізаўся самагонкі, як кот сьмятаны, ды яшчэ законы наводзіш тут? іч!..

Старшыня зірнуў да Дыбуна пасалавелымі вачыма і ўзняўся з прызбы.

— Ты што-ж гэта?—злосна запытаў ён,—ты мяне сабакай абзываць? У вастрог пойдзеш за эта!—памахаў пальцам у старога перад тварам.—У вастрог за зьявагу ў часе выкананья службовых абавязкаў! Я табе гэта офіцыяльна кажу! Я акт напішу!..

— Я табе напішу, сукін ты сын, акт! Вось як вазьму дручок, дык як пачну пісаць, дык маці сваёй не пазнаеш. Гані

яго адсюль,—звярнуўся Дыбун да Яна,—чаго яму тут трэба?..

Пакрыўджаны старшыня злосна крычаў, махаў у старога перад тварам паперкай і падзываў да сябе панятых. Панятыя стаялі моўчкі, чакалі што будзе.

— Я зраблю,—крычаў старшыня, як мне загадана. І вам я забараняю пастолькі-паколькі араць, раз вы ідзеце супроць закону... каб не араць мне, бо я ў воласьць данясу на такое, я вам пакажу яшчэ як значыць!..

Панятыя зьбітыя з панталыку п'янымі разважаньнямі і крыкамі старшыні, адышлі ў бок, аб нечым гутарылі паміж сабою. Старшыня ўсё яшчэ стаяў каля прызбы, махаў рукою, у якой трымаў паперку і ніяк ня мог успомніць патрэбных слоў, якія трэба яшчэ сказаць Каскевічу. Пасьля ўспомніў іх, ступіў два крокі ўперад, у бок да Каскевіча, узьняў паперку ўгару і сказаў:

— Я офіцыяльна дакумантам валасным прапаную вам не араць зямлі, а за зьнявагу пакажу яшчэ хто я ёсьць...

Сказаўшы гэта, ён павярнуўся да старога і шматзначна паківаў у яго бок пальцам. Стары злосна чмыхнуў, адпіхнуў ад сябе старшынёву руку і ўзлавана, неспакойна загаварыў:

— Вон ідзі з двара ты! Вон, гадзюка ты гэткая! Наш двор тутака, які ты нам указчык, п'яніца!..

Старшыня азірнуўся на панятых і, віхаючыся, пашоў да брамы. Там спыніўся і, паказваючы на паперку, праказаў яшчэ.

— Вы гэта ня думайце, так гэта вам ня пройдзе! Я вам пакажу яшчэ, хто я! Уласнаручна разьбяруся я з вамі яшчэ! Офіцыяльна законам савецкім пакажу, раз так вы...

●
Іх было сямёра. П'яныя, толькі што з-за стала, яны, разгарацаныя гарэлкай і словамі Лукаша, сьпяшаліся. І Лукаш, у каторы раз ужо, баючыся каб яны пад п'яную руку не нарабілі крыві, раіў:

— Галоўнае—спудзіць, страху нагнаць. На сям'ю і на самога яго каб страху нагнаць, тады кіне, ачураецца. А раз ён, дык і ўсе. Калі што,—можна і стукнуць раз, другі кулаком. Кулаком толькі, каб не да крыві, каб напалохаць толькі.

Дык з богам ідзеце... Прагонім—зямля тады ўся наша, па паўчасьці на сям'ю прыпадзе...

Яны пашлі.

Маці Янава варыла есьці. У печы ўжо даўно выгаралі дровы. Яна загрэбла камянёю ў пячорку вугальле і ў куток печы паставіла два невялічкія гаршкі. Хацела засланіць печ і сагнулася, каб узяць з-пад прыпечку засланку. Нечакана забалела сярэдзіна, закалола штосьці ў паясьніцы і яна стаяла выпрастаўшыся, трымаючы ў руцэ засланку, чакала пакуль пройдзе боль. Тады ўбачыла, што па двару ідуць мужчыны п'яныя. Дагадалася, што ідуць з пагрозамі і выпусьціла з рукі засланку. Засланка ўпала на памост пад ногі ёй, забрашчэла іржавай перагарэлай бляхай. Кінулася ў сенцы, каб заперці дзьверы, але не пасьпела. Высокі барадаты мужчына штурхануў дзьверы і расчыніў іх. Яна кінулася назад у хату і стала за парогам, не зачыняючы дзьвярэй. Мужчыны ў хату не пашлі адразу. Высокі спыніўся перад дзьвярыма, зазіраючы ў незаслоненую печ, праказаў:

— Варыш? Злодзея свайго карміць будзеш?

Пакрыўджаная за сына, маці ня змоўчала.

— Сам ты злодзей,— адказала яна,— а сын мой сумленны, нічога ў цябе ён ня ўкраў.

— Ні ў мяне, а ва ўсіх нас украў, зямлю нашу ён украў.

Гаворачы, высокі пераступіў парог у хату. Маці адышла ў бок.

— Шукай, хлопцы, цацкі ягонай.

Сам зазірнуў на паліцу, пасьля пад бэлькі. Мужчыны агледзелі кублы ў сенцах, перарылі ўсё ў сундуку, у хаце, на ложках, тады высокі, зноў пагражаючы, загаварыў да маці:

— Няма? З сабой узяў, думае, што збаімося? Гэта не паможа! Са свае зямлі мы яго прагонім. Па бервяну хату разьнясем, раскідаем, а прагонім...

З хаты мужчыны, віхаючыся, пашлі праз двор на сьцежку, што вяла ў поле. Як толькі мужчыны вышлі з двара, маці кінула не засланіўшы печ, не заперла хаты, а пералезла цераз плот ля хлявоў, каб ня зьмецілі мужчыны і нацянькі подбежкам пашла ў поле да сына...

Душна Яну. Спацеў ужо і конь. Ля каня круцяцца кучаю сьляпні і авадні, ліпнуць да яго, лезуць яму ў вочы. Конь злосна махае галавою, спыняецца і трэ вочы аб калены прэдных ног, або дастае галавою і зубамі хапае за месцы, дзе накусалі сьляпні. Ян тузае лейцамі, сьцёбае каня пугаю і конь ідзе шпарчэй, а за ім плуг кладзе, рассыпаючы, мяккую зямлю.

Ян у зялёных чырвонаармейскіх штанох. На нагах у яго яшчэ чырвонаармейскія чаравікі, а гімнасьцёрку скінуў, душна, і расшпіліў каўнер у ніжняй кашулі.

Па-над полем носіцца гульлівы лёгкі вецер. Ён прылятае, шавеліць на галаве валасы, залазіць у запазуху і мяккімі крыльямі прахлады прытуляецца да грудзей.

З ветрам даляцеў да вушэй Янавых чалавечы крык. Ян шмаргануў лейцамі, спыніў каня, прыслухаўся. Крык паўтарыўся зноў і ўжо больш выразна. Ян прыклаў да вачэй руку і зірнуў у бок вёскі. Адтуль сьцежкаю да яго ішлі мужчыны, а ў баку ад іх, праз поле, бегла жанчына, крычада і махала яму рукою. Ян пазнаў маці і дагадаўся, што мужчыны ідуць, каб прагнаць яго з поля.

Выняў табаку, скруціў, не сьпяшаючыся, папяросу і, закурывшы, стаў, абапёршыся на плуг. Ужо недалёка мужчыны, Яны ідуць, віхаючыся, відаць аб нечым гутараць, бо шырока махаюць рукамі. А праз поле, спатыкаючыся, бяжыць маці і крычыць Яну, каб ён ратаваўся. У маці зьяецца з галавы хустка. Яна трымае хустку ў руцэ, прыціснула руку да грудзей, мусіць задыхалася вельмі, спатыкаецца ад стомы і страху, падае, узьнімаецца, сьцішае на хвіліну крокі, каб аддыхацца і зноў ідзе подбежкам. Ян крычыць ёй:

— Мама! Ня бойся! Не бяжы! Ня бойся!..

А вецер насустрач яму даносіць яе крык:

— Уця-кааай! Ра-туй-й-ся!..

Тады ён зноў крычыць, каб маці ня бегла. Яна пэўне чуе, а мо' змарылася зусім і ад таго сьцішыла крокі, але паціху адзе ўжо і трымае ля грудзей у руцэ хустку.

Яшчэ бліжэй мужчыны. Яны махаюць кулакамі ў бок Яна і крычаць:

— Во-о-н з поля, маць тваю!.. во-о-о-н!—даносіць вецер.

— Убірайся во-о-н!..

Крычаць і махаюць кулакамі. Вецер мяккі ласкава абймае твар, варушыць на галаве ў Яна густыя сьветлыя косы, адхінае каўнер кашулі і ласкава туліцца да голых успацелых грудзей, супакойвае. На каўняры кашулі месціцца невялікай чорнаю плямкаю, яшчэ ня змытая, палкавая пячатка. Ян пазірае на мужчын, слухае, як крычыць высокі:

— Ідзі з поля! Ня пойдзеш—касьцей не зьбярэш!..— За ім крычаць другія:

— Во-о-н з зямлі нашай!

— Во-о-о-н!..

Яшчэ бліжэй падышлі мужчыны і сьцішылі крокі. Ян выплюнуў папяроску сабе пад ногі, усунуў рукі ў кішэні штаноў, мацней абапёрся на плуг і моўчкі пазірае на мужчын. Мужчыны думалі, што Ян кіне каня, або адчэпіць пастронкі ад ворчыка і ўцякаць будзе, да гэтага нарыхтаваліся і таму, здзіўленыя тым, што ён не ўцякае, скучыліся, затрымаліся і, вагаманіўшы, не пашлі далей. І высокі больш спакойным, але крыклівым усё яшчэ голасам загаварыў:

— Па-добраму ідзі з поля. Сам лепш ідзі, ня ўводзь у грэх!

— Не дамо комуны рабіць!—крычаць за ім другія.—Во-о-о-н ідзі!..

Мітусіцца перад вачыма ў Яна каўнер кашулі з палкавой пячаткай. Неспакойна б'ецца ў грудзёх сэрца. Але яшчэ спакойным голасам ён адказаў мужчынам:

— Чаго-ж сталі, мусіць нядорага заплацілі вам?.. Няўжо-ж па шкаліку толькі?.. Танна-ж вельмі, варта болей-бы ўзяць за такое...

Гаворачы гэта адчуў, як сьціснулася, згарнулася ў камячок сэрца і забілася часьцей і мацней. Тады ўспомніў даўнія-даўнія дні ў палку, як на фронце быў. Была ноч і ральля была грузкая ад дажджу і халодная. А трэба было падпаўзыці па ральлі да пуні, зьняць бяз стрэлаў вартавых белых і выратаваць сваіх кулямётчыкаў, якіх белыя рыхтаваліся вешаць. Тады акурат вось так білася сэрца. Не ад страху перад пагрозай, што могуць змеціць і забіць, а ад страху, што не пасьпеюць сваячасова дапаўзыці і выратаваць таварышоў. Акурат вось так білася тады сэрца... ту-ту, ту-ту, ту-ту...

— Не забаўляй, вон з поля!—крычыць высокі.—Чаго зубы загаварваеш!.. Вон з зямлі нашай!..

Але стаіць на месцы, ня ідзе далей да Яна. Стаяць на месцы і ўсе, нясьмела пазіраюць адзін на аднаго. Ян зразумеў, што мужчыны баяцца падысьці бліжэй да яго, што варочаецца да іх у полі цввярозасьць і знэрвованым голасам крыкнуў ім:

— Купілі вас! За гарэлку купілі! Эх вы, людзі!..

Адштурхнуўся з гэнымі словамі ад плуга і пашоў проста на мужчын, цяжка ступаючы па ральлі чаравікамі, трымаючы рукі ў кішэнях.

— Танна заплацілі вам! За комуну-б варта больш узяць, мы за яе крывёю плацілі!..

Мужчыны змоўклі, разгубіліся, спалохаліся і пачалі адыходзіць назад, пазіраючы на яго рукі ў кішэнях. Ян ідзе проста на іх, ідучы, гаворыць:

— Скажэце таму, хто напаіў вас, і самі запомніце, што комуна будзе жыць!..

Ідзе ён высокі, спакойны, трымае рукі ў кішэнях, цяжка ступае па ральлі вялікімі чырвонаармейскімі чаравікамі. Спакой ягоны палохае мужчын.. Яны адыходзяць, туляцца адзін за аднаго так, каб ня быць нікому ўперадзе ад другіх і ўжо нясьмелымі галасамі выкрыкваюць:

— Ня маеш права араць! Ня маеш права араць! Наша зямля гэта! Не па закону арэш ты яе!

Выкрыкваюць і адыходзяць ужо шпарчэй. З боку да Яна падышла маці. Змарылася яна і напалохалася. У вачох яе сьлёзы. Яна штосьці гаворыць, ідучы побач з Янам, ці то адгаварвае, каб ня йшоў ён за мужчынамі, ці то скардзіцца яму на нешта, не разумее Ян. Маці бачыць гэта і схапіла яго за рукаў кашулі, затрымала. Ян спыніўся і азірнуўся на маці, убачыў пасярод загону каня. Конь вылез з пастронкаў і, стоячы бокам да плуга ўпоперак загону, шырока ўзмахваў галавою, баронячыся ад аваднёў.

IV

Для Панаса гэтае спатканьне было зусім нечаканым. Адвячоркам сядзелі на лаўках ля клюбу дзяўчаты і хлопцы, чакалі пачатку кіно. Сьпявалі. Панас сядзеў маўклівым.

слухаў сьпевы. І раптам ля самага вуха ў яго дзяўчына крыкнула:

— Гляньце, „касі-сена“ ідзе!

— „Сідар-касі-сена“!..

Дзяўчаты зарагаталі. Панас зірнуў у вуліцу. Там, пасярэдзіне незабрукаванае вуліцы, усьміхаючыся насустрач моладзі, ішоў, кульгаючы, Сідар. Ідучы, ён узмахваў правай нагою, нібы касой на сенажаці, перастаўляў яе, адносячы далёка ўправа, нёс нагу па-над самай зямлёй і нага пыліла. За гэта дзяўчаты і празвалі яго так: „Сідар-касі-сена“. Дзяўчаты рагаталі, а Сідар, здалёку, кульгаючы, замахаў ім шапкай.

Спыніўся Сідар, павітаўшыся з усімі разам. Зьняў шапку і, трымаючы яе над галавою, усьміхаючыся, абвёў усіх поглядам. А пасля кіўнуў галавою Панасу і падышоў да яго.

— Здаецца,— не памыляюся. Мы, здаецца, разам ляжалі ў лазарэце.

Панас устрапянуўся, пачаў узірацца Сідару ў твар, успамінаючы, а Сідар падказаў:

— Памятуеш, барак такі халодны, тады ўсе пашлі з бараку, а ты застаўся і яшчэ прыпадачны...

Панас успомніў.

— Памятую, памятую добра гэта. Ты здаецца, апошнім тады пашоў.

— Ага, я думаў яшчэ, ці пайсьці, ці застацца...

Хлопцы і дзяўчаты наглядзілі за Сідарам і Панасам, слухалі іхнюю гутарку. Ёх зацікавіла гэтае нечаканае спатканьне Сідара з новым рабочым, а Сідар, зьвярнуўшыся да прысутных, паказаў рукою на Панаса і вытлумачыў:—разам мы ляжалі ў больніцы. Холад быў тады ў больніцы большы, чым у нас зімою ў кавальскім цаху, а параненых было багата, ды ўсе такія, што папраўляліся. А тут у горадзе тыфус, паніка, народ памірае. Ну, а паміраць нікому, вядома, ня хочацца, дык хлопцы і забузілі дый кінулі барак, самі разьбегліся хто куды. Усе пашлі, да аднаго. Застаўся толькі ён, ды адзін хворы—прыпадачны.

— Мяне ў той-жа дзень перавялі ў другі лазарэт,— сказаў Панас,— а таго хворага, таксама некуды забралі ў горад. Лазарэту таго я болей і ня бачыў. Але-ж і злосьць мяне

тады ўзяла, ня ведаў, што рабіць. Мароз, холад на дварэ, а яны не ачуняўшы добра, бяз доктарскага дазволу—дадому.

— Чаго-ж толькі ня было ў тых гады,—азваўся Сідар,— і цяжкага і вясёлага было багата.

— Было-о!

У клубнай залі тры разы празваніў званок. Пачынаўся кіно-сэанс. Сідар разам з Панасам пашоў у залю.

V

У горадзе чароды гэткія ўжо чацьверты дзень. Чатыры дні таму назад у крамах гораду не хапіла хлеба. Гэта было ўвечары. Вестка, што не хапіла хлеба, хутка абляцела ўвесь горад і ля хлебных крам неўзабаве вырасьлі вялікія чароды. За хлебам прышлі і тыя, у каго хлеб яшчэ быў. Чароды стаялі да адзінаццаці гадзін ночы і разышліся тады, калі крамы, распрадаўшы хлеб задоўга да гэтага, зачыніліся.

На другі дзень раніцою, ля ўсіх хлебных крам, яшчэ да таго як яны адчыніліся, стаялі вялікія хвасты. У гэты дзень завод павялічыў выпечку хлеба на дваццаць пяць процантаў супроць звычайнае выпечкі, але крамы зноў задоўга да зачынення апусьцелі. Хлеба не хапіла, чароды стаялі. На трэці дзень завод павялічыў выпечку хлеба яшчэ на семдзсят пяць процантаў. На заводзе думалі, што вялікай колькасьцю хлеба яны сунімуць паніку і зьменшаць чароды. Грузавікі, спэцыяльна для гэтага вылучаныя, развозілі хлеб па крамах і не пасьпяваў хлеб астыць, як яго разьбіралі. Хлеба зноў не хапіла. А па гораду з гэтым папаўзьлі чуткі пра голад. Успомніліся мінуўшыя дзесяць год таму часы і нябачна папаўзла тады па гораду, па вуліцах і завулках, па дварох і кватэрах чорная пошасьць панікі. Горад спуджана азіраўся наўкола, звэрвована прыслухоўваўся да чутак і паціху, хаваючыся ў кватэры назапашваў продукты. На трэці дзень у крамах не хапіла і круп. Пляны забесьпячэньня гораду былі парушаны. Людзі, адказныя за гэтую справу, бачачы, што чарга не зьмяншаецца, замяшаліся, ня ведалі, што рабіць. А чарга нарасталала. Яна перакінулася і на іншыя продукты. Ня стала некаторых продуктаў і на рынку, а ў вуліцах каля

чародаў зьявіліся жанчыны з кошыкамі, з якіх прапанавалі кускавы цукар, швэйныя ніткі і шаўковыя панчохі. У гэты дзень паніка дасягла апогею. У чародах ля крам людзі стаялі з другое гадзіны начы. Міліцыя ўгаварвала жанчын разыйсьціся па кватэрах. Жанчыны адказвалі на гэта лаянкай і не разыходзіліся. Раніцою парткомам у горад былі кінуты сілы каб вытлумачыць становішча з хлебам. На вуліцах, дзе стаялі чароды, праводзіліся кароткія мітынгі. Прамоўцы лічбамі даводзілі, што горад мае хлебныя запасы, якіх хопіць да новага ўраджаю, а натоўп, заражаны панікай, слухаў, ня верыў прамоўцам і зноў распаўзаўся, каб стаць у хлебныя хвасты. Хвастамі пачаўся і чацьверты дзень.

Панчошка бачыў уперадзе ад сябе даўгую, бясконцую, шэрую паску постацей. Паска выгіналася, то тулілася да сьцен камяніц, то адхіналася ў бок да бруку і паціху пасоўвалася ўперад туды, дзе канец яе зьнікаў у краме. І ў агульным руху усьлед за шырокаплечай нізкай жанчынай, ступаў кароткімі крокамі Панчошка. Яго погляд то бязмэтна блукаў наўкола па тротуары на процілеглым баку вуліцы, то нярухома застываў, затрымаўшыся на шэрані запыленага бруку. Дома ён многа нэрваваўся, а тут, у чарзе, супакоіўся і ўжо зўсім задаволеным слухаў крыкліваю гаворку прэдніх ад сябе жанчын.

За шырокаплечай суседкай Панчошкі, уперадзе ад яе стаяла старая жанчына. Яна ўжо атрымала адзін раз хлеб, але не задаволілася гэтым і стала ў чаргу нанова. Павярнуўшыся бокам да суседкі, старая выняла з кошыка хлеб, каб паказаць, як яго мала, а потым, пазіраючы ў твар суседцы, пхала аднаёй рукой хлеб у кошык. Хлеб ніяк не пападаў ў кошык, у старой дрыжэлі рукі і пхалі хлеб у бок кошыка. Панчошка сачыў за рухам рук у старой і на твары ў яго ўсплывала ўхмылка. У гэты момант хлеб выкаўзнуўся з куркатых пальцаў старой і ўпаў на брук. Панчошка зарагатаў паціху, хацеў сагнуцца падняць хлеб, але раней за яго падняла хлеб яго суседка. Яна паклала хлеб старой у кошык і штосьці сказала да той. Старая не пачула і ў сваю чаргу запытала суседку:

- Што гэта будзе? Што гэта будзе?
- Бяз хлеба будзем, адказала суседка.

— Дык што-ж бяз хлеба? А як-жа жыць?—зноў запытала старая,—што есьці будзем?

— Ня еўшы, бабулька, будзем,—умяшаўся ў гаворку Панчошка,—менш есьці будзем, лягчэй хадзіць будзем.

Сказаў гэта і паціху задаволена зарагатаў. Суседка, не звярнуўшы ўвагу на ягоныя словы, сказала старой:

— Сухары вунь сушаць людзі!

Старая не пачула.

— Што кажаш?—запытала яна...

Сухары сушыць трэба!—ужо мацней крыкнула суседка.

— Сухары, сухары? А з чаго іх насушыш? Няма каму ў мяне за хлебам стаяць, адна я жыву, а стары мой ня хоча ў чаргу ісьці, лаецца. А я адна, добра, калі яшчэ раз спраўлюся атрымаць.

Ухмылка на твары ў Панчошкі спахмурнела, скрывілася і знікла... Ён адварнуўся і стаяў, тупа назіраючы на брук. З-за чаргі зышоў на брук і пайшоў да Панчошкі Пацяруха Яшчэ здалёку ён прыўзняў крышку над ілбом кончыкам пальцаў шапку і прывітаўся, а як падышоў бліжэй, тады спачувальна сказаў, пытаючы:

— І вы ў чарзе, Дзем'ян Андрэевіч?

— Як бачыце, Сымон Сымонавіч. Аўгена Сьцяпанаўна крыху нездаровая, дык я сам пашоў. З-за гэтага вось і на службу спазьнюся.

У гэты момант каля чаргі праехала аўто. Пацяруха прыўзняў над галавою шапку і схіліў галаву ў бок аўто.

— Хто гта паехаў?—запытаўся Панчошка.

— Сакратар парткому.

— Які з іх?

— А гэты, што з барадою.

— Вы з ім знаёмыя?

— Так, знаёмы, сустракаўся...

— І блізка знаёмыя? Гутарылі з ім калі?

— Так, гутарыў... Часта нават. Ён просты такі...

— Зайздросчу я вам, Сымон Сымонавіч.

— Вось, знайшлі чаму зайздросьціць. Што-ж тут дзіўнага?

— Усё-ткі, сакратар, ведаеце...

— Я з многімі з начальства знаёмы, нічога дзіўнага ў гэтым няма,—Пацяруха зрабіў сур'ёзны выгляд твару.—

У партыі гэтак і павінна быць... Але гэта не галоўнае, а галоўнае тое вось, што ён ездзіць у аўто, а па гораду з хлебам вунь што робіцца, і ён пра гэта пэўне не падумае.

— А як Аўгена Сьцяпанаўна?—запытаў Пацяруха.

— Крышку нездаровая нешта.

— Ага, правільна, вы ўжо казалі. Ну, я пайду на службу. Бывайце. Кланяйцеся Аўгені Сьцяпанаўне.

Тым часам аўто, у якім ехаў сакратар парткому, спынілася каля будынку акругкому. „Старык“, так звалі яго ў арганізацыі, спрытна вылез з машыны і, кульгаючы, але гэтак-жа спрытна, пашоў на другі паверх, дзе быў ягоны габінэт. Сьледам за ім ішлі яшчэ двое, што прыехалі разам у аўто. Аўто засталася чакаць. У габінэце „стары“ скінуў паліто, сеў за стол і з портфэля выняў кароткую табліцу даных пра запасы хлеба ў горадзе. Пазіраючы ў табліцу, загаварыў:

— Чарга нарастае, хоць мы і выкінулі значныя запасы хлеба. Такое становішча можа толькі павялічыць паніку, значыць, трэба неяк па другому арганізаваць разьмеркаваньне хлеба. Я пра гэта думаў... У нас па гораду ёсьць на сёнешні дзень мукі жытняй абойнай 31 вагон: адсеўнае жытняй 2 вагоны і 58 вагонаў нямолатага жыта. Мукі пшанічнае мы маем 54 вагоны і 3 вагоны пшаніцы зернем. Значыць мы ўсяго маем на 8 чэрвеня 148 вагонаў хлеба. Спадзяемся, што ў ліпені зможам завезці 36 вагонаў абойнае жытняе мукі і 15 вагонаў пшанічнае простага памолу. Усё гэта дае нам 127.000 пудоў жытняе і 72.000 пудоў пшанічнае мукі. А калі ўзяць і ўлічыць 25 процантаў прыпёку, я бяру самае, праўда, максымальнае, дык мы будзем мець усяго 248.750 пудоў хлеба. Так... Гэтым хлебам трэба забясьпечыць рабочых, беспрацоўных, дзяцей, служачых і рэшту працоўнага насельніцтва гораду, якое не забясьпечана хлебам... Так... І бяз суровага ўліку кожнага кілё хлеба мы нічога ня зможам зрабіць. Значыць трэба нам больш дасканала ўлічыць насельніцтва, вызначыць норму выдачы і мэтаду разьмеркаваньня. Мае меркаваньні, што мы зможам даваць па паўкілё на дзень рабочым і па 300 грам для служачых. Гэта прыблізна. Колькасць людзей трэба ўлічыць больш дасканала. І тады ўдакладніць нормы. А што тычыцца мэтаду разьмеркаваньня, дык я лічу, што гэта трэба рабіць па коопэ-

рацыйных кніжках і спецыяльных пасведчаньнях, хто ня мае кніжочк...

Пакуль гаварыў „старык“, усе прысутныя слухалі ўважліва. Але прадстаўнік коопэрацыі ўвесь час нэрваваўся і на пасланай на стол паперы рабіў нейкія для сябе заўвагі. А калі „старык“ змоўк, ён першым загаварыў сьпяшаючыся, знервана, блытаючы гаворку.

— Я думаю — гэта няправільна. Мы прапануем не па кніжках... Няправільна па кніжках, трэба па хлебных картках выдаваць. Кніжкі не дадуць мне мажлівасьці ўлічыць кожнае кілё хлеба...

— А я заяўляю, — перабіў яго „старык“, — што коопэратары самі спалохаліся панікі, хаця ў зьяўленьні яе самі ж здрава і вінаваты. Цяпер картка нельга ўводзіць, — казаў ён, — картка хлебная сёньня падые яшчэ большую паніку. Трэба нормаваць выдачу хлеба кніжкамі, а там пабачым, можа знойдзем і лепшы мэтад, больш дасканалы...

— Але ж мы ўжо друкуем карткі, — заявіў коопэратар.

— А хто вам гэта дазволіў рабіць?

„Старык“ змоўк, чакаючы адказу і, не дачакаўшыся, праз хвіліну ўзлавана ўжо гаварыў:

— Я прапаную зараз-жа зьняць карткі з друкаваньня, думаю, што ўсе з гэтым згодзяцца! Панікай панікі вы не ліквідуеце, таварышы коопэратары! Нам ня гэта патрэбна. Прымеце, узгадніўшы з профсаюзамі, канчатковыя нормы і з сёнешняга дня выдавайце хлеб па кніжках. Завязіце хлеб на заводы ў буфэты, каб рабочыя ня ішлі ў чаргу. Павялічць колькасць крам хлебных, менш чаргі ў вас будзе тады. А на заводах трэба сёньня ж пасля працы правесці кароценькія сходы, каб інфармаваць рабочых пра становішча з хлебам. Праз дзьве гадзіны агітпроп вылучыць патрэбных для гэтага людзей... Вось і ўсё... Ну, профсаюзам, наогул, па-мойму, трэба больш сыстэматычна працаваць на прадпрыемствах над усімі пытаннямі гэткага парадку... Так... усё...

„Старык“ узняўся з-за стала і з табліцаю вышаў з габі-нэту. Калі вярнуўся назад, яшчэ сказаў да коопэратара:

— Неадкладна ж зрабеце, каб былі заняты з друкаваньня хлебных карткі і займецеся хлебным пытаньнем... бяз панікі...

Пасварыліся.

Жонка загаласіла, узяўшыся за голаў і пашла ў камору. Адтуль яшчэ нейкі час даносіліся яе незразумелыя словы. Словы зьнікалі ва ўсхліпах, потым слоў ня стала чуваць, а даляталі ў хату толькі кароткія, адрывістыя ўсхліпы.

Пётра сам сядзеў ля стала і далонямі рук моцна сьціскаў, скроні, думаў пра сваё цяжкое, няўдалае, як ён казаў, жыцьцё. Сіліўся прадумаць тое, з-за чаго толькі што адбылася ў яго сварка з жонкаю і ніяк ня мог знайсці патрэбных думак. А калі лавіў іх у агульным струмені дум, дык ніяк ня мог знайсці канца іхняга. На лаве, непадалёк ад дзвярэй, абапёршыся на падваконьнік, сядзеў Пётраў сын і пазіраў ня кратаючы з месца погляду, кудысь у двор. На печы, павярнуўшыся тварам да сьцяны, ляжаў і мармытаў нешта неразборлівае і вохкаў Пётраў бацька.

У печы зырка палаюць сухія дровы, трашчаць на агні, Закіпела ў печы і бяжыць з чыгуна на гарачую чарэнь вада. На чарэні сіпіць. Пётра разумее, што трэба ўзьняцца, узяць вілкі і вынуць з печы чыгун з вадою, але, ня можа ўзьняцца, бо ня можа адхінуць далоняй ад скроняй. Разумее і сын, што трэба зрабіць, каб ня сіпела ў печы вада, але таксама сядзіць, ня кратаючыся з месца і пазірае ў вакно.

Але раптам з каморы данесьліся частыя, няроўныя ўсхліпы а за гэтым хутка жонка зноў загаласіла, вымаўляючы неразборлівыя словы расьцягнута і крыкліва, наўмысьля, каб чуў іх Пётра і каб чулі іх другія з хаты. Тады раптам сарваўся з лаўкі сын і вышаў з хаты, не прычыніўшы добра дзвярэй. Словы жончыны сталі мацнейшымі і больш выразнымі. Павярнуўшыся на печы, бацька, узьняўся і сеў, спусьціўшы на запечак ногі і мацней застагнаў, сагнуўшыся, нешта сам сабе замарматаў, перасыпаючы словы гаворкі вохканьнем.

У печы з чыгуна ўсё гэтак-жа бегла вада і сіпела на гарачай чарэні. Пётра схапіўся з лаўкі, зірнуў у акно, дастаў з-пад лаўкі мяшок і пайшоў з хаты. За дзвярыма хаты ў сенцах у яго зьявілася жаданьне падыйсьці да каморы, дзе была жонка, і сказаць ёй ласкава: дурная, ня плач, у печы вунь выгарэла, ідзі ў хату, а я мукі пайду пазычу. Але не

зрабіў гэтага, а толькі спыніўся на паўхвіліны за хатнімі дзвярыма, прыслухаўся да ўсхліпаў жонкі, да яе слоў, што выплывалі з усхліпаў і пашоў з сянец і праз сядзібу ў вуліцу вёскі.

На дварэ Пётра спыніўся, зноў хацеў убачыць сына, але сына ня ўбачыў. Погляд ягоны, шукаючы сына, спыніўся на раскрытым, з гнілымі сьценамі, хлеве, на паламаных і бязшын каткох у калёсах, на раскіданым плоце. Зрабілася крыўдна на самога сябе, што пасварыўся з жонкаю, хоць яна і ня ў чым ня была вінаватай.

Па абодвы бакі даўгой і грузкай вуліцы стаяць старыя даўнія платы. Пад платамі вырасла густая і высокая крапіва, а за імі шырокалісты зялёны блёкат. Кусты блёкату падышлі аж пад самыя ганкі ля малых падсьлепаватых хат. Хаты крыты саломаю, або дранкай сасновай і на дахах старых адпоўначы парос густы буры мох. А побач з хатамі стаяць калекамі яшчэ старэйшыя, з гнілымі, нахіленымі на двор шуламі, хлявы. Дзе-ні-дзе толькі крыху навей будынкi, ды ў канцы вёскі, пад высокімі ліпамі вялікі і моцны яшчэ бацюшкаў дом. За гэтым домам, крыху ў бок ад вёскі, царква. А далей у полі хутары. Хутароў небагата.

Пётра, як мінуў вуліцу, пайшоў нацянькі праз узгорак на хутар да Мышкіна. Ішоў сьпяшаючыся, нібы баяўся, што спозьніцца і тады не засьцігне дома самога Мышкіна і не пазычыць мукі.

Мышкін, зусім не стары яшчэ чалавек, падграбаў каля хлева гной. Ен, ня спыняючы работы, адказаў на Пётрава прывітаньне, і пазіраючы на запэцканья гноем сахор і на Пётравы лапці, запытаў:

— З чым бог прынёс, суседзе?

— З горам,—адказаў Пётра.

— З горам ня варта на мой двор хадзіць, а то і ў мяне гора завядзецца.

— Ты шчасьлівы, табе вязе.

— Дзе яно вязе? Няма, чалавеча, таго багацьця, што было калісь. Ну, успомні, скажам, хоць да вайны. Хіба была такая галеча, як цяпер? У людзей грошы былі, і апранаха была, і выпіць было з чаго, і да выпіўкі было... Было жыцьцё, а цяпер ня жыцьцё, чалавеча, а Салаўкі, як той казаў.

— Хай яно згарыць... Але табе што?

— Тое і мне... На сходзе, дык і мы бедната, і мы такія і мы сякія, за савецкую ўладу ўсе, а пра сябе і забыліся. А той прыедзе, адбарабаніць языком сваё і паехаў. У яго ў кішэні ёсьць, а ты—дохні, пухні з голаду...

— Не кажы ўжо... Я да цябе, выратуй, хоць на зацірку дай. — А Мышкін нібы ня чуе і працягвае свае разважанні.

— ... і каб-жа адзін так, два, а то-ж усе, уся вёска.

— Дык паратуй,—просіць Пётра,—а то дзеці памруць. Стары канае на печы, жонка раве, я ўжо ня ведаю, што рабіць? Я аддам, ці адраблю, як захочаш.

— У самога-ж у мяне няма. Дзе ўзяць?

— Пашкадуй, суседзе, мне нямашака куды больш ісьці.

— А коопэратыў? Беднаце-ж здэцца там даюць? Ці не? Мо' і гэта толькі так сабе яны языкамі чаўпуць? Яны-то сытыя...—Памаўчай.—Пуд мо' які і нашкрабу ў кубле, як-небудзь. Цябе я ведаю, ты свой чалавек, старацельны, а каб гультаяю, ні за што ня даў-бы... А там разьлічымся, цану-ж ты цяперашнюю ведаеш... Улетку ці адажне жонка, ці сам адкосіш, няхай ужо, па-суседзку разьлічымся.

— У мяне не прападзе,—адказаў Пётра,—ты-ж мяне ведаеш, адраблю. Дзякуй і за гэта. Хоць па жмені на зацірку будзе...

Калі Пётра ўзяў муку і намерыўся ісьці да дому, Мышкін запытаў:

— А там нічога ня чуваць хіба пра дапамогу якую, ці што? Людзі-ж гэта ўвосень хлеб здавалі, мо'-ж т'кі і для сваёй беднаты трохі там?

— Ня чуў я.

— Ды яно дзе там дадуць. Абы ўзяць... А я вось пазычыў табе, а сам баюся, ці дацягну? А як выдасца год такі, што няўрод будзе, што-ж тады?

— Ды яно ўродзіць. Дзякую, што пазычыў, браце.

— Еж на здароўе, чалавеча... Дажылі-і-ся, дзякаваць богу. Пётра старанна прычыніў за сабою фортку і пайшоў.

Поле ў зялёнай руні. Над полем такое чыстае веснавое неба. Па-над полем, пад нізкім небам, ветрыносяць і рассыпаюць густыя сьпевы жаваранкаў. Радасна. Усё цяжкае нікне з памяці. Здалёку прыходзіць нявыразная надзея і падмань-

вае нечым лепшым. Надзея. Як багата людзей, што, падаючы ў абдымкі распачы, думалі ўжо над сэнсам свайго ўласнага снаваньня і мерыліся перарваць ценкую нітку яго, якіх выратавала надзея. Яна зьявіцца, нявыразная, далёкая, але заўжды вабячая, і абудзіць у чалавека патухаючую іскарку жаданьня жыць. Такую надзею песьціў ужо думкамі і Пётра, аж пакуль не падышоў блізка да свае сядзібы. Тады надзея раптам зьнікла. Пётра пачуў, як на гародзе за хатаю закрычала, загаласіла моцна жонка. Ён ірвануўся, пабег бягом па вуліцы. У дварэ кінуў ля калёс мяшок з мукою і пабег да гароду, але спыніўся ля плоту. Плот, якім абгароджаны грады, здаўся вельмі высокім. Пётра ня змог узьняць нагі, каб пералезьці цераз яго. У вачу ў яго пацямнела, паплылі перад вачыма плямамі няправільныя сьветлыя і зялёныя кругі.

На густой, зялёнай высокай мураве ляжаў, выцягнуўшыся на ўвесь свой рост, тонкі і даўгі сын. Здавалася, што ён лёг у цяньку на росную яшчэ мураву, каб ахаладзіцца ад веснавое гарачыні, каб адпачыць. На зямлі каля сына сядзела маці і сьмешна дрыгаючы плячыма, глытала кароткія, частыя ўсхліпы.

Роўна праз паўтара месяца пасля гэтага выпадку, у Цярэшкавым бродзе быў сход. На сходзе з вялікай прамоваю выступаў інструктар акруговага выканкому Яўмен Асьцюк. Прамова была спакойная і доўгая. Сяляне сядзелі моўчкі, падоўгу пазіралі на прамоўцу і думалі штосьці сваё, што было бліжэй за гэную прамову, што балела і пра што нічога не сказаў прамоўца.

Калі прамова была скончана і Асьцюк, выціраючы хустачкай успацелы лоб, сеў за сталом, слова ўзяў мясцовы член сельсавету, старшыня сходу.

— Дакладчык скончыў,— пачаў ён,— і будуць цяпер пытаньні. З гораду,— гаварыў ён далей, пазіраючы на прыгладжаную Асьцюкову прычоску,— дакладчыкі ў нас вельмі рэдка бываюць, дык і ня ведаюць яны, як мы жывем у Цярэшкавым бродзе, дзе няма ні партыі, ні камсамолу, каб хто нам пасобіў. Дык вось, грамадзяне, каб ведалі ў горадзе ўсе наскія крыўды і скаргі, трэба, грамадзяне, усё сказаць таварышу дакладчыку... Дык у каго ёсьць якія пытаньні?..

Ён сеў. Моўчкі сядзеў і сход, ніхто не адзываўся. Маўклывыя людзі пазіралі на Асьцюка, на свайго члена сельсавету,

пазіралі праз акно на двор, гадаючы, якое надвор'е будзе і думалі пра нешта сваё. Праз акно сьвяціла ў хату сонца. Мутнай плямай ляжала яно на шэрым памосьце, каля дзедавых ног, абутых у лапці. Дзед уважліва пазіраў на Асьцюка. Асьцюку было няёмка ад гэтага погляду мутных, застыглых дзедавых вачэй і ён апусьціў свае вочы, пазіраючы на памост пад дзедавы лапці. Ужо думалася Асьцюку, што ня будзе ў сходу пытаньняў да яго, што сход хутка скончыцца і ён завідна яшчэ заедзе на станцыю.

Узьняўся з-за стала старшыня сходу, хацеў штосьці да сходу яшчэ сказаць і не сказаў, бо з кута, ад самых дзвярэй нехта крыкнуў:

— Давайце пытаньні! Чаго вады ў рот набралі! Як за вугламі, дык усяго ў нас наслухаешся, а як прыехаў чалавек, дык маўчыце!..!

За ім гуртам, перабіваючы адна адну, загаварылі жанчыны:

— Праўду кажа!

— Чаго маўчыце!

— Гаварыць трэба!

— Па завугольлю ўмеце гаварыць, а тут не! Баіцеся!..

І няпрыметна ў гэты крык жаночых галасоў упляліся крыклівыя мужчынскія галасы.

— Няхай ведае таварыш, як мы жывем!

— Чаму ў коопэрацыі нашай няма нічога?

— Што есьці будзем?

— Што з беднотой будзе, што вунь гібее бяз хлеба?..

Асьцюк не патрапляў запісаць пытаньняў, моршчыўся і прасіў старшыню сходу, каб пытаньні ставіліся па чарзе. Старшыня слухаў Асьцюка, гэтак сама моршчыўся, барабанычы па стале алоўкам і заклікаў сход да парадку.

— Так жа нельга, грамадзяне!—казаў ён. Таварыш-жа нічога не запіша. Трэба пытаньні ставіць па чарзе, а пасля спрэчкі—там і выкажае ўсё...

— Я-ж і стаўлю пытаньне,—адгукнуўся нехта з сярэдзіны.

— Вядома-ж пытаньне. Як прыяжджаюць, дык усё ў іх гладка і ўсё за беднату, а як беднаце есьці няма чаго, дык іх няма тут!..

— Дык што ты пытаеш?—звярнуўся да яго старшыня.

— Таго-ж і пытаю, чаму яно так!

— Чаму рэдка, знацца, прыяжджаюць, і чаму голад, ён пытае,—сформуляваў па-свойму пытаньне першага другі селянін. А за гэтым зноў усе разам загаварылі.

Крыклівыя галасы наплылі на Асьцюка вялікай глыбай цяжкіх пытаньняў, а ён зноў не пасьпявае занатоўваць іх і в трывогай пазірае на сход, на рухавыя твары людзей, чакае, калі яны змоўкнуць. Пазірае і нэрвуетца, ня ведаючы, як адкажа на ўсе гэтыя запытаньні.

Са струменю крыклівых і рознастайных галасоў вырваўся моцны, жаночы, перамог крыкі. Жанчына махнула ў бок да Асьцюка рукою, шыркнула ў яго словамі:

— Чаму вось, пытаньне, савецкая ўлада дазваляе багатым браць па дзесяць рублёў за пуд і зьдеквацца з беднага! Я не пасаромлюся, я проста скажу, у вочы Гарбулю: я прышла да яго, дык ён сьмяецца з мяне, ідзі, кажа, хай комітэт табе пазычыць, ты-ж бяднячка, і ня даў, не пазычыў!..

— Праўду Палашка кажа!

Наперад сходу праціскаўся нізкі ростам мужчына. Расплікнуў каўнер грубай пачоснай кашулі, агаліў худыя грудзі і выставіў іх да Асьцюка.

— Бядняк я!—крычаў ён поўным надрыву голасам.—Я на фронце быў у обоіх войнах! Сілы свае разгубіў па акопах, а тут у коопэрацыі сволач розная сядзіць, пра нас не клапаціцца, як то ад савецкай улады сказана. Праўду Палашка кажа, няхай ведае гэта таварыш, няма чаго таіць нам!..

Калі сход пад вечар ужо змоўк, выкрычаўшы самае балючае, што трывожыла яго ўсе дні, Асьцюк зноў гаварыў прамову. У хаце было ціха. Сяляне ні то слухалі прамову, чакаючы адказу на свае выказаныя думкі, ні то думалі пра нешта зусім іншае. Толькі калі Асьцюк у прамове памянуў комуну, яго перабіў стары дзед, што сядзеў сьпераду сходу, насупраць Асьцюка.

— Наглядзеліся мы на жыцьцё комунскае,—сказаў ён,—ведаем яго, дзякаваць богу. Былі нашыя там, ды паўцякалі нешта, нездарма мусіць...

Дзедавыя словы выбілі з вуснаў і з памяці Асьцюковай словы, прыгатаваныя ім для сходу. Асьцюк змоўк, пачаў, хвалюючыся, шукаць новых слоў і, не знайшоўшы іх, хутка скончыў прамову.

Калі сход разыходзіўся і Асьцюк рыхтаваўся апрануць паліто, да яго падышло некалькі мужчын. Мужчыны спыніліся перад сталом, пачакалі пакуль Асьцюк апрануў і заплікнуў на ўсе гузікі паліто, а тады стары з шырокай рыжай барадою сказаў:

— Вы не падумайце, таварыш, пра нас чаго дрэннага. Мы народ цёмны, нічога ня ведаем. Крычым мы таму, што казаць ня ўмеем. Казаньне наша мала дапамагае, дык мы крычым. А каго і падвучаць, каб пакрычаў...

— Э, хто там вучыць,—умяшаўся ў гаворку яшчэ адзін,—баліць, дык і крычым. Цёмны народ ня бачыць шляху-дарогі, дык гукае, а мо' хто адгукнецца...

— Чаму так ня чуваць? Ву-у-чаць—прамовіў першы.

На станцыю Асьцюк ехаў, як зусім зьмерклася. Ад сходу ў яго засталася вельмі цяжкое ўражаньне. Гэтае ўражаньне было ад таго, што сход быў надзвычайна шумным і што Асьцюк ня змог сказаць свае апошняй прамовы да канца. І яшчэ брала злосьць, што паслалі яго ў такое далёкае ад чыгуначнай станцыі месца. Злаваў Асьцюк на партком і на партком хацелася ўзваліць віну за крыклівы сход, за цяжкое сялянскае жыцьцё. Крыху супакоіўшыся, ён ужо думаў, як напіша сваю дакладную запіску прэзыдыуму і АВК і ў запісцы выкажа ўсю сваю злосьць. Меркаваў, каб у запісцы абвінаваціць кагосьці за гэты крыклівы вясковы сход.

Каткі калёсныя каціліся роўна па глыбокіх, выразаных за многія леты, каляінах, і калёсы паціху ўздрыгвалі. Гэта супакойвала. Асьцюк моўчкі сядзеў, адкінуўшыся плячыма да задняй драбінкі і пазіраў у сьпіну маўкліваму хурману. Час-часам каток пападаў у ямку. Тады раптам нахіляліся на бок калёсы, моцна ўздрыгвалі і Асьцюк стукаўся локцем аб бакавую драбінку. Думкі перарываліся, але хутка зноў варочаліся і Асьцюк зноў супакойваўся.

VII

Вялікі рыначны пляц выпукліўся квадратовым пакатым узгоркам сярод нізкіх драўляных хат ускраіны і спуджаныя хаты разьбегліся ў бакі ды так і скучыліся там вакол вузкіх

завулкаў і на пляц пазіраюць нясьмела з-за густа зачаста-коленых расаднікаў. З-за хат, з поля, што за ўскраінай, прылятае злосны сіберны вецер, гоніць на пляц сухі дробны сьнег, абсыпае сьнегам людзей, хурманкі, коняй.

З вузкіх завулкаў выпаўзаюць малыя лахматыя сялянскія коні, цягнуць за сабой па сьлізкай гарадзкой дарозе нізкія санныя вазы і цяжка напінаючыся ўспаўзаюць на ўзгорак. Яшчэ ў завулку саскаквае селянін з возу, узіраюцца ў залюднены пляц, выбірае месца, кудэй праехаць праз рынак, каб стаць на сваё месца. А рынак ужо з самага ранку жыве сваімі уласьцівым яму, жыцьцём. Снуюць густа з месца на месца паміж вазоў людзі, прыжджаюць і ад'яжджаюць хурманкі і расстасоўваюцца па рынкавым квадраце, займаюць адведзенае ім месца. Блізка ад вялікай вуліцы Лібкнэхта, дзе яшчэ высокія белыя камяніцы, што прышлі сюды ад цэнтру, скупчыліся хурманкі з жытам, з бульбай, захаванай у мяшкох, у саломе. Ля хурманак жанчыны з кошыкамі, у якіх куры, яечкі, сыры, цыбуля. Жанчыны і далей радамі, аж да сярэдзіны пляцу. У баку ад іх вазы з сенам, з саломай, з кулямі, За імі, побач, рэдкія, нібы выпадковыя яны тут, вазы з дрыўмі. І далей, займаючы амаль палову пляцу, скупчыліся хурманкі з прывязанымі да саней каровамі і коньмі. Паміж хурманак блукаюць, сьпяшаючыся, людзі з кошыкамі. На хурманках сядзяць, або стаяць каля іх, людзі, апранутыя ў бурныя кажухі, у шэрыя зношаныя армякі. Хаваючы ад ветру галовы ў высокія каўняры, яны тупаюць ля саней, каб ня зьмерзьлі ногі і ляніва адказваюць гарадзкім на пытаньні пра цану.

Клім прышоў на рынак, каб купіць дроў. Ён прайшоў праз увесь рынак ад самай вуліцы і цяпер спыніўся ля хурманак, дзе прадаваліся коні і каровы. Пакупцоў і тут было багата. Яны аглядалі каровам вымя, абыходзілі вакол іх, давалі пасьці сена, або пальцамі рук мацалі, ці сытая карова і меркавалі пра яе вагу. Коням падоўгу заглядалі ў зубы, на капыты, на персі, потым сьцёбалі іх пугамі, варажылі пра конскі спрыт, або проста так аглядалі іх, стоячы з боку.

Лахматыя сялянскія каровы курчыліся, убіралі, ў сябе і так худыя бакі і туліліся да вазоў, становячыся задам да ветру. Коні тупалі ля саней, выбіраючы з іх засьнежанае сена, таксама мясьціліся, каб ня дуў вецер у вочы, потым станавіліся,

растапырыўшы крыху заднія ногі, і, трусячы ўсім целам, стрэсвалі з сябе сьнег, саграваліся.

Клім стаяў, пазіраючы на высокага гнедага каня, вакол якога снавала некалькі мужчын. Ад каня адышоў адзін з іх і, параўняўшыся з Клімам, прамовіў:

— Дванаццаць рублёў за каня. Таней, чым гусь, чым курыца...

Клім не паверыў.

— Што вы, хіба так?

— Дык вунь-жа!— Ён паказаў на людзей, што стаялі вакол гнедага высокага каня.— Гаспадар просіць ужо восемнаццаць, а даюць дванаццаць... а за дваццаць пяць рублёў можна добрага каня купіць.

— Дванаццаць рублёў?— здзіўлена паўтарыў Клім.

— І аддасьць,— азваўся мужчына.— Болей яны і не дадуць. Прадаюць на скуру, абы з рук збыць.

Мужчына пайшоў. Клім хвіліну яшчэ пастаяў, штосьці мяркуючы, потым пашоў у бок, дзе стаялі вазы з дрывамі.

Нізенькі ростам селянін, гаспадар дроў падкладаў каню сена. Калі Клім падышоў да дроў і пачаў аглядаць іх, гаспадар выпрастаўся, трымаючы ў жмені сена, і сказаў:

— Дровы добрыя, гарэць, як газа будуць... восемнаццаць рублёў. Бярыце, каяцца ня будзеце...

— Восемнаццаць рублёў за воз дроў?— здзіўлена перапытаў Клім.

— А вы-ж думалі за што,— спакойна адказаў селянін.— За воз, за мой воз...

— Дорага,— прамовіў Клім.

— А што ж цяпер таннае?— гэтак-жа спакойна сказаў селянін.— Усё цяпер дорага...

— Дорага, то дорага, але-ж за дровы ты больш бярэш, як за каня...

— А што конь, конь не да толку нам цяпер,— сказаў селянін,— каня можа і рад цяпер каторы прадаць, хоць на скуру, абы збыць, а бяз дроў халодна, дроў цяпер ніхто не вязе...

Сказаў гэта, хітравата ўсьміхнуўся і змоўк.

Клім больш нічога не адказаў. Ён адышоў да другога воза, але селянін не паклікаў яго назад, не запрапанаваў

збавіць цану, на што крыху спадзяваўся Клім, а сеў на воз на дровы і сядзеў моўчкі, стукаючы нагой аб нагу, грэў іх. Другія два вазы дроў, якія былі тут-жа на рынку, былі меншымі, але цану за іх прасілі такую-ж, чаму Клім зноў і вярнуўся да першага воза.

— Дык ня збавіш, дзядзька, цаны?

— Не, чалавеча, хочаш, бяры, ня хочаш, другі возьме... дровы цяпер трэба.

Клім стаяў моўчкі, азіраючы дровы, гатовы ўжо згадзіцца на тое, каб заплаціць за іх восемнаццаць рублёў і не хацеў сказаць гэтага селяніну, злаваўся на сябе, што ня ўмеў таравацца і нясьмела спадзяваўся, што селянін сам збавіць цану, калі пастаіць яшчэ троху. Хацеў ужо моўчкі адысьці, пахадзіць па рынку, але баяўся, што прыдзе хтось другі і забярэ дровы, таму, адыходзячы, нібы сам сабе прамовіў:

— Чорт яго, мусіць прыдзецца ўзяць... я вась толькі трохкі па рынку прайдуся, мо' што куплю.

— Ладна, толькі доўга ня баўся... часу ў мяне няма чакаць лішне...

Праціскаючыся паміж хурманак, Клім вышаў у самую сярэдзіну рынку і спыніўся там, раздумваючы, што-б такое варта купіць у хату. На шырокіх, з разваламі, закіданых саломай, санях, сядзела жанчына. Яна ўкрывала саломую свае ногі і, нацягваючы з-пад посьцілкі салому, закрывала ад ветру скрынку. У скрынцы сядзелі, скурчыўшыся ад холаду, куры. Каля возу стаялі гурбою жанчыны. Яны цягнуліся рукамі да скрынкі, хацелі выняць адтуль курэй і паглядзець, ці сытыя яны. А гаспадыня адпіхала іхныя рукі і нацягвала на скрынку посьцілку, потым навальвалася на скрынку тулавам, і са злосьцю пазіраючы ў твар жанчынам, крычала.

— Куды вы лезеце са сваімі лапамі! Курэй падушыце! Ня бачылі?.. І так відаць! Па дванаццаць рублёў штука!.. Плаці, дык бяры, а ня мацай тут!.. размацаліся!.. выбіраць яшчэ хочуць!..

Жанчына накрыла скрынку посьцілкай, прыкінула яе зверху саломай і тады змоўкла.

— Ды ты ці маеш бога, — азвалася адна з жанчын, — гэта-ж бога трэба ацурацца, каб прасіць столькі за курыцу.

— То-ж вы бога ня маеце,—азвалася сялянка, а я-то маю.

— Дык ці-ж варта, яна курыца, дванаццаць рублёў, што ты, цётка,—умяшаўся ў гутарку Клім.

— Дык вазьмі за менш, калі ня варта!.. найдзі!.. а мы ў вас у горадзе, што, дык за мала бярем?.. Шчэ і ня столькі будзеце плаціць,—дадала яна шматзначна.—Ня варта!.. а прыдзі чаравікі купіць, дык вунь колькі злупіце!

Адна з жанчын палезла ў портмонэ, дастала адтуль змятыя паперкі і падала сялянцы. Тая пералічыла грошы і, трымаючы ў руцэ, выцягла наўгад са скрынкі курыцу і падала яе жанчыне. Жанчына ўзяла курыцу, агледзела яе і пасадзіла ў свой кошык. Зараз-жа ўзялі і апошнія тры курыцы. Але жанчыны не разыходзіліся. Сялянка, хаваючы ў хустачку грошы, сказала да іх:

— Шчэ ня столькі будзеце плаціць, дык то ня будзе дзе ўзяць... цяпер народ хаваецца, ды прадае, а як адбяруць, ды абагуляць, дык і прадаваць ня будзе чаго, хаця-б самім з голаду не паздыхаць.

— У-г га! Не плявузгай лішняга, цётка,—сказаў да яе Клім.—Хто гэта там у вас адбірае так?

Жанчыны настарожыліся, а адна з тых, што купіла курыцу, сказала:

— Добра было-б, каб у вас усё адабралі, можа-б ня лупілі тады такіх цэм.

— Скулу тады купіш, бабачка, а ня курыцу,—адказала ёй сялянка.—Хай душу ў цябе адбяруць! Во што прадала-б я табе, а ня курыцу, каб ведала...—сялянка махнула ў бок жанчыны рукой, паказала ёй кукіш. Жанчына адразу не зразумела ў чым справа, потым плюнула, вылаялася па-жаночаму, нязлосна, але пагана. Другія жанчыны зарагаталі, загаварылі разам усе. Клім адышоў ад іх.

Да дроў Клім вярнуўся, нічога ня купіўшы. Селянін усё гэтак-жа сядзеў на возе, грэў у рукавох кажуха рукі і калыхаў ногі, стукаў іх адну аб адну.

— Дык скідкі ня зробіш, дзядзька?—усьміхаючыся запытаў Клім.

— Скідкі? Не... Хаця... для цябе тройку скіну, а ты мне за гэта пачок махоркі дасі. Ладна?

— Ладна.

— Ну, вась бачыш, скідку атрымаў... я без махоркі паміраю, нідзе яе купіць нельга.

— Хіба ў вас у коопэрацыі не даюць?

— Даюць, ды толькі колгасьнікам, а хто ня ў колгасе, таму не.

— Гэтага ня можа быць.

— Вось-жа праўда... сельсавет так загадаў рабіць... везьці куды табе?—запытаў селянін.

— На Савецкую, каля саду...

— Ага... Далекавата трохі.

Селянін пугаўём падгроб сена, якое даваў каню, сабраў яго ў жменю, каб пакласьці зноў у мяшок і штосьці заглядзеўся ў бок да завулку. У канцы завулку, перад уездам на рыначны пляц, стаяла хурманка і каля яе некалькі чалавек, заўсёдашніх рыначных абываталяў. Селянін запхнуў сабранае сена ў мяшок і накіраваўся ад воза да хурманкі.

— Пайду пабачу, што там такое.

Клім пашоў усьлед за ім.

Падкаваныя жалезам палазы ўзьехалі на голы, ледзь прыкрыты сьнегам брук. Конь напяўся, тузануў сані ў адзін, у другі бок, фыркнуў і стаў. Каня паганяў нізкі, каранасты мужчына. Ён увесь зарос барадою. На лоб, з пад кашлатай кучомкі-шапкі, навесьлі густыя, даўгія валасы. З-пад армяка вылез і абматаў яго шыю рыжы каўнер кажуха. Барада зблыталася з воўнай кажуха, ускудлацілася. На вусох, на барадзе і на каўняры каля баряды іней. Мужчына ўпёрся плячом у сані, сьцебануў каня пугаю раз, другі, трэці. Конь ірвануўся, матнуўся ў бокі, аж сагнуліся аглоблі, але не скрануў саней з месца, зноў стаў. На сані ціснула даўгое цяжкое бервяно. Мужчына кінуў лейцы на бервяно, пачаў сьцебаць каня пугаю. Пуга ўзьвілася ў каня над галавой, біла яго па сьпіне, па шыі, блыталася ў дузе і гужох, а мужчына яшчэ больш злаваў ад гэтага і зласьлівей махаў пугаю. Конь ад болі тужыўся, браў воз рыўкамі, кідаўся ў бакі. Гнуліся аглоблі, скрыгалі палазы, церлася жалеза аб камень, але сані з месца ня краталіся.

Пуга абматалася вакол дугі і адарвалася. Узлаваны мужчына пачаў біць каня пугаўём. Конь напінаўся, забіраў нагамі пярэднімі дарогу, але някутыя ногі коўзаліся па халод-

ным сьлізкім бруку і конь падаў на каленкі, уздымаўся і ўжо толькі цяжка дыхаючы махаў галавою на ўдары, ды фыркаў. Мужчына ўспацеў, б'ючы каня, стаміўся. Адзін міг ён стаяў раздумваючы, абыякава пазіраючы на людзей, што зышліся вакол хурманкі, потым учапіўся левай рукой за аглоблю, заскакаў сьмешна каля каня, узмахваючы пугаём. Пугаё біла каня па бакох, па сьпіне, па галаве. Некалькі мужчын узяліся пхаць воз. Конь зноў матнуўся ў бакі, пачаў брыкацца ірвануў і ўпаў на каленкі. Хтосьці з натоўпу крыкнуў:

— Ня бі, сволач ты, ня маеш права!

Мужчына зірнуў у бок на натоўп, мацюгнуўся і зноў замахав пугаём. Пугаё стукнула аб дугу і разламалася. У руцэ ў мужчыны застаўся кароткі кавалак. Зноў з натоўпу крыкнулі:

— Не давайце біць, самога-б яго такім кіем...

Мужчына зноў зірнуў моўчкі на натоўп, на абломак пугаёя, што застаўся ў яго руцэ, вар'яцкімі вачыма зірнуў на каня, на сані і схапіў з саней, выцяг з вяроўкі смольны сыры хваёвы кій, якім была закручана вяроўка на бярвяне. Ён не пасьпелі ў натоўпе азірнуцца, як ён зноў заскакаў ля каня, учапіўшыся адной рукой за аглоблю. У мужчыны ссунулася з рукі і ўпала на брук пад ногі яму, парваная, пашытая з суконкі рукавіца. Голя пальцы напяліся, цэпка сьціснулі кій. З'ехала ніжэй на лоб лахматая кучомка. Навісьлі на ўспацелы лоб, густыя валасы. Памутнелыя вочы ягоныя ўжо нічога ня бачаць, а рука ўзьлятае ўгару разам з усім яго целам і б'е цяжкім сырым кіем па шырокай конскай сьпіне, па худым яго баку, па назе. Лахматыя конскія ногі напружваюцца, перабіраюць непадкутымі разьбітымі капытамі сьлізкі брук, коўзаюцца, падаюць на каленкі. Конь цяжка сапе, тужыцца. Худыя яго бакі ўздымаюцца, раздуваюцца шырока і ўпадаюць. З мясістых шырокіх ягоных губ на брук упалі белыя кавалкі пены. Ногі яшчэ напяліся, але каўзануліся і ізноў упалі на каленкі. Ён конь ужо ня тужыцца ўстаць, а храпе. дрыжыць усім целам і махае па-над зямлёй галавою.

Клім праціснуўся праз натоўп, штосьці злоснае крыкнуў мужчыну, той спыніўся на хвіліну, зірнуў на Кліма злоснымі памутнелымі вачыма, замахнуўся кіем:

— Адыйдзі! Ня лезь! Заб'ю! Мая!..

І не пасьпеў Клім схапіць яго за руку, як ён зноў ужо махаў кіем, наносячы каню ўдары па сьпіне. Конь яшчэ раз ірвануўся, адчуўшы новыя ўдары, схапіўся з кален і тады цяжка грывнуўся бокам на аглоблю. Аглобля сагнулася, трэснула, і паловай адскочыла ўбок. Клім схапіў мужчыну за рукаў армяка і цягне ад каня, а той упіраецца, няўдала штурхае Кліма ў нагу сваёй нагой, б'е каня па ўздутым баку і злосна, скрозь сьціснутыя зубы, крычыць:

— Ня лезь!.. маць тваю!.. заб'ю-ю, мая-а!..

А конь яшчэ сабраўся з сіламі, ускінуў галаву, каб узьняцца з зямлі, але цяжкая галава матнула густой ускудлачанай грывай, пыркнула з-пад губ на сьнег, каля ног у людзей, камякамі крывавай пены і цяжка ўпала на сьнег на выцягнутай даўгой шыі. Клім ірвануў мужчыну за армяк, крутнуў яго, наваліў плячыма на бярвяно. Мужчына ірвецца, тужыцца і ад злосьці крычыць:

— Пусьці!.. Заб'ю!.. Пусьці!..

З рукі ягонай выпаў кіёк. Клім пусьціў мужчыну, адышоў у бок ад яго. Прышоў міліцыянэр. Каню рассупонілі хамут, зьнялі дугу. Ён усё яшчэ цяжка дыхаў, высока ўздымаючы бок, соваў па сьнезе на даўгой шыі цяжкую сваю галаву, скаліў вялікія жаўтаватыя зубы і адтапыранымі губамі лавіў сьнег, змочваў яго афарбаванай у кроў пенай.

Міліцыянэр склаў пратакол і даў двом з прысутных расьпісацца. Натоп пачаў разыходзіцца.

— Скалечыў каня, здурнеў, што за народ...—прамовіў Клім. На яго словы хтосьці з натоўпу сказаў:

— Злоснымі людзі зрабіліся цяпер, як зьверы... Нічога не шкадуюць: ні чалавека, ні жывёліны.

— А што-ж шкадаваць,—азваўся селянін, у якога Клім купіў дровы,—усёроўна конь цяпер не ягоны, абагулены... Давялі да злосьці народ,—дадаў ён ужо ідучы да возу,—а было, што народ ужо і абжыўся,—звыкся, палюбіў савецкую ўладу.

Клім маўчаў. Ён усё яшчэ ніяк ня мог супакоіцца, пасля толькі што бачанага і ня слухаў таго, што гаварыў селянін. Той змоўк, спрытна ўскочыў на воз, шмаргануў лейцамі і пагнаў каня праз рынак у адзін з завулкаў. Клім пашоў поруч з возам.

Як паехалі, селянін зноў загаварыў, пытаючы ў Кліма:

— Што будзе, грамадзянін, з усяго гэтага? Як жыць будзем цяпер? Няўжо-ж гэта мужыка так-такі ўсяго і лішаць!.. Да чаго давялі!.. Вам, гарадзкім, што: зарабіў дый купіў, зьеў, але-ж і купіць ня будзе чаго. Цяпер дорага, а тады 'шчэ і ня так дорага будзе.

— Чаму гэта ты так думаеш?

— Тут і думаць вельмі ня трэба, яно і так ужо відаць. Заганяюць, абагульваюць усё і дабро, і карову, і сьвіньню, і курыцу... усяго чалавек лішаецца: што меў, што век зьбіраў...

— А ты ня выдумлівай ужо так. Ня ўсё-ж абагульваецца, а і тое, што і абагульваецца, дык у колгасе яно-ж тваё будзе, а ня чыё-небудзь.

— Тваё...—селянін гіронічна ўсьміхнуўся,—маё, ды не маё... сваё сала, ды ў чужым кубле, адтуль ня возьмеш, калі захочаш...

— А ты, калі так ужо баішся колгасу, дык і ня ідзі туды.

— Ня ісьці? А каб жа мяне пыталі, ці хачу я...

— А як-жа? Што-ж цябе сілай хто туды гоніць?

— Тота ж, што ня пытаюць. Прыдзе, пагаворыць і запісвае, а хто не запісваецца, дык пагражаюць, а то і арыштоўваюць...

— А каго-ж гэта ў вас арыштавалі?

— У нас пакуль ніхто ня ідзе. Сход ужо тры разы быў з гэтага поваду, але ніхто ня ідзе... а арыштаваць, у нас яно нікога не арыштоўвалі, а па другіх валасьцях-раёнах, дык кажуць, што і высылаюць ня толькі арыштоўваюць. Усё адбіраюць і высылаюць...

— А ты менш слухай таго, што кажуць,—параіў Клім,—а сваёй галавой лепш прыкінь, перадумай, дык і ўбачыш, што не ўцякаць ад колгасу табе трэба, а ісьці туды. Для вашае-ж карысьці колгасы, каб ты лепш жыў, каб ня рыўся, як крот у зямлі, а каб па-людзкаму яе апрацоўваў.

Убачыўшы, што Клім ня верыць яму, селянін змоўк і ўжо сядзеў моўчкі, слухаючы Клімаву гаворку. Ён пазьней, ужо скінуўшы дровы, загортваючы ў газету пачок махоркі, ён прамовіў:

— Хто яго ведае, грамадзянін, як яно лепей. Можа і сапраўды, што ў колгасе лепей будзе, толькі што нашыя людзі баяцца гэтага, ніколі ня бачылі, ня чулі...

— Баяцца няма чаго, думаць трэба, меркаваць.

— Калі-ж вакол гавораць, што гоняць, што ўсё адбіраюць.

Моўчкі селянін падабраў сена, закурыў, завярнуў каня і развітаўшыся выехаў з двара. Складаючы ў хлявушку дровы, Клім злаваў на сябе і быў нечым незадаволены. Яго нэрвавала бачанае на рынку. Былі незадаваленьне ў тым, што ён, як яму думалася цяпер, ня змог пераканаць селяніна.

Клім сагрэўся, пачынаў супакойвацца. Каля печы стаяў таўсты, прысадзісты самавар і сьмяяўся з Кліма блескам з сваіх гладкіх, халодных бакоў. А Клім напінаўся, выцягваў шыю і, надзьмуўшы шчокі, выдыхаў сабранае ў лёгкіх паветра ў самаварную трубу. Вугальце ў самавары ўспыхвала нясьмелымі жоўтымі агенчыкамі, але трэскі не загараліся. Стомлены Клім уздыхнуў і сеў каля самавара на памосьце. Хвіліны тры сядзеў так, думаючы, што-б зрабіць, сядзеў таму, што прыемна было пасядзець так спакойна і адпачываць, але хутка самому стала сьмешна, што ён, як малое дзіця, сядзіць на памосьце, таму зноў узьняўся на каленкі, выняў з кішэні газэту, адарваў ад яе кавалак і трэскай запіхнуў яе ў самавар на вугальце. Папера пачала адразу тлець. З самавару пашоў едкі дым. Тады ён сагнуўся над самай трубою, набраў лёгкімі, як мага больш паветра і выдыхнуў. З самавара хлынуў у вочы Кліму густы едкі дым. Клім, як стаяў на каленках перад самаварам, адхінуўся ад яго, заплюснуўшы вочы, і рукамі пачаў праціраць іх. Ад дыму вочы набеглі сьлязьмі.

— Ха-ха-ха!.. Ня ідзець справа!

Клім расплюснуў вочы і павярнуў галаву да дэзьвярэй.

На парозе, абапіраючыся на кіёк, стаяў Сідар.

— Ня ідзець, кажу справа! А ты халявай, халявай раздуеш, — параіў ён і падышоў бліжэй, падаў Кліму руку. Клім не ўстаючы з памосту, як стаяў на каленках, падаў Сідару сваю і, ціскаючы Сідараву руку ў сваёй, прамовіў:

— Нюхалка ў цябе, відаць добрая, акурат на гарбату засьпеў.

— Дык дзе-же твая гарбата, калі самавар яшчэ зусім халодны.

— Не разгараецца нешта вугальле, адказаў Клім,—мусіць сырое.

— А ты ботам яго, халявай яго раздувай.

— Мусіць так і прыдзецца. Распранайся, ды сядай.

— Я ненадоўга...

— Дык яно і ня будзе доўга. Вось зараз распалю, дык ён у адну хвіліну закіпіць... Самавар гэны фацкі...

Сідар скінуў паліто, павесіў яго на цьвіку на сьцяне і сеў ля стала, а Клім пачаў раздуваць левую нагу, каб ботам, як раіў Сідар, распаліць у самавары вугальле. Скідаючы бот, убачыў, на бліскучым носе самаварнага кранту, вісела буйная, сьветлая капля вады і паціху гушкалася, але ня падала. Клім крануў каплю пальцам і яна распаўзлася па пальцы і зьнікла. Хвіліну яшчэ ён моўчкі пазіраў на кран, потым узняўся, паставіў зьверху на самавар, халяваю ўніз, бот і пачаў ім раздуваць вугальле. А Сідар узяў з зэдліка газэту, разгарнуў на голым сталі яе шырокае шэрае палатно і застыў поглядам на радках густога мутнага шрыфту.

Да Кліма, як зашамацеў Сідар газэтай, зноў вярнуліся і незадаваленьне і злосьць на самога сябе. Цяпер яму захацелася ўціхамірыць гэную злосьць на Сідару. Надзяючы бот на ногу, ён праказаў:

— Ненавіджу!.. адно яшчэ ненавіджу я ў нас, што вельмі часта мы праўду не гаворым пра сябе-ж...

Сідар паклаў далоньню на газэту руку і ўзняў голаў.

— ... Самім сабе не гаворым праўды,—працягваў Клім,— і самі ня ведаем потым, што ў нас пад бокам робіцца.

Сідар усьміхнуўся.

— Ты пра што гэта, бацька?

— А пра тое, што вось на якога чорта круціць перад самімі сабою! У нас-жа, здаецца, гэтага не палагаецца.

— А-а!.. чарговае выступленьне супроць савецкае ўлады. Ну, ну, пабурчы, бацька,—жартуючы прамовіў Сідар,—пабурчы. Што гэта з табой сёньня здарылася?

— Ты мяне, браце, ня страш, як кажуць, супроць савецкае ўлады, я яе можа больш за цябе люблю, але явось пытаю цябе, чаму газэты ня пішуць па-праўдзіваму пра тое, што ў нас робіцца?

— Дзе? Што робіцца?

— Дзе? Што? Вось і сам ты ні чорта лысага ня ведаеш. А яшчэ, як кажуць, сакратар... Ну, на чорта хаваць? Хаваюць, а з-за гэтага плёткі розныя ідуць, чорт ведае, што гавораць вакол і чорт не разьбярэцца ва ўсім гэтым... Тут-жа такая справа, што яе паціхеньку, потайкам ня зробіш, ды і няма чаго потайкам робіць...

— Да ты пра што кажаш?—ужо сур'ёзна запытаў Сідар,— ты толкам скажы.

— Ды пра колгасы-ж... чытаеш газэту, дык там толькі і пішуць, што арганізавалі: там арганізавалі, тут арганізавалі, там столькі процантаў, тут столькі процантаў, а як арганізавалі, пра гэта, нібось, ня пішуць. Як чытаеш, дык усё нібы і гладка у іх там, а на рынку мужыкі чорт ведае што гавораць...

— Не ўсяму трэба верыць, што гавораць, ды шчэ на рынку...

Кліма гэныя словы крыху зьбянтэжылі. Ён сам заўжды ня любіў навін, якія прыносіла жонка з рынку, лаяў яе за іх і цяпер яму няёмка зрабілася, што сам ён гэнымі рынкавымі чуткамі абгрунтаваў сваё недаваленьне і ён мякчэў ужо, але, не здаючыся, гаварыў далей:

— І я ўсяму ня веру. Але калі гавораць, дык мусіць-жа праўда такі, хоць трохі... Дабраахвотныя калгасы ў нас? Дабраахвотныя, так?—запытаў ён. І не даючы Сідару мажлівасьці адказаць, гаварыў зноў і гарачыўся: — добраахвотныя, а работнікі прыяжджаюць у вёску ды чорт ведае што робяць там, абы уцягнуць мужыка. Мужык ідзе, канешне, пойдзе, як-жа не пайсьці, калі запужаюць. Але мужык хітры. Ён слухае цябе, маўчыць, а сваё думае... Ты яму сваё, а ён сваё. Ён сваё думае, што раз гоніш, знацца як кажуць, нешта ня так... Як-жа ён паверыць, што для яго гэта карысьці, калі яго прыпужалі. Ён то пойдзе, як кажуць, запішацца, а рабіць ня будзе, будзе ваўком у лес пазіраць, на хутар. А раз рабіць ня будзе, дык якая-ж карысьць з таго колгасу...

А ты пастой, ведаю я як там растлумачваюць. Каб растлумачылі, ды пераканалі, дык ня тое было-б, а то нешта тлумачэньня таго і ня відаць, а мужык нагамі ў колгас нібы ідзе, а рукамі на рынак валачэ карову, каняку, ды за дваццаць рублёў каняку аддае на скуру... А араць увесну

чым будзе? Каб тлумачылі, ды не пацёг-бы... курыца дванаццаць рублёў і конь дванаццаць. На скуру, бяры толькі...

Ды калі ўжо на тое пайшло, дык чаму-б дзяржаве ня скупіць коняў, каб ня даць іх зьнішчыць, а іх і ня бачна на рынку, спэкулянт бярэ, ды на скуру зьнішчае.

Сідар узняўся з-за стала, падышоў да Кліма, каб суняць яго.

— А ты бацька, спакайней, не хвалюйся, праказаў ён,— пра такія скрыўленьні і ў газэце пісалі, за гэта ня хваляць...

— Скрыўленьні... Ты мяне ня вучы, я разумею, што партыя ня так кажа рабіць, але чаму газэта ня вучыць як сьлед рабіць, а толькі аб процантах піша...

— Далі-бог пашлем цябе, бацька, на колектывізацыю.

— А думаеш не паехаў-бы? І яшчэ як-бы зрабіў. Лепш, чым вось робяць там многія... На такую справу, раз рэволюцыя поўная ў гаспадарцы, як кажуць, трэба пасылаць людзей з галавою, хто і політыку, але і гаспадарку хто разумее, а ня тых, хто языком толькі добра чэша. А то вось яны і робяць так, што потым і чорт не разьбярэ, хто вінаваты.

— Ды ты пачакай...—Сідар махнуў рукой.

— Чаго мне чакаць?

— Хай лепш робяць, паказаць трэба, а ня так... Ня ўсё спаганілі? Ды каб усё, дык тады-б усіх там разагнаць варта такіх работнічкаў... Ня ўсюды... Але-ж і нямала?

Сідар зноў адышоў да стала і, седзячы, спакойна слухаў, ды па слову кідаў у Клімаву гаворку, ахалоджваў яе. Адчуваў ужо і сам Клім, што супакойваецца ён і таму, каб ня здацца адразу лёгка, ён наўмысьле злосна гаварыў, стоячы над самаварам:

— Усю гаспадарку к чорту зьнішчыць так можна. Ня скажуць толкам мужыку, што да чаго, плявузгаюць, а той думае, што адбіраюць, дык валачэ ўсё на рынак, а потым ні ў яго нічога ня будзе, ні ў колгасе... за дванаццаць рублёў каняку аддае, а то і проста б'е, калечыць, абы каб ня здаць у колгас... Нагаспадарыш з такімі... а каб растлумачылі як сьлед, дык хіба ён рабіў-бы так? Гэтым-бы і шаптуноў розных білі...

Сідар маўчаў і паціху ўсьміхаўся, чакаючы калі Клім выгаварыцца і сьціхне. Ён вельмі добра ведаў Клімаў нораў.

Пачні хваліць, што занадта, як Клім злосна пачне хаяць тбе-ж, прыдзірацца, шукаць хоць маленькае прычэпкі, каб давесьці, што хвалёнае не заслугоўвае пахвальбы. А пачні хаяць сам што і Клім гэтак-жа злосна будзе бараціць. Адчуваючы сябе поўным гаспадаром ува ўсім жыцьці, што ладзілася навакол яго, Клім лічыў сябе ў праве лаяць тое, што па яго было ня зусім добрым, але лаючы сам у той-жа час не дазваляў хаяць гэнае жыцьцё абы каму другому. Такі ўжо нораў. І Сідар моўчкі ўсьміхаючыся, любаваўся Клімам, чакаў пакуль ён сьціхне.

Самавар засіпеў, забулькаў, здавалася і ён паціху задаволена рагоча з Кліма. Вырвалася з самавару і пашла шызымі слупкамі пара. Клім хуценька схапіў і зьняў з самавара бляшаную настаўную трубу і самавар трохі прысьмірэў, пара з яго пашла павольней.

З крана ў вялікі белы, размалёваны чайнік цёк цурком вар. Клім на карачках стаяў ля самавара і, трымаючыся за кран рукою, пазіраў у сярэдзіну ў чайнік. Там мітусіліся—то тапіліся, то ўсплывалі наверх—цёмна-бурыя чайныя палачкі.

Сідар згарнуў газэту, паклаў яе на край стала і, усьміхаючыся, запытаў:

— Гарбата, значыць, гатовая? А дзе-ж гаспадыня?

— У коопэрацыі дзесьці, а гарбату мы без яе піць будзем, яна потым пап'е—адказаў Клім.

— А я т'кі, прызнацца, з ахвотаю пап'ю прамёрз трохі, як быў на вуліцы.

Клім паставіў чайнік наверх на самавар, асьцярожна ўзяў самавар за вушы і перад сабою панёс яго на стол. Самавар усё яшчэ вурчэў і сіпеў, дражнячы сваёй цяплынёй. Сідар, схіліўшыся над сталом, узіраўся ў бліскучы самавар. Адтуль, з гладкае бліскучае паверхні яго бакоў усьміхаўся Сідару шырокі, расьцягнуты ў бакі незнаёмы твар. Сідар міжвольна зарагатаў.

— Ты чаго гэта іржэш?—запытаў Клім.

— Ubачыў самога сябе ў самавары, вельмі даўно на сябе пазіраў.

— А-а-а! хм... знайшоў, называецца, работу чалавек.— Клім усьміхнуўся.— А ведаеш, я далі-бог паехаў-бы цяпер

у вёску—так на месяц, на другі і здрава там рабіў-бы. Дарэмна беспартыйных не пасылаюць.

— Чаму не пасылаюць? Вось і пашлем, пачакай толькі трошкі. Тады, бацька, навядзеш там парадак...

— І навяду...

Пілі гарбату. Клім наліваў гарбату са шклянкі ў сподачак, падоўгу, чакаў, пакуль яна зусім прастыне і тады піў. П'ючы казаў:

— І на заводзе варта-б, як кажуць парадак навесьці. Не хапае яго. Не хапае гаспадарскага добрага вока. Хіба толк з нашае ліцейні? Хіба гэта работа?—Клім зноў загаварыў са злосьцю.—Не прадмет даюць для апрацоўкі, а глум адзін. Глумяць чыгун, псуюць. Ды каб на добрага гаспадара, дык так бы падцёг, а мы цацкаем, угаварваем...

— Зноў забурчаў. А хіба карамі што зробіш тут? З адных пакараньняў мала толку будзе.

— Мала толку. Ну, дык угаварвай іх яшчэ, а яны будуць глуміць.

— Не-е! Трэба, каб ня толькі адміністрацыя гаварыла, а каб самі рабчыя, каб вось, вы токары.

Дык ты-ж сакратар, чаму-ж ты гэтага ня зробіш?..

— Ну, во! Дык дай-жа мне, бацька, хоць слова сказаць. Я за гэтым і да цябе прышоў.

Клім сьціх. Але не пасьпеў Сідар пачаць гаворкі, як ён загаварыў:

— Узяў-бы, як сакратар, падзудзіў нашых хлопцаў, у нас дружныя, дык мы-б іх і падцягнулі.

Сідар разьвёў рукі.

— Вось табе і на. Дык дай-жа мне сказаць. За гэтым кажу і прышоў я да цябе. На бюро мы гэта абмеркавалі. А цяпер я да цябе прышоў, каб ты гэта організаваў. Разумееш?

— Я-то разумею,—адказаў Клім.—А ты пасабі. Прыдзі да нас на лятучку, ды сказані слова, а то ў мяне ня так складна выходзіць.

— У цябе ня выходзіць! Як-жа! Цэлую гадзіну гаварыў, мне слова ня даў сказаць і ў яго ня выйдзе... Дык умовіліся?

— Ну, а як-жа? Я здарма не гавару.

Потым, зачыняючы за Сідарам дзьверы, Клім яшчэ раз сказаў:

— Дык я лятучку пасьля заўтра ў поўдзень зьбяру, а ты прыдзі, скажаш слова, пасобіш...

У пакой бюро, дзе быў Сідар, Клім забег проста ад работы. У пальцах ён трымаў даўгую, скручаную спружынай жалезную стружку. Стружку, як падышоў, кінуў на стол перад Сідарам.

— Нашыя палуднуюць ужо,—прамовіў ён.—Я што трэба зрабіў, пагаварыў са старэйшымі хлопцамі, а на лятучцы зацьвердзім свае пункты.—Ён зноў узяў са стала стружку, пакруціў яе ў пальцах і сагнуў. Стружка разламалася адразу на тры кавалкі. Клім кінуў іх на стол, на паперы, што ляжалі перад Сідарам. Сідар скінуў кавалкі стружкі на памост.

— Дык ты прыходзь зараж-жа пасьля полудню,—сказаў гэта, пастаяў хвіліну, штосьці ўспамінаючы, і вышаў.

Насупроць акна вялікі забудаваны пляц. Яшчэ ўвесну мінулага году пляц пуставаў. На пляцу пасьвілася чыясьці карова, ды яшчэ хадзілі пад наглядам дзяцей дзьве гусі. Пляц зелянеў густой маладой муравой. На мураве гулялі гурбамі дзеці. Гусі шчыпалі мураву жоўтымі дзюбамі. Часта схілялі нізка, над самай муравой свае даўгія, белыя, гнуткія шы і, выцягваючы іх на ўсю даўжыню, сіпелі ў бок на дзяцей.

Улетку пляц вымералі, абгарадзілі шчыльным плотам з дошчак—адпіловак і пачалі вавіць на пляц цэглу, жалезныя рэйкі і ляс. Тады-ж і пачалі закладку падмуркаў для новых заводзкіх цэхаў. А пазьней усё лета на пляцу вяліся работы, з кожным днём усё вышэй і вышэй уздымаліся новыя заводзкія сьцены.

Сідар амаль кожны дзень бываў на пляцу і, ня глядзячы на гэта, ён заўжды, як ішоў пасьля работы дадому, спыняўся ля плоту і, праз вузкія шчыліны паміж дошчак, падоўгу пазіраў на пляц. За плотам доўга рабілі падмуркі. Пасьля доўга, так здавалася Сідару, выводзілі сьцены. Сьцены

паступова вырасталі, сьцягвалі прастору пляцу ў няправільны абсечаны трохкутнік і поўнілі пляц сваёй сьвежаю чырванью.

Паглядаў Сідар на пляц праз плот, аж пакуль ня выглянулі з-за плоту на вуліцу самі сьцены. Тады ў яго зьявілася другая звычка. Калі трэ́ было ісьці каля пляцу, Сідар паціхеньку ішоў тротуарам далей ад пляцу, каб бачыць адтуль будоўлю. Ідучы, сачыў за кожным, хто ішоў па тротуары, сачыў, як той пазірае на будоўлю. Калі ідзе хто і сьцішыць хаду, пазіраючы на будынкi, Сідар тады неўзаметку далучыцца да незнаёмага, пойдзе поруч з ім і запытае, паказваючы на пляц:

— Што, падабаецца?

І калі незнаёмы пытаўся, што там будуецца, Сідар ахвотна тлумачыў:

— Завод, новы завод. Вунь, бачыш,—гаварыў ён, спыняючы незнаёмага, каб паказаць на стары заводскі двор, там стары завод і не завод, а хутчэй майстэрня, а гэта новыя цэхі будуецца: ліцейня, кавальскі, такарны, бляшаны... Сідар спыняўся поруч з незнаёмым і разам з ім, нібы таксама ў першы раз любаваліся вялікай будоўляй, заўжды знаходзячы ў ёй штосьці новае, чаго да гэтага не заўважаў.

Цяпер зіма. На пляцу маўклівыя, засьнежаныя будынкi новага заводу. Над прасторнымі іхнымі сьценамі ўжо стаяць даўгія кроквы. З-за гораду на новы заводскі двор прыходзіць мяцельны вецер. Ён падоўгу блукае па-над пустым дваром, шыецца ў рыштаваньні, злосна сьвішча, зблудзіўшы там, а вырваўшыся, ганяе пад кроквамі сьнегавыя белыя табуны.

— Пазіраеш на новы?

Сідар уздрыгануў і адварнуўся ад акна.

— На новы ўгледзеўся?—зноў запытаў Панас.—Ну, як вырашылі?

— Паедзеш. Месяцы на два, каб і сяўбу правесці там,—сказаў гэта, не адрываючы погляду ад акна, і дадаў:—а здорава ўсё-такі мы расьцем. Летась вясною прыродай адсюль любаваліся, а цяпер завод. Цікавае, брат, наша жыцьцё. Во, якое цікавае.—Ён разьвёў у бакі рукі.—Ці даўно ў больніцы халоднай ляжалі, уцякалі адтуль, каб не скалець, ня было сіл паліва дастаць, а цяпер заводы будуюць...

Ад таго, што ўспомніў Сідар барак—больніцу, Панасу захацелася таксама нешта сказаць, параўнаць тое, былое з нечым, але сказаў толькі два словы:

— Добра, брат...—і, памаўчаўшы, пазіраючы на пляц дадаў:—дык я днямі і паеду.

— Хочаш у такарны на мітынг?—запытаў Сідар.—Токары, ліцейні ўльтыматум прад'яўляць будучь. Клім організаваў. Добры ён, бурчыць, як гаспадар, што б ня здарылася...

— Я не палуднаваў яшчэ,—адказаў Панас,—пайду палуднаваць... А ў цябе кажух добры...

— Дык што з таго?

— А так, нічога, добра было б у ім паехаць у вёску.

— Вунь куды ты гнеш! Падумаю можа і дам табе, а ў цябе хіба няма чаго цёплага?

— Ёсьць паліто, я так жартую.

Панас кінуў Сідару галавою, зьбег з высокага ганку і гэтак жа падбежкам прайшоў праз двор да сталоўкі.

VIII

Дарога роўная, гладкая. Яна выпаўзае з-пад ног і то нечакана губіцца ўперадзе сярод сьнягоў, у лагчыне, то разьбегшыся ў бакі, узьбягае на ўзгорак і іскрыцца адтуль, са сьцежак, выпрасаваных палазамі, россыпам дарагіх, бліскучых каменяў.

З узгорку дарога раптам спаўзае ўніз і хавецца ў гушчары маладога зарасьніку, а адтуль зноў узьбягае на ўзгорак і на самай яго верхавіне застывае, залюбаваўшыся даляглядамі. З-за ўзгорку, насустрач ёй, нясьмела выходзяць старыя бярэзіны. Скурчыўшыся, яны высока ўгару выцягваюць свае аголеныя верхавіны і палахліва ўзіраюцца ў далячынь, туды, адкуль прышла дарога.

У лагчыне за ўзгоркам, побач з бярэзінамі, талакою сыйшліся сялянскія хаты. Над хатамі віецца шызымі слудамі дым. Як нейкія здані ўздываюцца яны ў памутнелым паветры вечару, цягнуцца далёка ўвышынь, у марознае сіняе неба і, адарваўшыся ад зямлі, распываюцца там, растаюць.

З-за бярэзін выглянула белым, засьнежаным купалам царква і зноў схавалася, затаіўшыся сярод дрэў. Зірнулі з-за

ўзгорку белыя, саламяныя стрэхі хат, узмахнулі пудліва шэрай плямінай комінаў і схаваліся, а яшчэ праз пяць хвілін ужо талакой цэлай выступілі яны і застылі на месцы.

Выбег з вёскі насустрач гасьцям абгароджаны парканамі вузкі прагон і за гумнамі затаіўся, схаваўся ў сьнягох, у баку ад дарогі. Са сьнегу мясьцінамі выглядаюць канцы жэрдак, ды яшчэ няроўныя крывыя колікі парканаў.

Віецца над вёскай шызымі слупамі дым, расплываецца ўгары па-над стрэхамі. З поўначы ціхімі ветрамі наплываюць густыя зморкі і поўняць сабою лагчыну. Паветра ў лагчыне гусьцее, разбаўляецца цьмянымі фарбамі, плыве ў вуліцу і лёгкай, мяккай змрочнасьцю атуляе хаты. Пустуе ў гэтую пару даўгая, маўклівая вуліца. У вуліцы густыя частаколы і даўнія, выкладзеныя ў шулы, платы. За платамі, пад старымі кучаравьмі грушамі, прыселі да зямлі нізкія хаты і насыцярожана цераз платы, з пад чубатых, густых ігруш пазіраюць на вуліцу.

Вуліца нагадвае Панасу дзяцінства. Яна амаль зусім не зьмянілася і ўсё гэтак-жа нясьмела пазіраюць у вуліцу з-за платоў нізкія старыя хаты. Толькі яшчэ ніжэй да зямлі прыселі яны за гэтыя гады і яшчэ ніжэй схілілі над дзіркамі вокнаў кучомкі саламяных стрэх.

— Жыцьцё тут, як вада ў копанцы,—кажа Панас,—адвык я ад такога жыцьця.

Упоруч з Панасам ідзе Камека. Але ён ня чуе Панасавых слоў, ідзе, пазіраючы сабе пад ногі, штосьці думае. У яго такая звычка, ідучы, думаць пра штосьці сваё. У такія хвіліны ён нічога ня чуе, ні на што не зварочвае ўвагі.

Маўклівасьць Камекава дзівіць Панаса, але ён ня хоча парушыць гэнае маўклівасьці і больш ня робіць спробы пачаць з Камекам гаворку. Моўчкі, кожны са сваімі думкамі, прашлі яны і палову вуліцы. Тады загаварыў сам Камека:

— Мы да Галінінага сьвёкра зойдзем,—сказаў ён,—сьвёкар ейны членам сельсавету састаіць. Так што ты адразу і яе пабачыш, —і за гэтым Камека ўсьміхнуўся, пазіраючы на Панаса. Зашлі ў двор.

У цёмных сенцах, перад хатнімі дзьвярыма, Камека моцна стукаў аб падлогу ботамі, каб не занесьці ў хату сьнегу, а рукой шоргаў па дзьверах, шукаў клямкі.

Перагнуўшыся з запечку пазірала насустрач гасьцям гаспадыня. Узняўся з лаўкі гаспадар, утыркнуў сьпічак ў высокую лапцеву пяту і стаў, пазнаючы гасьцей. А пазнаўшы, падаўся наперад да Панаса, шавяльнуў усьмешкай густыя вусы і падаў руку. Падала маршчатую кволую руку гаспадыня і, вітаючыся, дапытліва ўзіралася Панасу ў твар, пазнавала. Чырванеючы, падала і хутка адабрала сваю руку Галіна.

— Дык вэнь хто да нас!—гаспадар узяў акраўкі і скруціўшы іх, паклаў у чыгун з цёплай вадой.—А мы думалі—другі хто, бо гарадзкія тут цяпер не навіна: то па падатку, то па лясных справах, то па якіх другіх, ды ўсё едуць... Дык ты гэна як да нас?—запытаў ён Панаса,—па службе ці так праведаць?

— І не па службе, і ня так сабе,—адказаў Панас,—а парашыў паглядзець, як вы жывяце тут, ды мо' што параіць, як сваім...

— Яно дзякуем,—адказаў гаспадар,—мы рады новаму чалавеку, ды яшчэ свайму колішнему, дзякуем, мо' што і параіш.

І гаспадар настаражыўся. Словы Панасавы ўстрывожылі застаяваю было ваду ягоных думак і ў галаве пабеглі кругамі настарожаныя здагадкавыя мысьлі. Захацелася яму ўсьміхнуцца хітра, ледзь-ледзь і як свайму сказаць Панасу: ведаем, чаго ты прыехаў, пра колгасы казань казаць нам будзеш, але мы пра гэтае чулі ўжо, скрозь наўкола сябе чуем гэта кожны дзень і ты лепш не кажы болей, бо ўсёроўна нічога ня будзе, лепш пра іншае што. Але не сказаў гэтага, а сеў на лаўцы з другога канца стала, абапёрся локцямі на стол і загаварыў пра другое, наўмысьле, каб адцягнуць увагу Панасаву ад нядобрых ягоных думак і каб тым самым хоць на нейкі час яшчэ адгарадзіць ад іх свой спакой. Але разам з тым, хацелася яму як мага хутчэй з вуснаў самога Панаса пачуць, чаго ён прыехаў і ў словах ягоных злавіць адгадку на свае мысьлі, што так трывожаць яго ў апошнія дні. І таму загаварыў ён так, каб і далёка быць ад трывожных дум і каб пачуць адгадку на іх.

— Яно так і трэба. Гарадзкія людзі багата чулі, багата бачылі, дык мо' і пасобіце, каб тое-сёе лепей зрабіць для

нас. Што ж, пагаварэце, пакажэце, а мы народ стары, новага цяперашняга мы ня ведаем, дык вась паслухаем, падумаем, ды можа што і зробім пасья, параіўшыся...

Гаварыў гэта, а ўнутры ў самога рос неспакой. За спакойным і хітраватым абліччам гэнага простага чалавека туляўся другі напалоханы чуткамі і здагадкамі і той навязьліва шаптаў, адганяючы спакой: падумаеш? параішся? а як не дадуць падумаць? а што, калі і пытаць у цябе ня будуць, ці хочаш ты? што-ж тады?.. Гэны палахлівы чалавек сваімі шэптамі зноў абуджаў трывогу і пасіляў яе. І гаспадар змоўк, нэрвова зацерабіўшы вусы, і цяжка ўдыхнуў. А за гэтым зусім нечакана, злуючы, што самі не здагадаюцца зрабіць гэтага, праказаў да жанчын:

— Гляк пастаўце, мо' гарбаты пап'юць людзі з дарогі.

Гаспадыня, стоячы на запечку, дастала з пачы лучыну, скінула яе на хату. Галіна ўзяла лучыну, распаліла агонь у жалезнай пячурцы, наліла шырокі жоўты гляк вадою і паставіла яго зверху на пячурку. У гляк кінула малінавых цурак.

— Вось і госьці,—зноў загаварыў гаспадар.—Дык ты гэта, Панас, надоўга, ці мо' хутка і паедзеш?

— Мусіць з месяц прабуду, а можа і болей,—азваўся Панас.

— Аж месяц? Уга!—здзівіўся гаспадар і, памаўчаўшы, нясьмела прамовіў, пытаючы:

— Дык мусіць усіх ужо ў колгасы заганыць будзеце?—Запытаўся пра гэта і настарожыўся, чакаючы што скажа Панас.

— Заганыць мы нікога ня будзем,—адказаў Панас.

Гаспадар не паверыў.

— Ня будзеце? Дык чаго-ж аж на месяц ты?.. Знацца, ты па гэнай лініі прыехаў. Дык то цябе ад самае ўлады прыслалі, ці што? Значыцца, і ўлада загадвае гэта, у колгасы ісьці?.. Бог яго ведае, што гэта ўжо будзе, як гэта яно...

— Лепшае жыцьцё будзе, дзядзька.

— Лепшае? А хто гэта ведае, што яно лепшае будзе?

— Мы ведаем, людзі ведаюць.

— Людзі... А мы вась нешта яго, лепшага таго, і ня бачым.

Так вась, дык людзі пачалі падымацца патроху, а цяпер што-ж, усё ні да чаго пойдзе...

— Няпраўда, дзядзька. Толькі так і даможамся лепшага, толькі так і падымемся.

— Можа, можа...

— Ён болей за ўсіх колгасу баіцца, — прамовіў Камека, — як загаворыш, дык ён ані блізка.

Гаспадар змаўчаў. Панас усміхнуўся. Погляд ягоны сустрэўся з поглядам Галіны. Яна сядзела на ўслончыку каля печы і, слухаючы гутарку, ківала галавою і ўсміхалася на сьвёкравы словы. Панас сказаў, усміхаючыся Галіне:

— Чаго баяцца. Вось зьбярэмся, пагутарым і дзядзька першым у калгас запішацца.

— Не-е-э!.. — азваўся гаспадар, — я першым не запішуся. Пагляджу, як ужо там будзе, калі на тое пашло ўжо, а тады можа... Я хочу век свой яшчэ па-старому пажыць, як бацькі жылі...

— Каб не гнявіць бога жызьняй, — уставіла свае словы гаспадыня. А гаспадар, памаўчаўшы дакончыў сваю думку.

— А гэта, хай ужо маладыя, як хочуць, галовы свае круцяць. Выдзялю сыну долю і няхай ідзе сабе, калі хоча, а я ўжо так дажыву веку свайго... Можа маладым і лепш яно будзе...

У пячурцы зырка палала смольная, сухая лучына. З вузкага, выгнутага глякавага горла пашла пара. Вада ў гляку забулькала, бурбалкі дайшлі даверху, закружыліся ў вузкім глякавым горле і закіпеўшая вада палілася цурком на пячурку, засіпела, пенячыся на гарачым жалезе. А за акном, дзесьці ў паркане, даўно ўжо ўвяз вецер мяцельны і глуха злосна сьвішча, ды сыпле ў асьветленае акно ахапкамi дробнага сьнегу.

Са сходу ў суседняй вёсцы Панас у Цярэшкаў Брод трапіў акурат на ігрышча.

У вялікай, прасторнай Ашуркавай хаце было душна, накурана, цесна.

Стол з хаты вынеслі ў сенцы і на сталe ў сенцах сядзеў хлапец з даяўчынаю. Прыкрываючы дзяўчыну палой кажуха, хлапец туліў яе да сябе і, зацягнуўшыся папяроскай, пускаў ёй у твар табачны дым. Дзяўчына адхінала свой твар ад хлапца, хацела рукамі выбіць у хлапца з роту папяроску, а ён стрымліваў ёй рукі, зноў зацягваўся папяросай і абдаваў яе твар дымам.

— Прывыкай,—праказаў хлапец, зьмеціўшы Панаса!— У колгасе ўсім роўнасьць будзе, усе курыць будзем.—І сам зарагатаў. Загэтым праказаў да Панаса:—Праўда, таварышы, га?..

Панас зірнуў на яго, але нічога ні адказаў і ўвайшоў у адчыненыя хатнія дзьверы. І, стоячы на хатнім парозе, пачуў, як хлапец сказаў усьлед яму:

— Іч, сволач, ужо і гаварыць ня хоча... Угаварвае хлопцаў, каб ячэйку комсамольскую зорганізаваць.

Каля дзьвярэй у хаце, каля акна супроць печы гуртам стаялі, прыбраныя па-нядзельнаму, дзяўчаты, чакалі пакуль запросіць хлапец у пару. Каля іх церліся адскакаўшыя з успацелымі ілбамі хлопцы і багата курылі. Каля сьцен на лаўках сядзелі парамі дзеўкі і хлопцы, пазіралі на тых, што скакалі і пра нешта шапталіся. На самым куце хаты, пад абразамі, сядзелі музыкі. П'яны гарманіст рыўкамі шырока, на ўвесь мех, расьцягваў гармонь і, не сьпяшаючыся, перабіраў агрубелымі і тонкімі пальцамі белыя, пажоўклыя гузікі галасоў. Гармонь здзіўлена, шырока раскрывала складкі свайго меха, піскліва ўскрыквала і зноў зьбірала іх, каб разгарнуць яшчэ шырэй. А гарманіст перабіраў пальцамі гузікі галасоў і, схіляючы нізка да гармоні вялюю ад віна галаву, услухоўваўся ў яе стомленае дыханьне і здавалася, што за яе крыклівай музыкай ён чуе другую, нутраную яе музыку, больш мілагучную, яму аднаму зразумелую. Побач, цяжка ўздыхаючы, охаў бубен і часта знервована браскаў, навешанымі на яго лубок бляшкамі.

Гармонь цяжка ўздыхала, разгортваючы свае складкі і выгінаючыся, выкрыквала даўно прывычныя ёй.

Цім-там, цім-там, ціль-ліль, лім-там, цім-там, цім-там, цім-там-там. А на сярэдзіне хаты густа мітусіліся спацелыя пары, мерна выраблялі нагамі нескладаныя „па“ танцу, цяжка саплі, выціралі пот гразнымі хустачкамі і зноў кружыліся, а адскакаўшы хлапец вёў дзяўчыну за руку праз круг у сенцы, каб астыць. На парозе Панаса сустрэў гаспадар. Павітаўся.

— Гуляюць,—ён паказаў на моладзь,—а пра жыцьцё мала думаюць, ім хоць-бы што, недалёка адышлі ад бацькоў... Цяжка з нашымі людзьмі зрабіць што...

Вышлі ў сенцы. Гаспадар шукаў вядра, каб пайсьці напайць карову. А стоячы з вядром дадаў:

— Каб часьцей хіба да нас ездзілі, ці каб блізка ячэйка дзе была, а так мала толку...

У сенцы з хаты вышла Галіна.

— Ты тут ужо? — запытала яна, — спрытны! І на сходзе мусіць пабыў і на ігрышча пасьпеў.

— А як жа, — адказаў Панас, — не аднымі-ж сходамі мне жыць. Як вышлі на двор Галіна сказала:

— Пётра добры чалавек, ён цябе вельмі любіць і ня супроць колгасу, але баіцца, затукаюць тады людзі. І ён не адзін такі...

Гаспадар адчыніў хлеў. Вароты ў хлеве рыпнулі, адкінуліся аж да сьцяны і абвісьлі на шупе, расчыніўшы халодную, цёмную пустэчу прасторнага хлева. Хлеў стары, сьцены на сярэдзіне абселі ніжэй, мусіць згнілі падрубіны, а ад гэтага абсела, увагнулася на сярэдзіне страху.

З хлеву вышла да студні бурай масьці карова, стала каля карыта і маўкліва пазірае кудысьці за двор, піць ня хоча. У каровы абвіс живот, сьпіна ўвагнулася і выразней выпуклілася на сьпіне косьці, а на баку абвіслы живот нацягнуў скуру і з пад скуры, выпінаючы яе, тырчалі сухія каровіны рэбры.

Нядаўні вецер-віхор вырваў са страхі на сярэдзіне цэлую лапеку струхлелай, даўняй кулявой саломы і агаліў паміж кроксамі сьсінелыя, сухія, даўнія асінавыя латы. Сьнегу на страсе няма і латы гэныя на бурай, струхлеўшай саломе, тырчаць голымі, пачарнелымі пярэбрынамі.

— Маёмасьць... — праказаў нібы сам сабе Панас. — І ў большасьці-ж у вашых такая, а ў калгас іх на вярхоўцы трэба цягнуць... І чаму такія дзівакі ў вас людзі? — запытаў ён, — няўжо ня вераць, што ў колгасе лепш будзе жыць.

Галіна адказала ня зразу. Вуліцаю ішлі да Пётравага дзядзінцу чацьвера мужчын. Галіна ўзіралася ў іхныя твары і пазнаўшы іх, сказала Панасу:

— Хто і верыць ды баіцца, а большасьць ня верыць, самі ня ведаюць, чаго яны хочуць. Гавораць рознае. Як цябе няма, дык такое пра колгасы гавораць, што страх бярэ.

Падышлі з вуліцы мужчыны. Сьвёкар Галінін першы падаў Панасу руку і запрапанаваў закурыць. А калі да ягонага кісету працёг руку адзін з хлапцоў, ён хуценька зашмаргнуў кісет і паклаў у кішэнь. Хлопцу сказаў:

— Цяпер, браце, ня тья часы, каб другіх табачком частаваць, самому няма чаго курыць.—І зьвярнуўшыся да Панаса запытаў:—Ну, дык як-жа, ці пішуцца хоць дзе людзі да цябе ў колгас?

— Будуць пісацца,—адказаў Панас,—ня ўсё-ж адразу. Я хачу каб цярэшкаўцы першымі запісаліся.

— Э-е, не, мы ўжо потым, за другімі хіба.

— Усе вы потым. А хай-бы другім прыклад паказалі. Я вось дзіўлюся на Пётраву маёмасьць. І ў хляве са страхі рэбры тырчаць, і ў каровы рэбры тырчаць. А ў вас-жа ва ўсіх амаль такая маёмасьць... І я разумею, ну, калі чалавек яшчэ трохі багата жыве, ды баіцца новага, шкадуе, а то ж ня жывуць, а гніюць людзі...

— Ды яно праўда, гніюць,—азваўся адзін з мужчын.

— Бо жыць не даюць.—перабіў яго другі.

— О! зноў тое-ж, жыць не даюць. Ды хто не дае? Ну няўжо-ж вам вось ад такога жыцьця шкода адчурацца? Гэта-ж пекла, а ня жыцьцё. Ужо горшага пэўне-ж, нідзе ня знойдзеш.

— Ды канечне ж, нядобра мы жывем,—азваўся Галінін сьвёкар,—але ў колгасе яшчэ горш будзе.

— Вось табе і на! Ды горшага-ж жыцьця ад вашага і ня прыдумаеш, хоць-бы і хацеў.

Тады загаварыў Мышкін:

— Панас праўду кажа, тут як ні круціся, дык праўда. Як ні круціся,—праўда. І мы, Панас, ня супроць колгасу. Гуртам талакою, лепш, спарней, хто-ж гэтага ня вадае, але другога людзі баяцца, я так думаю, баяцца, што ну, скажам, чалавек на сваёй рабоце, дык ад досьвіцьця на работу стане і не глядзіць, пад'еў ён, ці не, а работы ня кіне, а тут, па несьвядомасьці, думаецца, што не на сябе ўжо, на казну рабіць, дык чалавек і ня будзе старацца... Ня будзе ладу ў рабоце, гэтага людзі баяцца.

— Дык канечне-ж,—умяшаўся ў гутарку сьвёкар Галінін,—зраўняў чалавек работу. Адзін рабіць будзе, а другі ў цянік пад кусты пойдзе, прахаладзіцца.

— Ды чаму вы так думаеце, што ўжо і ў кусты?

— А што тут думаць? Хто гэта ахвоч на казну рабіць?

— Далася вам гэтая казна. Самі на сябе рабіць будзеце, а не на казну, свая-ж гаспадарка будзе, а не дзяржаўная. Дзяржава яшчэ дапаможа. А што да згоды, ладу, дык ад саміх залежыць. У колгасе менш сварыцца будзеце, чым цяпер. Цяпер вы адзін ад другога адгароджаныя, кожны ў свой бок пазірае, цягне, а там вось і будзе лад, сяброўства...

— Не, чалавеча, быў лад, было сяброўства колісь паміж народамі, а цяпер няма яго, згінула. Як вугальля гарачага вы паміж людзьмі накідалі, усё згінула цяпер, злосны народ стаў, друг дружкі баяцца, хаваюцца друг ад дружку, так і глядзіць кожны, каб другога ўтапіць... Колісь народ сяброўскі быў, а цяпер не е!..

— Ну, гэта нязусім так, мала таго сяброўства мусіць было. Сябравалі, а па судах век цягаліся.

— Ды яно канечна-ж не бяз сваркі, у сям'і нельга, каб бяз сваркі пражыць. Бывала і бацька з сынам сварыцца ды судзіцца, і брат з братам, сам ведаеш жа, пры дзяльбе бацьку твайго забіў брат, але ня тое...

— А вось у колгасе і ня будзе гэтага, ня трэба будзе ірваць на кавалкі дабро, ды біцца з-за гэтага, бо ўсе рабіць будуць і мець будуць.

— Хто ж яго ведае, дай бог таго дачакацца.

Зноў пачалі закурваць. Галіна разьвіталася і пашла ў вуліцу, да дому. Мужчыны моўчкі стаялі насярод двара, курылі, а ў хаце гармонь, пасьпяваючы за тупаньнем лёгкіх, гнуткіх ног, выкрыквала сваё, даўно знаёмае ёй, толькі ўжо больш пісклява і задзіраста.

IX.

Гэта быў трэці сход.

Панас сядзеў каля стала і слухаў уступную, перад пачаткам сходу, прамову Камекі.

На дошках, прымайстраваных гаспадаром замест услонаў шчыльна сядзелі ў кажухох, кучомках-шапках і суконных хустках сур'ёзныя і маўклівыя людзі і слухалі прамову. Панас уважліва ўзіраецца ў іхныя твары, хоча ўбачыць, адгадаць, што затоена ў думках іхных, чаго яны чакаюць ад сходу, чым скончыцца

гэты трэці сход. І нічога ня можа ўгадаць. Ён бачыць перад сабою іхныя худыя, маршчатыя паўжоўкляя і бледныя твары. Бачыць на некаторых тварах буйныя каплі нездаровага поту. Бачыць іхныя вялікія, патрэсканыя, пазьбіваныя і ў мазалёх рукі, бачыць і парваныя старыя кажухі, лапленыя, парыжэлыя армякі і сьвіткі. Бачыць змучаныя, са слязьлівымі вачыма твары старэйшых жанчын, іхныя ногі ў лапцях, з высока закручанымі па пачосных анучах і грубых парцяных панчохах аборкамі. Бачыць і асобныя новыя, жоўтыя кажухі і сьвежыя, з чырванью твары, але погляд не затрымліваецца на гэтых, нешта прыкоўвае яго да спацелых, бледных твараў, да худых вялікіх рук, што трасуцца, калі чалавек уздымае іх, каб расшпіліць каўнер армяка, ці зьняць шапку. Панас уяўляе жыцьцё гэтых.

Цёмныя, цесныя хаты з земляною падлогай. Бруд, гразь напоўгалоднае існаваньне, замураныя, палахлівыя дзеці.

Жаданьне чагосьці лепшага, праклёны і нянавісьць да таго, што ёсьць і страх, вечны страх перад тым, што будзе.

Хочацца Панасу узняцца, кінуць гэтым людзям гарачыя і цяжкія словы праўды пра іхнае жыцьцё, распаліць у іхных сэрцах веру ў тое жыцьцё, у якое так моцна верыць ён сам. Маўкліва сядзяць людзі і пазіраюць нямымі поглядамі вачэй, у якіх не адгадаць, што схавана, што затоена, ці то страх, ці то надзея, ці то просьба аб нечым ці то нянавісьць да чагосьці.

„Трэба сказаць ім так, каб зразумелі, што я для іх, для іх жыцьця, лепшага хочу“, — думае Панас. І як толькі змоўк Камека, ён стаў ля стала і, хвалюючыся ад багацьця простых і шчырых думак, пачаў гаварыць.

— У жыцьці вашым і цяпер яшчэ многа жудаснага, цяжкага, цёмнага. Цяжкая доля, з холадам, з голадам, увесь век ходзіць поруч з бедняком, з яго дзецьмі. Гэтая доля засталася ад нядаўнага яшчэ мінулага. Тады, з аднаго боку, былі і голад, і жабрацтва, і ўвесь век, бясконца, цяжкая праца. Гэта было для рабочага і селяніна. А з другога боку — былі сьветлыя палацы, аздобленыя золатам, раскош, маёнткі ў тысячы дзесяцін зямлі і сытае, за чужую працу, жыцьцё. Гэта было для абшарнікаў і капіталістаў. Усё гэта навікі зьнішчана рэвалюцыяй, каб на зямлі было жыцьцё шчаслівае, радаснае, каб было разумнае жыцьцё роўных людзей. Але гэтае сьветлае жыцьцё ня прыдзе само, яго трэба рабіць самім нам. Шляхам да

такога жыцьця і ёсьць жыцьцё колгаснае. Вось чаму мы ў трэці раз зьбіраемся, каб давесьці, каб пераканаць вас, што няма іншага шляху для выйсьця з паняверкі, з жабрацтва...

Сход маўкліва, напружана слухае словы Панасавы і аднекуль з гэтае напружанасьці вырваўся крык, спыніў Панаса:

— А дзе-ж выйсьце, скажы, дзе?

— Ага, дзе, дзе яно?—падтрымалі яшчэ некалькі галасоў.

— У стварэньні колгасу выйсьце, вось дзе,—адказаў Панас,—іншага выйсьця няма, іншы шлях, гэта той-жа стары, назад да старога.

— Дык чаму-ж,—запытаў той-жа голас,—няма таго, пра што кажаце вы?

— На словах мусіць толькі ёсьць,—сказаў нехта з сярэдзіны сходу.

— Няпраўда, грамадзянін, ёсьць і практыка, і вельмі добрая. Ёсьць_нямала колгасаў, комун, вось хоць-бы Навікоўская ў вас у раёне.

— Дзякуем, таварыш, адгукнулася некалькі гіранічных галасоў,—за такое дабро! Ня дай ужо бог пазнаць такое жыцьцё, як у іх у той комуне.

— Чаму? А што-ж такое там страшнае?—пытае Панас.

— Чаму? Ня ведаеце? Дык я скажу, перад усімі скажу, перад народамі...

З ложка ўзьнялася жанчына, расхінула каўнер кажуха, адкінула з галавы на плечы хустку.

— Бяднячка я, усе гэта ведаюць. Я была ў Навікох у комуне, я паспытала, што ёсьць за ічасьце ў комуне. Прывезла я ў комуну і коніка, і калёсікі, і плужок, і кароўку з цёлкаю.—Яна заплакала і гаварыла далей праз сьлёзы, расцьцягваючы словы.—Гнула сьпіну, гаравала, працуючы ад цёмнага і да цёмнага, шчыра, сумленна, недаядала, недапівала, а там такая бядаку нашаму пашана, што калі хворы ты, дык гультай і вон ідзі... Каскевіч там над усімі пан... Выгнаў з конікам адным, з санямі паламанымі, а карову ўзялі, сьвінак узялі... Ня ведаеце? Дык я скажу, як там жывуць. Голыя ды босыя ходзяць усе, толькі ён у боціках ды паліто, толькі ў яго пакоі, а ў комунараў вошы па сьценах поўзаюць, хлеб з прусакамі ядуць яны... Вось чаму я ад такога жыцьця ўцякла, каб ня знаць яго болей ніколі, каб ня ведаць...

— Ведама-ж, ад добрага жыцця не пабяжыць наўцёкі чалавек,—праказаў хтосьці са сходу.

— Дзе-ж бы я ад добра ўцякла. Дзеці там голыя, босыя, хварэюць усе ад жыцця таго.

Спрацацца словамі было дарэмна і Панас парашыў, што лепш будзе паслаць ад вёскі ў комуну сялян, каб яны паглядзелі самі, каб самі праверылі жыццё ў комуне. І калі сход крыху змоўк, ён запрапанаваў паслаць у Новікі дэлегацыю.

— Няпраўду цётка пра комуну кажа, наманіла багата, дык няхай дэлегаты самі паедуць і правераць,—сказаў ён.

— Ня трэба нам дэлегацыі,—закрычала зноў некалькі галасоў, і так тое ведаем.

— Вось-жа і ня ведаеце, верыце ўсяму.

— Бо так яно і ёсьць, таму і верым.

Але большасцю сход згадзіўся з прапановаю і дэлегацыю вылучылі. Калі галасавалі склад дэлегацыі, з сярэдзіны нехта праказаў:

— Глядзі ці не глядзі, добра мусіць мала там.

Гаварылі яшчэ.

Панас уважліва слухаў кароткія, крыклівыя і ціхія сказы сялян, і думаў, як адказаць на гэтыя сказы, каб сход зразумеў яго. А сход гаварыў. І ў кароткіх сказах былі і скаргі і неразуменьне і захаваная злосная гіронія.

Потым ззаду ўзняўся стары, пераступіў праз пярэднія рады, зняў шапку і дрыглівым голасам загаварыў:

— Я ўвесь век свой, таварыш, аж сорок пяць год, у калектыве пражыў, а цяпер зноў вы зганяеце...

Нехта зарагатаў. Стары змоўк, азірнуўся наўкола і сеў.

— Ён у пана парабкам быў,—растлумачыў нехта.

Дзед пачуў гэта, зноў узняўся, зноў загаварыў:

— Вызвалілі нас было ад паншчыны, ад званкоў гэтых, а цяпер, знацца, зноў званкі, а мы ненавідзім іх...—І дзед зноў сеў, тады загаварыла хутка, захліпаючыся ад уласнае гаворкі, старая жанчына.

— Праўду, Дзямід, кажа, праўду, чаму зноў званкі? Дайце пажыць нам хоць некалькі год вольна, дайце паспрабаваць вольнага жыцця. Я хочу жыць вольна, каб ніхто нада мной не стаяў, а тут зноў у парабкі ідзі ў тым колгасе...

Сэрца Панасава крыўдай балючай сьціскаецца, чаму не разумеюць, што колгас, іхная гэта гаспадарка.

— Чаму ў парабкі,—пытае ён.—Колгас-жа ваш, ваша гэта гаспадарка будзе. Усіх вас.

Камека да гэтага сядзеў моўчкі, слухаў і курьў. Цяпер ён парашыў умяшацца ў спрэчкі.

— Сорам, грамадзяне,—загаварыў ён, узьнімаючыся за сталом,—як гэта вы не разумеце, што таварыш кажа. Увойдзеце ў колгас і ўсё: дома гаспадар і там гаспадар, толькі нам ўсім ужо гаспадар.

— А што будзе,—запытала жанчына,—калі я не пайду ў колгас, вась рэжце, страляйце мяне, а я не пайду? Што?

— Што?—Камека на поўхвіліны задумаўся.—А вась ты гаспадар, едзеш па шляху і ўсе мы з Цярэшкавага Броду езем, а на шляху плот загарадзілі, дык ці мы аб'яджаць яго будзем, ці адкінем у бок за шлях, каб ня шкодзіў? Мне здаецца, што ўсё зразумела. Калі ўся Беларусь, увесь СССР пашоў у колгасы, дык адзін нічога ня зробіш...

— У кусты значыць?

І за гэтым загаманіў разам сход, закрычаў і, ўсё: і словы Камекі, і крыклівыя словы жанчыны, што спрачалася з ім згубіліся ў агульным гомане. Камека яшчэ нешта гаварыў, потым змоўк і пазіраў на сход, ківаючы галавою. Панас узяў слова, каб растлумачыць тое, што сказаў Камека.

— Ня ў кусты, таварышы,—праказаў ён,—гэта няправільна будзе, гэтага ніхто рабіць ня будзе. Мы пераконваем вас ісьці ў колгас таму, што няма іншага шляху ў селяніна, каб палепшыць сваё жыццё, а хто ня схоча ісьці ў колгас, яго воля. Няхай сам вырашае, як зрабіць, але, вядомая справа, што калі ўся вёска ў колгасе, а адзін ці два не, дык не дадуць, жа ім зямлі ў цэнтры колгасу, а з краю адрэжуць дзе-небудзь, вы гэта самі разумеце.

— А як усе ня пойдуць?

— Чаму ня пойдуць? Я ўпэўнен, што калі ня ўсе, дык большасьць будзе ў колгасе і ўжо вясною вы колектыўна выедзеце на колгаснае поле...

Яшчэ доўга цягнуўся сход. Гарачыя бурныя спрэчкі то вырасталі ў агульны гоман і тады нічога нельга было разабраць у ім, то пераходзілі ў крыклівыя кароткія прамовы

асобных сялян, якія ў гэтую сваю прамову ўкладалі толькі свае ўласныя жаданні і сумненні, то прымалі характар перамоў паміж Панасам і якім-небудзь селянінам, то зноў перарасталі ў гоман.

У хаце душна і чадна ад накуранага дыму. Сіні махорачны дым вісіць пад стольлю ў хаце, нібы туман, і ахутвае сабою твары людзей. У дыме хлюпае, вось-вось патухне, невялічкая цёмная лямпа.

Было чатыры гадзіны ночы. На дварох пад павецямі, на седалах, даўно ўжо гукалі адзін аднаго пеўні.

Мулка стаяць каленамі на цвёрдым таку. Ныюць ногі. Каб адпачыць і падумаць, Клемс сеў на варотніцу, выцяг перад сабою ногі, веялку кінуў на мякіну.

Управа ад яго ног, кучка нязвеенага яшчэ жыта. Далей, уперадзе, невялікім паўкругам мякіна, а яшчэ далей, таксама паўкругам, чыстыя жытнія зерні. Зерні ляглі густа і ад таго што чыстыя яны, здаюцца вельмі буйнымі. Клемс узяў жменю ня звеенага жыта, пачаў перасыпаць яго з далоні на далонь. Мякіна адлятае ў бок, а на далоні застаюцца чыстыя сухія зерні. Ён памацаў зерні пальцамі, паважыў іх на руцэ і сыпануў у звеенае. Зерні забраскалі і зніклі ў кучы.

„Пудоў каля дваццаці набярэцца...“—падумаў Клемс... Пасядзеў яшчэ колькі хвілін моўчкі, блукаючы позіркамі па пукатым, чыстым зерні.—„А іць тады яго ў адзін засек ссыпаць трэ́ будзе, у адзін засек...“

Зноў падкурчыў пад сябе ногі, падгроб веялкай пад калены мякіну і пачаў веяць. Ад веялкі далёка адлятаюць і кладуцца прыгожым паўкругам, калі махае рукою Клемс, чыстыя зерні. Уперадзе блізка паціху сьцэлецца ў поўкруг мякіна.

Сьцэлецца мякіна і роўна, спакойна плыве дума. Ужо ўсё вырашана, засталася толькі сказаць пра сваё рашэнне жонцы. Сказаць трэба хутчэй, не адцягваючы гэта да апошніх дзён, бо трэба даць ёй часу пасварыцца, пабурчаць і падумаць. Думае гэта Клемс і, падграбаючы ў веялку апошнія зерні мяркуе, як, прышоўшы з гумна, загаворыць з жонкаю, як скажа ёй самае галоўнае. І самае цяжкае Клемсу сказаць, а потым няхай злуе яна, няхай сварыцца, потым ён зможа адгаварыцца.

У хату Клемс прышоў з гумна, як змерклася. Жонка сказала нешта ветлівае насустрач яму і хутка паставіла на стол страву. А сама села на зачэчку і пачала апавядаць пра навіны, падслуханыя на вуліцы. Клемс моўчкі еў, не адзваўся на яе гаворку, некалькі разоў клаў лыжку, зьбіраючыся пачаць гаворку сваю, але не адважыўся, толькі раззлаваў і, скончыўшы вячэру, пашоў паіць каня. Ад злосьці пакрыкваў на каня, што той ня п'е, а набірае ў рот вады і жуючы губамі, вылівае яе падногі Клемсу. Але ў хлеме, падкладаючы каню сена, змяніў настрой, парашыў, што прыдзе ў хату і скажа жонцы, што трэба, а яна, хай як хоча потым, хоча маўчыць, хоча, хай сварыцца. Калі клаў сена, конь усунуў галаву ў ясьлі і, разгортваючы мызай сена, пачаў шукаць у ім смачнейшых каліў. А не знайшоўшы, пачаў цёрціся галавой, аб руку гаспадарскую. Клемс пахлопаў далоньню каня па падбародзьдзі, правёў рукой па яго шыі пад грывай.

— Ды іць і цябе, брат, тады ў адну кучу..

Конь на словы гаспадарскія зафыркаў, матнуў галавою, узяў у губы некалькі каліў сена і так трымаў іх, не перажоўваючы. Клемс яшчэ раз пагладзіў каня рукою па шыі і вышаў.

Калі ён вярнуўся ў хату, жонка на печы клалася спаць. Ён распрануўся, сеў на лаўцы, насупроць печы, і пачаў разувацца. Парашыў пачынаць гутарку зараз-жа і прамовіў нека нават нечакана для сябе.

— Гэта-ж прыходзіў зноў той, Панас.

Жонка пазірае моўчкі.

— Яй-бо...

— Чаго яго носіць?

— Хоча ўсё-ткі ўламаць нашых.

— Так і ўломіць. Хай пачакае яшчэ трэшкі... І для каго ён толькі стараецца?

Жонка пачынала злаваць. Клемс, як скінуў адзін бот, так і сядзеў, не разматаўшы анучы.

— Для сябе стараецца, для людзей. І ўломіць. Ты думаеш не?

— А хто гэта пойдзе?

— Людзі пойдучь. Чаму не пайсьці?

— Можа і ты вось пойдзеш? Га?

— А хіба я горшы за другіх? Я вось і думаў... Мы сёння в Яўсеем раіліся. Можна і пайсьці. І Тодар бы пашоў, і Пётра і Палашка... Жонка настарожылася.

— І ты з імі ў кунпані?.. Здурнеў вось! Чаму разумныя людзі ня ідуць? Нябось Гарбулі ня пойдучь...

— Іх і ня прымуць, хоць бы і хацелі яны.

— Ня прымуць! А ты і рад, што цябе прымуць. Кожнага дурня прымуць, абы ішоў!

Яна села на печы, зьвесіла на запечак ногі.

— Розуму дзесьці набраўся, пойдзе ўжо... Табе канечна першаму лезьці ў гэта, ня ведаючы, што будзе? Век свой ты так. Як што якое, дык ён наперад: я тут, мяне! Асэсар-та такі... Пайдзі, пад'ясі вось хлеба там, можа, дась бог, паспытаўшы назад вернешся... Паспрабуеш, як гэта кішкі мэтрамі дзеляць. Ідзі, ідзі...

— Ды чаго гэта ты разышлася? Які гэта дурань кішкі дзяліў? Можа яшчэ і вас там дзяліць будуць, у каго жонкі няма?

— А мо і не? А што людзі кажуць, паслухай.

— У-у, каб цябе з людзьмі такімі!

Старая ня сьціхала. Раззлаваная, яна хутка сыпала словамі.

— Дабро ўбачылі, рады, што іх просіць туды нейкі чорт лазаты, а чаму ён сам ня ідзе? Сам толькі езьдзіць, ды ўга-варвае! Хай бы-ж у горадзе раней колектывы рабілі, дык не-яны з мужыкоў нашых усё хочуць... пайдзі вось, здурней на старасьці!..

А Клемс, як пачаў разувацца, дык так і сядзеў з адной неразутай нагою. Добры настрой зьнік, як яго і ня было. Зьявілася злосьць на жонку.

— Вось намалола, каб табе язык прысох! І чаго ты толькі бурчыш? Захочу,—пайду і цябе ня спытаю.

— Ня спытаеш? А ці я ня часьніца ў дварэ? Пайдзі!..

— Я табе такую чась задам, што ты і месца ня знойдзеш! Гарбулі ёй хэўра...

— А табе Палашка хэўра?

— Маўчы! А то ботам кіну!.. Цыбуля гэта...

— Дык і ты-ж маўчы мурмоль стары, ня думай, што ты разумней за ўсіх?

Клемс не адазваўся. Ён плюнуў сабе пад ногі, паправіў на назе анучу і зноў абуў бот. Потым узяў кажух і, не распра-
наючыся, лёг на лаўцы тварам да сьцяны.

Клемс усе гэтыя дні хадзіў неспакойным, крыху узлаваным. Пачалося гэта з тае пары, як у вёсцы зьявіўся Панас. А ўся справа была вось у чым. Чуткі праз колгас у Цярэшкаў Брод трапілі не адразу. Спачатку яны спляталіся дзесьці далёка, аж у суседнім раёне і адтуль даходзілі заблытанымі, нявыраз-
нымі, як нешта далёкае, што ня мае адносін да Цярэшкавага Броду. Ад таго яны Клемса і не непакоілі. А цяпер, яно, тое, што ўкладаў Клемс у разуменьне колгасу, падступала балюча да грудзей і пытала: ну, а як-жа ты, як-жа ты вырашыш, куды-ж ты пойдзеш? Цяпер яно не адыходзіла, не дала ні-
дзе спакою. Прыдзе Клемс у гумно, стане ў таку, а з бакоў нахіляюцца абскубленыя тэрпы сена, саломы, кулёў, цягнуцца гострымі канцамі каліў да нутра самага і пытаюць: а як будзе тады? Чыімі тады будуць кулі і сена? Ляжа ўвечары спаць і доўга ня можа заснуць, варочаецца з боку на бок, нэр-
вуецца, а яно ўсё не адыходзіць. Мысьліў, што ўвесну пера-
сыпле хлявы, купіў сем пнёў лесу для гэтага, а цяпер як? Раб'ць, ці не?

Калі гаворкі пра колгасы хадзілі яшчэ далёкімі ваколіцамі ў баку ад Цярэшкавага Броду, Клемс, як і другія, зараней парашыў ня верыць, калі пра колгасы будуць добрае гаварыць, і зараней адгарадзіўся ад колгасу сьцяною сваіх, важкіх, як яму здавалася, меркаваньняў. А тут зьявіўся Панас і ўсё аблыталася, і першы-ж сход гэную сьцяну разбурыў. Панас, гаварыў пра жыцьцё праўдзіва і так, што ў ягоных словах Клемс чуў свае думкі, якіх ён праўда, ня мог выказаць. Клемс злаваў, нэрваваўся, адчуваючы, што нявер'е ягонае разбураецца, што ўсё менш і менш застаецца для яго падстаў, але на сходы ішоў, слухаў Панасавы гаворкі і спрачаўся з Панасам злосна, задзірыста. Задзірыстасьць гэтая была сродкам абароны ягонае ад Панаса. Ён разумеў, што Панас адгадаў яго і таму, наумысьне б'е словамі па ягоным самым слабым і самым балю-
чым месцы. Уздумае Клемс прэрэчыць, а Панас адразу скажа тое-ж, толькі па-свайму, інакш, але так, што прэрэчыць больш нельга, і Клемс пасья гэтага згаджаецца, або садзіцца і маўчыць.

На трэцім сходзе Панас наўмысьле, так думаў Клемс, запрапанаваў Клемса ў склад дэлегацыі, якую пасылалі ў Новікі. Клемс прэрэчыў, адмаўляўся. Ён разумеў: паедзе ў комуну і калі там гаспадарка добра вядзецца, яму прыдзецца скарыцца і вырашаць. З гэтай прычыны ён пасля сходу адцягваў паездку ў Новікі, казаў дэлегатам, каб ехалі без яго, але без яго ня ехалі, і ён яшчэ больш злаваў і нэрваваўся.

А калі селі ў развалы і конь зачасьціў капытамі па знаёмай, лёгкай, выяжджай дарозе, Клемс схапіўся за апошнія: была надзея, што ў комуне дрэнна, можа і ня так, як кажа Бабковічыха, але ўсё-ж дрэнна. Гэтая надзея жыла, аж пакуль ня ўбачылі з узгорку вялікі комунскі сад і яе шэрыя будынкі. Тады гэная палахлівая надзея скамячылася і зьнікла. Зьявілася трывога: а што, як там добра? Тады прыдзецца скарыцца і вырашыць неадкладна, зараз-ж, і зьявілася было жаданьне. Хай бы было хоць трохі дрэнна, каб хоць не адразу скарыцца: каб хоць якія мець аргументы супроць жорсткай Панасавай, праўды.

У комуне каня распрэжанага паставілі пад павець, а самі пашлі да гумна. У гумне дзед Дыбун і трое хлапчукоў рэзалі ў пуні сечку, калі брама расчынілася і ў парозе спыніліся, вітаючыся, дэлегаты з Цярэшкавага Броду.

Клемс абтрос з лапцей сьнег, стукаючы нагой аб варотніцу і першы загаварыў:

— Паглядзець хочам, як вы тут?

— А вы-ж гэта адкуль?—запытаў дзед.

— З Цярэшкавага Броду, дэлегацыяй.

— Дык выгядайце, мы не шкадуем. Тут у нас салома толькі складзена і трохі сена.

Дэлегаты ўвайшлі ў сярэдзіну вялізнае былое панскае пуні. З абоіх бакоў у пуні ляжалі аж пад самую страху высокія торпы саломы. Дзед паказаў рукою на салому:

— Скармілі-ж ужо багата ды і на подсьціл багата пашло. Саломы ў нас уга колькі.

— І добра-ж, мусіць, багата?—праказаў мужчына дэлегат.

— Яно і добра нямала, убачыце і дабро... Вы ўжо самі, хлопцы, рэжце,—зьярнуўся ён да сваіх,—а я пайду, пакажу ім.

Як ішлі праз гумнішча па сьцежцы ў сьнягу, дзед спыніў дэлегатаў і паказаў ім пуню з сенам, а пасля павёў дэлегатаў у сьвінарнік.

— Гэты хлеў мы ўжо летась збудаваці. Жывёлінка цёплае любіць. У сярэдзіне тут і кухня для статку ёсьць. Памаленьку робім усё. Цяпер, гэта, нам многія зайздросьцяць. А раней і цяжка было, ды яшчэ як цяжка,—разважаў ён.—Колькі бабь пагаласілі, уй ю-ю-у! А цяпер сьмяюцца, што баяліся. Дый сам я, як паехаў сюды сын, ды паступілі ўжо мы, дык ні за што не хацеў даць хату сюды перавозіць, няхай у комуну думаў, буду, а хата каб стаяла, мала што, усялякае думалася. А сын не паслухаў і перавезьлі хату, гэта вунь яна,—дзед паказаў рукой на нізкую старую будыніну,—там цяпер збруя наша ляжыць. І добра, што перавезьлі. Як цяжка было, ды ўсялякае думалася, дык і назад пайсьці ня раз мерыўся, але хаты няма сваёй, куды пойдзеш? Э-за гэтага застаўся, а то ж і ад сына хацеў пайсьці. Сын ведаў гэта, таму і разбурыў хату, а цяпер я дзякую, што разбурыў, што адразу ўсё сваё з каранем выкапалі і сюды перанесьлі... Вось..

Дзед адчыніў дзьверы і пусьціў дэлегатаў у сьвінарнік. Гэта быў нізкі хлеў з памостам. Пасярод вузкі калідор, а па бакох загарадкі для сьвіней, кожнай асобна.

— Восемнаццаць у нас кабаноў адных,—сказаў дзед,—што сабе, а што і прадаць, бо і грошы-ж патрэбны. Даглядаюць іх хлопцы, трое хлапцоў сюды прызначана ў нас.

Дзед сагнуўся, прасунуў у загарадзь руку і пагладзіў па галаве кабана, паскроб пальцамі ў яго па шыі. Кабан выцяг галаву і захрукаў.

— Дзюшка, дзюшка,—азваўся дзед і ўсьлед растлумачыў:— гэты хварэў быў, але акрыяў і цяпер ужо есьць. Крышку схудаў, ведама недаядаў, але пудоў з пятнаццаць будзе... А тут за сьцяною куры. Хадзем, але каб толькі не павыскаквалі, яны ў нас прыткія.

На драўляным памосьце прасторнага аддзяленьня расхаджвалі высокія белыя куры і разграбалі накіданую на памосьце салому. Дзед сыпануў на памост жменю зернят і куры адразу скучыліся, заквакалі, пачалі зьбіраць зерняты.

— Дарагія гэтыя куры, пакуль што на завод толькі купляюць. Па рублю яечка прадаем...

— Уй-я! Чаму гэтак?—запытала Палашка.

— Такіх кур вельмі мала ёсьць,—растлумачыў дзед.—Мы самі іх ледзь купілі... А гэтыя кухня поруч тут.

На кухні, складзеная самімі комунарамі, печ з вялізным катлом. У куце нейкая простая машынка і каля яе цэбар з буракамі. Далей ля сьцяны дзежкі з мякінай і вотрубямі. Каля печы стаяў, усміхаючыся, малады хлапец. Калі адна з жанчын падышла да машыны і пачала разглядаць яе, ён усыпаў у машыну буракоў і пакруціў за ручку кола. Зьнізу ў цэбар пасыпаліся дробныя, пэрэзаныя кавалкі буракоў.

— А цяпер, — пазваў дзед, — да кароў хадзем. Кароў у нас багата, а хлева ім яшчэ добрага мы не збудаваці, дык у іх ня зусім цёпла.

У высокім прасторным хлеве пад стольлю вузкія акенцы. Па бакох хлева загарадзі для кожнай пласобна каровы. Дэлегацы маўкліва стаялі пасярод хлева і азіраліся наўкола.. Кожны з іх у гэты момант пра сябе пералічваў колькі ў хлеве кароў. Палашка абводзіла наўкол сябе вачыма, трымала палец ля губ і моўчкі лічыла.

— Аж сорак тры штукі! — здзіўлена праказала яна.

— Сорак тры, — пацьвердзіў дзед, — і два бугаі завадзкія.

Каровы пазіралі на здзіўленых дэлегатаў, цяжка саплі і перажоўвалі ежу. Палашка яшчэ раз азірнула на бок і запытала:

— А масла як? Адбіраюць ад вас?

— Хто гэта?

— Ну, а чыя комуна, хто кіруе вамі.

— Як жа гэта, хто адбярэ? Што лішняе, тое прадаем коопэрацыі, а адбіраць — ніхто не адбірае.

Заўважыўшы здзіўлены твар, ён растлумачыў:

— Хто ж адбярэ, калі мы гадуем статак? Масла мы прадаем і сабе хапае. У сталоўцы пабачыце, — рانیцою ў нас масла да гарбаты ёсьць і ўвечары.

Калі ішлі ад хлявоў да клеці, дзе хавалі комунары сваё дабро, Клемс застаўся ззаду ад дэлегацыі. Яму хацелася пабыць аднаму, разабрацца ў сваіх думках, параіцца з самім сабою. Ён спыніўся на вузкай сьцежцы пасярод двара і стаяў так, пазіраючы праз двор кудысьці ў засьнежанае поле, за комунскія будынкі, аж пакуль не зайшла дэлегацыя ў клець. І тут, на сьцежцы, цяпер Клемсу стала зусім зразумелым, што ён ужо вырашыў для сябе пытаньне, якое хвалявала яго

ўсе гэтыя дні і вырашыў канчаткова, хоць нідзе і нікому яшчэ не сказаў гэтага. І можа з гэтае прычыны Клемс адчуваў сябе так, нібы нешта вельмі добра вядомае яму, але чаго ён ня хоча самому сабе прыпомніць цяпер, згублена ім ужо назаўсёды.

Але, як ні дзіўна было гэта яму самому, адчуваў, што ўсім не шкадуе гэтага згубленага. Было нешта другое. Няёмка было прыйсці цяпер на сход і адразу сказаць, што ён, Клемс, згодзен з Панасам.

У клеці дэлегаты стаялі каля засекаў, слухалі дзедаву гаворку.

Палашка слухала дзеда і пазірала ў двор праз расчыненыя дзверы, а рукамі, неўзаметку для самой сябе, набірала поўныя жмені чыстага аўса і, падымаючы руку, сыпала авёс назад у засек. Чыстае, залацістае зерне цякло са жмені густым цурком і паціху браскала, рассыпаючыся па ўсім насенні.

Клемс паціху падышоў да клеці, спыніўся каля парогу і, пазіраючы на Палашку, прамовіў, пытаючы:

— Дык мо' дадому хутка паедзем?

Палашка ўстрапянулася, высыпала адразу са жмені авёс і адказала:

— А яшчэ-ж старшыня прыдзе, распытаем у яго што-нішто.

— Пытаць няма чаго.—азваўся Клемс, але ўсьлед за другімі пашоў у комунскую сталовую каб дачакацца Каскевіча.

У сталовай дзед пакінуў дэлегатаў адных, а сам пашоў шукаць Каскевіча. Дэлегаты моўчкі сядзелі на ўслоне каля сьцяны і разглядалі сталовую. Насупроць іх, у меншым пакоі, гулялі трое дзяцей. Дзеці былі ў аднолькавых сьвітках і ўсе былі абуты ў валенкі. У другім баку за незачыненымі дзвярыма была кухня. Палашка ўвесь час пазірала на дзяцей, а потым узьнялася, паціху падышла да дзвярэй дзіцячага пакою і стала там. Дзеці стаялі каленкамі на нізкіх услонах, і разглядалі кніжку з малюнкамі. Калі яны зьмецілі Палашку, дык усе адварнуліся ад кніжкі і адзін запытаў яе:

— Цётка, цацак паглядзець хоча?

— Ага, хачу, дзеткі, пакажэце-ж мне цацкі вашыя.

Дзеці зьлезлі з услона і ўсе трое прынеслі да Палашкі розныя цацкі. Палашка пазірала на цацкі, на твары дзецям і запытала:

— Чые гэта сьвіткі ў вас?

— Насыя, — зьдзіўлена адказалі ўсе ў адзін голас, — а ў цябе, хіба ня цётцына сьвітка?

— У мяне свая, а ў вас казённыя, мусіць...

— І ў нас свае.

— І сапкі такія ва ўсіх.

— І валёнацкі ва ўсіх.

Палашка пагладзіла рукой па шчацэ меншага, хацела ісьці назад, як нечакана гэты хлопчык запытаў у яе.

— Ты ў нас зыць будзес?

— Ага, у вас, дзеткі, у комуне.

— І мы ўсе ў комуне зывем.

— А чым жа вас кормяць?

— Усім. Яецкі дае цётка, сыл, масла. Гэта нас стол, а там, мамы насыя ядуць.

Палашка яшчэ крыху пастаяла і адышла назад да сваіх. Вярнуўся дзед і сеў побач з дэлегацыяй.

— Яго няма, у лес паехаў. А ў полудзень пабачыце і яго.

— А хіба і ён у лес ездзіць? — зьдзіўлена запытаў мужчына.

— А то як жа?

— А Бабковічыха-ж казалла, што ён, як пан, толькі кіруе.

— Яшчэ што яна скажа. І кіруе ён і працуе. Выгналі яе дык плявузгае няма-ведама што. Не хацела працаваць, па гасьцёх ездзіла, а казалла, што ў бальніцу, а як праверылі, дык выключылі, цяпер плявузгае. Яго толькі шкода, — сказаў дзед, — ён ціхі, працавіты мужчына. Каб ня ён, дык-бы яе даўно выгналі, але яго шкадавалі. А з-за яе колькі сварак было. Усё ёй ня так: той больш зьеў, той менш зрабіў, той схаваўся з яблыкамі і ёй ня даў, іншы ёй другім чым не дагадзіў і ўсё сварка... Ёй і чорт ніколі не дагодзіць, такая ў яе натура.

Пазьней дэлегаты агледзелі яшчэ некалькі кватэр комунараў. А дадому варочаліся, як зьмяркалася, пасьяля вячэры ў комуне.

Калі выехалі ў поле і бягом пабег конь па роўнай, уснежанай, утаптанай дарозе, калі падуў у твар халодны вецер, Палашка схавала твар у каўнер кажуха, скурчылася і пачала з самой сабою разважаць пра бачанае ў комуне. Клемс таксама сядзеў моўчкі. А два другія дэлегаты гутарылі паміж сабою.

— Стары, а не перахрысьціўся пасьяля вячэры,—праказала жанчына.

— А чаго? Абы было што есьці, дык і бяз хрышчэньня можна.

— Есьці ёсьць што, як відаць, багата добра... Хлеб у кошыках, колькі хто хоча, варыва, мяса і кантлеты... А малака-ж—не перагон зусім, а чыстае—дзед аж тры шклянкі выпіў... Багата добра ў іх.

— Чаму-ж не, на гатовае панскае селі,—азваўся мужчына. Змоўклі. Потым жанчына яшчэ паціху сказала:

— Хто яго ведае, як яно лепш будзе, можа і трэба гэта комуна ўжо, мо' такі сьвет цяпер настаў...

Мужчына на яе словы не адказаў нічога. Гутарка на гэтым спынілася. І ўжо ехалі моўчкі ўсю дарогу аж да самага дому.

Толькі скончыўшы ліст Панас адчуў, што замёрз. Каб нагрэцца, пачаў хадзіць па пакоі. Ходзячы насьвістваў мэлёдыю вельмі знаёмай песьні, але слоў гэнай песьні ніяк ня мог прыпомніць. Вось-вось дзесьці шавеляцца ў памяці гэныя словы і ніяк няможна прыпомніць іх. Панас перастаў сьвістаць напруджваючы памяць, і тады заўважыў, што ў кватэры за карыдорам ужо даўно пануе глухая цішыня, там даўно ўжо сьпяць, а за акном стаілася густая ноч. Падышоў да акна, спыніўся і прытуліў да халоднае шыбіны лоб, узіраючыся ў ноч. За акном на сьнягу сьветлая пляміна акна, на пляміне ягоны цень і далей густая цемра і мёртвыя, глухія гукі начы. Бяз дай прычыны ў нутро закраўся страх і, абдаўшы нечакана ўсё цела холадам, спачатку скаваў Панаса на месцы, потым адхінуў яго ад акна. Яшчэ не апамятаўшыся, Панас ужо з сярэдзіны пакою зірнуў на окны, ці завешаны яны газэтамі. Убачыў газэты і супакоіўся, але яшчэ крыху пастаяў

ня кратуючыся з месца, услухоўваючыся ў цішыню за акном, а потым, здэвіўшыся страху, усьміхнуўся і зноў сеў за стол, каб перачытаць напісанае ў лісьце. Прачытаў наступнае:

Дзень добры, Сідар!

Напісаў дзень добры, а за акном ужо зусім ноч. Гэта мэханічна. Парашыў я напісаць табе ўсё, што перадумаў за гэты час.

Я тут вельмі часта ўспамінаю паседжаньне парткому, на якім было пастаўлена пытаньне пра калектывізацыю. Гэта, калі слухалі даклад аднаго з райкомаўцаў. Як правільна ставіў ужо тады пытаньне „старык“! Зусім правільна. Процэс калектывізацыі насьпеў зусім, яго трэба арганізаваць і дапамагчы янонаму росту. Гэта правільна і ў адносінах да тых раёнаў, дзе яшчэ няма ніводнага колгасу. Калі я думаю пра вёску, дык я ўяўляю яе вялікім арганізмам. У гэтым арганізьме з першых год рэвалюцыі была невялікая колькасць бактэрыяў, якія працавалі на нас. За гэтыя гады бактэрыі так разьвяліся, што арганізм пачынае зьмяняцца, набывае зусім новы выгляд. На гэтым арганізьме нарастаюць новыя клеткі, жывыя, здаровыя, і праз нейкі час увесь арганізм будзе здаровым, моцным і зусім іншым.

Дрэнна толькі, што яшчэ вельмі мала сіл, людзей, якія дапамаглі б разьвіцьцю гэтага процэсу аздаравленьня і абнаўленьня. Асабліва гэта адчуваецца ў мяне. Сельсавет, у якім знаходжуся я, самы далёкі ад цэнтру раёну. У раёне гавораць, што тут да апошняга самага часу амаль ня было савеўкае ўлады. Тое-ж, пэўне, можна сказаць і пра ўвесь раён. Ва ўсім раёне толькі дзьве парт'ячэйкі. Адна ў цэнтры, у вёсцы, дзе РВК, а другая, кандыдацкая група, а не ячэйка, у комуне. Тут усяго адзін член партыі, ды чатыры кандыдаты. Праўда, затое ячэйка комсамольская налічвае дванаццаць чалавек, але і гэтая комуна ад майго сельсавету вельмі далёка.

Людзі з раёнаў да апошняга часу ў сельсаветы траплялі рэдка, толькі ў часе перавыбарыў, ды яшчэ калі падатак зьбіраюць. Цяпер, праўда, бываюць часьцей, але сяляне да прыездных ставяцца недаверліва, насцьярожана, бо сярод сялян вядуць работу другія людзі, ня нашыя. І ўсё ж вёска зьмяняецца.

Усе, ведаеш, усе і скрозь гавораць цяпер пра калектывізацыю. Слова „колгас“ самае распаўсюджанае цяпер. Гэта—бактэрыя. Яна бударажыць. Але з тае

прычыны, што мы ў вёсцы мала працавалі, а ворагі нашыя пастараліся зрабіць сваё,—колгас у разуменьні вельмі многіх яшчэ, гэта нешта страшнае, гэта амаль прыгон, паншчына. Трэба вельмі багата працаваць, каб пераканаць, што гэта ня так. З гэтае прычыны я выпрацаваў сабе ўласную тактыку.. Я хачу дабіцца стварэння колгасу спачатку ў Цярэшкавым Бродзе, а потым ужо і ў другіх вёсках. Растлумачальную работу мы сіламі сельсавету і настаўнікаў вядзем ва ўсіх вёсках, але галоўную ўвагу я концэнтрую на Цярэшкавым Бродзе. І ўжо цяпер адчуваю, што колгас тут будзе. Ужо вызначаюцца патроху і людзі, у будучым колгасьнікі.

Вёска ўзбударажана (я ня толькі пра Цярэшкаў Брод кажу, а наогул пра вёску) і цяпер ужо жыць па-старому яна ня будзе. Я ня думаю, што вельмі лёгка і гладка пачнецца новае, але для мяне зусім зразумела, што па-старому ўжо ня будзе. Рэволюцыя сваімі ідэямі і разуменьнямі прапітала глыбока ўсе нават самыя глухія куткі. Скрозь расьце новае, расьце бурна. І ўсё-ж перарабіць жыцьцё, ня так лёгка. Перарабіць наш завод, пабудаваць новы, таксама было нялёгка. Перарабіць жыцьцё, людзей, значыць, цяжэй. Бо калі на новым заводзе старыя людзі, то на гэтым заводзе, разам з людзьмі вельмі багата і таго, што перанесена людзьмі ў нашыя часы ад старога жыцьця. Тут, у вёсцы, яшчэ цяжэй. І ўсё ж ідэі і пляны, пра якія многія гаварылі і гавораць, як пра фантазію, ператвараюцца ў рэчаіснаць хоць рэчаіснасьць нашая, да слова, заўсёды была і будзе фантастычнай, чымся самыя смелыя фантазіі чалавека.

На фронце я, малады яшчэ тады, нутром, галавой разумеў, за што інулі людзі, а цяпер разумею гэта па іншаму, цяпер бачу і асабліва добра разумею, што ня дарам так багата згублена сіл.

Цяпер уся краіна—фронт. Хіба няпраўда? А мы паступова і раз назаўсёды выбіваем ворага з яго пазыцый. А вораг лезе скрозь, шыецца ў кожную шчыліну, дзе няма нас. Вораг часта і ў галовах людзей і людзей соцыяльна зусім блізкіх нам. З галоў ворага выбіваць ня зусім лёгка, ва ўсякім выпадку гэта значна цяжэй рабіць, чым выбіваць ворага з акапаў на фронце вайны. Стрэламі, сілай наогул вельмі лёгка дзейнічаць і проста. Розуму для гэтага вялікага ня трэба і думаць ня трэба над сэнсам і вартасьцю чалавечага жыцьця. Пэўне з гэтае прычыны людзі і выбралі ў барацьбе

паміж сабой самы лёгкі і просты сродак—страляніну, штыкі, газы, бомбы. Улюбёны сродак буржуазіі. І ўсё-ж, як ні шырока яна скарыстоўвае гэты сродак, комуністычныя ідэі пранікаюць у галовы рабачых вельмі глыбока. І галоўнае, што расстраляць ідэі гэтых нельга і нельга саслаць іх на катаргу. Можна расстраляць сотні рэволюцыянэраў, дзесяткі тысяч рабочых і ўсё ж камунізму расстраляць нельга.

Сёньня я ўяўляю сьвет суцэльным фронтам. Над зямлёй ня хмары, а бяскрайна вялікае палотнішча, афарбаванае ў кроў. Яно ўсьцілае ўсё большы і большы прастор. Яно сьведка таго, якой дарагой цаной можна купіць камуністычнае заўтра, з якім прыдзе агульначалавечае шчасьце. Гэтага шчасьця нельга атрымаць так вольна, на сподачку, як гарачы пончык. Яно ня прыдзе да цябе ў пакой у мяккіх начных пантоплях. Яно прыдзе, ступаючы праз гадзі важкімі крокамі, прыдзе, растоптваючы старое, і ў кожнага з людзей нашай эпохі запытае, што ён зробіў для яго прыйсьця? Агульначалавечае шчасьце, бачу я, ідзе пад палотнішчам, афарбаваным у кроў. Гэта сымбаль нашае веры. Гэта сымбаль таго, што агульначалавечае шчасьце можна толькі заваяваць у жорсткім змаганьні. Мы яго заваёўваем, але яшчэ не заваявалі. Але ў нас ужо і цяпер ёсьць такія, што забясьпечылі сваё асабістае існаваньне, засеўшы ў габінэтах соцыялістычнай дзяржавы. Яны мысляць, што іхная місія скончана і што яны маюць права на сваю долю шчасьця ад таго, агульначалавечага. Яны сёньня гатовы ўжо сесць у мяккія крэслы сваіх кватэр, у якія (крэслы) так шчыльна ўмяшчаюцца іхныя таўстыя зады і ўспамінаць аб бойках рэволюцыі, як пра нешта мінулае. Яны гатовы скрозь вывесіць шыльды з лезунгамі аб рэволюцыі і заваяваным ёю, назваць вуліцы гарадоў імёнамі вялікіх рэволюцыянэраў нашай эпохі, абвясціць соцыялізм пабудованым і заклікаць чалавецтва да вечнага міру. Яны гатовы ўвагнаць соцыялізм у форму бронзавых і іпсавых статуэтак і помнікаў, каб гэтым паралізаваць яго дзейную сілу.

Сюды-б іх, гэных герояў. Тут-бы яны, напэўна, пераканаліся б, што змаганьне яшчэ патрэбна, што ворагі далёка яшчэ ня зьнішчаны і, напэўна, пераканаліся-б, што садзіцца ў мяккія крэслы яшчэ зарана.

Бачыш, Сідар, якім злосьным зробіўся я тут. Лічу, што гэта добра. Бывай.

Панас.

17 лютага 1930 году.

Панас прачытаў ліст, усьміхнуўся задаволена і дапісаў унізе на лісьце яшчэ:

Цяпер за акном ноч, цёмная, цёмная. Звычайна ў такую пару канчаюцца сходы і я іду са сходу дадому. Ідучы, я ніколі нічога не баяўся, а сёньня сяджу ў хаце, а на мяне нейкі страх дурны напаў. Пэўне з тае прычыны, што вакол тупая нейкая цішыня, а я ніколі ноччу не сядзеў у пакоі ў такой цішыні і адзін. Мне ўсё здаецца, што хтосьці за вокнамі, крадучыся, ходзіць. Я нічога ня чую. Глупства такое ў галаву ўлезла. Ладна, хопіць дурцыць табе галаву яшчэ і гэтым. Бывай.

Панас.

Панас паклаў ліст у конверт, надпісаў на конверце адрас і зноў неяк супроць жаданьня пачаў услухоўвацца ў цішыню ночы, ня кратаючыся з крэсла. Зноў надышоў страх. Каб пераканаць самога сябе, што за акном нікога няма, Панас устаў, падышоў да акна, прытуліўся тварам да шыбы і доўга стаяў так, пазіраючы ў густую цемру ночы.

Х

— А я ўсё збіраюся прыйсьці да цябе, — сказала Галіна, — зірнуць, як ты жывеш там.

Панас сьцішыў крокі, узяў Галіну пад руку і адказаў:

— Дык чаму ж! Хадзем цяпер, я вельмі рад буду.

— Хадзем, чаму ж, а то даўно я цябе бачыла, ссумавалася зусім была.

— І я-ж здорава засумаваў быў.

Абое зарагаталі. А праз хвіліну, зварочваючы на сьцежку да кватэры, дзе жыў Панас, ужо сур'ёзней дадаў:

— Жарты, жартамі, а я такі сумую, ды і здорава.

— Галіна зарагатала.

— Табе ўсё рогат. Кахаў называецца дзеўку, столькі кахаў, а як паехаў, дык яна хутчэй замуж, дзе і каханьне тое дзелася...

— А няўжо-ж цябе-б чакала? — азвалася, усьміхаючыся, Галіна. — Па табе магла-б у дзеўках на век свой застацца.

— Не засталася-б, вось-жа прышоў-бы. — І, усьміхаючыся, запрапанаваў: — а ведаеш, яно-ж ня позна і цяпер яшчэ выправіць памылку, кідай Макара, ды і гайда да мяне.

— Дай падумаць раней, ці варта. Каб не зьмяніць быка на індыка...

Панас адамкнуў дзверы і першай у пакой зайшла Галіна. Пакой дыхнуў цяплынёю і чадам, толькі што юшку закрылі мусіць. Галіна спынілася ў пакоі, непадалёк ад дзвярэй, і стаяла так, азіраючы пакой, а потым сказала:

— Чадна ў цябе, галава забаліць.

— А я фортку адчыню.

Панас падышоў да акна, адшчапіў фортку і адчыніў яе. Праз фортку надвор'е дыхнула ў пакой халодным струменем і закружылася па пакоі сьцелячыся над падлогай. Галіна ўсё гэтак жа стаяла на адным месцы пасярод пакою і пазірала кудысьці за акно. На ёй новы жоўты кажух, а на галаве павязана простая шарсьцяная хустка. Такой яна помніцца Панасу з даўніх часоў і такой вельмі падабаецца яна. Панас адышоў ад акна, стаў поруч з Галінай і сказаў, пазіраючы ёй у твар:

— Ты, Галіна, вельмі прыгожая, калі вось так апранута і так хустку завязаш. Не магу я тады стрымацца.

На твары Галіны мільгнула чырвань і зьнікла. Яна памаўчала хвіліну, потым, пазіраючы ўсё туды ж, за акно, сказала:

— Хустка-ж так проста... Нябось у горадзе ў вас лепшыя, са шляпкамі.

У голасе, якім былі выказаны гэныя словы, Панас адгадаў і гіронію, і крыўду, і ціха адказаў на іх:

— Але ж я цяпер пра цябе кажу, пра тваю хустку, дык пры чым-жа тут хтосьці са шляпкаю.

Яна нічога не адказала на гэтыя Панасавы словы, а разматала хустку, скінула кажух і адышла да печы. Там стала, прытуліўшы да печы сьпіну, і тады сказала:

— Зачыні фортку, а то будзе холадна ў хаце. Я люблю вось так каля печы грэцца. У школе ў нас такая печ была, дык я на пераменках грэлася ўсё.. Ну, хадзі і ты пагрэйся. Вось тут стань.

— А я думаў, што ты злуеш на мяне,—адказаў Панас і стаў побач з Галінай.—Ня люблю я злосных.

— Дык палюбіш, калі ня любіш яшчэ... Мо', думаеш, на цябе і злаваць ніколі ніхто ня будзе?

— Так і будзе,—сказаў Панас, тулячыся бокам да яе.

— О-ё-ё! А як-жа, чакай, цябе толькі песьціць будуць..

А пазьней ужо, калі сядзелі на ложку блізка друг каля дружкі і гутарылі, Галіна схілілася да Панаса і гэтак-жа, як і калісьці на агародзе, апаліла нечаканым пацалункам яго шчаку. І пачырванеўшаму і радаснаму Панасу сказала:

— А я... кахала цябе... тады...

Не сказала калі, Панас запытаў:

— А цяпер?

Узяў яе за рукі, сьціснуў іх у сваіх.

— Можа і цяпер кахаю, але-ж цяпер...

Хацела сказаць, што мае мужа, Панас угадаў гэта. Нахіліў яе да сябе, сьціснуў у абдымку, пачаў цалаваць. Галіна адхінулася крыху, як пусьціў Панас, паправіла на галаве зьбітую на бок касынку і загаварыла.

— Уй, які ты здаровы... Нельга-ж..

— Па вёсцы нашай плёткі розныя ходзяць,—сказала яна,— да майго Макара дайшлі ўжо. Гавораць, што я з табой гуляю.—Яна ўсьміхнулася.—Што праз гэта і за колгасы я гавару. Гавораць, а мне толькі сьмешна неяк. Зусім я гэтага не баюся. І ведаеш,—працягвала яна,—я гэта так, па-праўдзе табе скажу, мне неяк на зло ім хочацца, каб так было, як кажуць. З гэтага наўмысьля з табою сюды пашла... А мне лепш, мне добра з табою.. Я для цябе аднаго шчадзіла сябе, доўга шчадзіла, а ты ня прышоў...

За лесам далёка хавалася вялікае, пазалочанае чырванью сонца. Позьні промень ягоны яшчэ заглянуў праз акно ў пакой і, затрымаўшыся на хвіліну на цёплай печы, папоўз па белай бліскучай кахлі ўгару, пад столь, і там зьнік.

Як разьвіталіся, Галіна сказала:

— Ты ня ідзі са мной, ня трэба, я адна, а то яшчэ ўбачаць... каб толькі Макар ня ўведаў, што я з табою гэтак ужо... Я яго не баюся, але сварак ня люблю ягоных, абрыдзелі ўжо... Ён здагадваецца пра нас, але ня ведае. Цябе ня любіць, праз гэта ён ніколі ў колгас ня пойдзе...

Зноў, і ўсё ў той-жа хаце, зьбіраўся сход. Панас вышаў на ганак закурыць. Усьлед за ім выйшаў немалады мужчына і таксама пачаў круціць папяросу. Як закурыў, дык падаў запалку Панасу.

— Угаварваеце, таварыш, усё?

— А што?

— Ды як сказаць... страшнавата яно, каб хто першы пашоў.

— Чаму, каб хто? А сам ты, дзядзька, чаму ня хочаш першым? Вазьмі каго з суседзяў, з радні і будзеш першым.

— Я ня супраць, але першым, гэта, брат, таварыш, ня нашая справа. Ніколі я такога ня бачыў жыцьця, а тут наслу-хаешся рознага па людзях страшнага...

— Хіба страшыць хто?

— А як-жа!

— Хто?

Селянін падумаў крыху і тады сказаў:

— Ды так, што самі сябе... А мо' хто і запішацца.

— Нічога, запішацца хто-нікто, а потым і ўсе.

— Можа. Мы ня супроць. Можа і мы запішамся.

— Ды чаму не. Ужо тры заявы ёсьць.

— Ад каго?

— Ад Мышкіна і 'шчэ ад двох.

— Ён падаў?—у голасе селяніна прагучэла ня то зьдзіў-леньне, ня то трывога.

— А што? які ён?—запытаў Панас. Селянін памаўчаў раздумваючы.

— Чалавек, як чалавек, але ня думаў я, каб ён пайшоў у такое.

— А вось пайшоў. Ну, хадзем у хату, дэлегаты можа што скажуць.

— Ат! Што яны скажуць. Мож' і ня прышлі на сход.

Панас пайшоў у хату. Клі ён зайшоў за стол, гамонка у хаце сьціхла. Людзі нарыхтаваліся слухаць.

— Пагаворым, дзядзькі,—прамовіў ён.

— Чаго гаварыць,—азваўся адзін з сялян,—ты гавары а мы паслухаем.

— А пасьля мы пагаворым,—установіў словы другі,— а ты паслухаеш.

— Я ўжо казаў сваё, а цяпер вы павінны. Няхай дэлегаты скажуць, што бачылі ў комуне.

Сяляне з пярэдніх радоў азірнуліся ці ёсьць на сходзе дэлегаты. ля печы стаяла з дэлегатаў толькі адна Па-лашка.

— А што яны скажуць?—прамовіла некалькі галасоў, ці ёсьць там што казаць...

— Як гэта? Што бачылі, няхай тое і скажуць.

— Добра, мусіць, асаблівага ня бачылі,—гукнуў нехта з кута.

— Няхай тое скажуць, што бачылі,—адказаў Панас.— Дрэннае, дык дрэннае, а калі добрае, хай добрае кажуць абы праўду толькі. А тады будзем вырашаць ужо, каб больш мне не хадзіць да вас з угаворамі.

— Вы прыходзьце. Мы любім паслухаць людзей.

— Выходзь, Палашка, скажы, што бачыла,—праказала некалькі жаночых галасоў.—Паслухаем ужо і цябе.

Нехта зарагатаў.

— Нічога я ня ўмею гаварыць, самі ўжо гаварэце,—адказала пакрыўджаным тонам Палашка.

— Скажы, што бачыла.

— Што бачыла, тое і бачыла!

— А я прапаную, што можна і пайсьці нам у колгас,—загаварыў нечакана для сходу Мышкін,—пайсьці і працаваць з богам. Савецкая ўлада нас не абманіць, яна нашая ўлада.

Сход змоўк. Мышкін гаварыў далей:

— Што цяжка нам, дык улада гэта ведае, бо сама-ж улада гэта і падатак з нас бярэ і ўсё такое. Уладзе яно, знача, больш відаць, як трэба. Народ расьце, а зямлі мала, хлеба мала. Рабочых у горадзе ў нас багата стала, хлеб-жа трэба, дык вось я і кажу! Раз таварыш з гораду гаворыць, знача трэба так рабіць. Праўда, бывала горад нас і крыўдзіў часам, а цяпер мо' ня будзе, цяпер мо' і сітчыку больш дасць і падэшвачкі... Раз пролетарыят,—значыць гаспадар, дык слухаць трэба...

Панасава ўвага была занята ў гэты час іншым. Ён хацеў абавязкова дамагчыся выступленьня хоць каго з дэлегатаў, бо адчуваў, чамусьці, што існае выступленьне прынясе яму перамогу над сходам. Па самім сходзе і па словах сялян ён угадваў, што гэты сход будзе рашаючым і рашаючым у тым сэнсе, як гэта хоча ён. Таму, калі Мышкін скончыў прамову і сеў, Панас нічога не сказаў пра яго прамову, а адразу зноў звярнуўся да дэлегатаў.

— Вы скажэце, што бачылі ў комуне. Ці яно так страшна і пагана, як цётка Бабковічыха казалася, ці мо' не. Што-ж вы? Ніхто не адказаў. Палашка стаяла ля печы і маўчала.

— Шкода... Шкода... Што-ж вы гэта?

— Ды яны і ня прышлі на сход. Мужчыны ня прышлі а Палашка, што яна скажа. Яна няпісьменная...

— Што бачыла, хай тоё і скажа.

— Ня ўмею казаць я, вось і ўсё,—азвалася Палашка.

Яна адышла ад печы ў парог, пастаяла хвіліну там і вышла ў сенцы.

— Калі-б было дрэннае што, дык сказала-б, а то мусіць няма, а праўды пра добрае ня хочуць казаць, дык маўчаць, і гэта нічога. Няхай сабе і так, абыдземся і бяз гэтага. Дык што-ж будзем рабіць?—запытаў Панас.—Хто яшчэ скажаць што хоча.

Сход маўчаў. У аднэй кучцы сяляне пераглядаліся паміж сабою, нешта гаварылі адзін аднаму, паглядаючы то ў прэзыдыум, то на сход, мусіць нешта скажаць хацелі, але ніхто з іх не адважваўся загаварыць першым. У куце хтосьці-шэптам, злосна лаючыся, выгаварваў нешта другому. Той апраўдваўся. Некалькі чалавек, схаваншыся ў сярэдзіне сходу, паціху гіронічна рагаталі. А большасць сходу сядзела маўкліва чакала.

— Дык хто-ж яшчэ скажаць што хоча?—у другі раз запытаў Панас.

У гэты момант рыпнулі піскліва дзверы, шырока расчыніліся, і ля парогу стаў здымаючы шапку, Клемс. Ён зірнуў на сход, чакаючы, што адкажа сход на Панасавы словы, і нічога не дачакаўшыся, пашоў да стала.

Панас заўважыў Клемса, адгадаў яго намер і насустрач яму сказаў, пытаючы:

— Мо' дзядзька Клемс скажа што пра комуну?

— Пра комуну то нічога не скажу,—азваўся Клемс ужо ля стала.—Скажу толькі, што горай як было, ня будзе, бачна па ўсім гэта. А калі горай—разыйдземся. Самі робім, самі і разбурыць зможам. Але я не да таго кажу, каб разбураць. Рабіць, дык каб назаўсёды, каб моцна...

Ён зняў шапку, хацеў перахрысьціцца, але сустрэўся поглядам з Панасам і працягнуў руку за алоўкам.

— Давай падпішу пратакол, я за колгас, значыць, — прамовіў ён. І на пратаколе, дзе паказаў Панас, Клемс паставіў тры косыя крыжыкі.

— Сам хочу запісацца, каб не ўцякаць, калі што.

Потым, звярнуўшыся да суседа Яўсея, што стаяў каля печы, сказаў:

— Ідзі, кум, пішыся. Я ўжо.

Да стала падышоў кум, зняў кучомку, хуценька тры разы перахрысьціўся на абразы і гэтак жа хуценька вывеў на пратаколе пад Клемсавымі крыжыкамі два кружочки.

— А гэта маё будзе... Каб толькі лад быў добры...

Ён адышоў за Клемсам і стаў каля печы.

— Дык і я, як ужо казаў, пішуся.

Да стала падышоў Мышкін і падпісаўся на пратаколе.

— Пішэцесья, грамадзяне, — звярнуўся ён да сходу, — каб ня думалі таварышы, што мы якія там...

Тады ўзьняўся сход, загаманіў. Сяляне падыходзілі адзін за адным да стала і на пратаколе ставілі па рознаму свае подпісы, а пасья, усхваляваныя, нэрвуючыся, нібы саромячыся чаго, адыходзілі і закурвалі. З кута закрычала жанчына:

— Хай бы ж самі яны папісаліся ў горадзе! З комісараў сваіх хай-баж колгасы рабілі, дык не, з мужыка ўсё! Ідзеце! Пішэцесья! Паспытайце хлеба колектыўскага!..

А да стала падыходзілі сяляне, падпісвалі пратакол і адыходзілі. Калі падпісаў пратакол сто трыццаць сёмы — апошні, Панас радасны, усхваляваны ад гэнае радасьці, узяў пратакол, даў падпісаць яго старшыні і сакратару сходу, а пасья пачаў гаварыць да сходу шчырыя гарачыя словы пра жыцьцё, якое трэба збудаваць колектыўнымі сіламі. Сяляне шчыльна зышліся бліжэй да стала, маўкліва стаялі, слухаючы Панаса, упіраючыся ў яго поглядамі і зноў нельга было разгадаць, што яны думаюць. У асобных толькі погляды іскрыліся новай, нарастаючай радасьцю. І калі Панас скончыў гаварыць, некалькі галасоў разам праказалі:

— Сьпець! Сьпець трэба!

— Марсэльезу:

— Сьпець! Такая справа!

І няроўнымі густымі галасамі зацягнулі словы-песні. Панас абапёрся далонямі рук на стол і маладым, моцным голасам умяшаўся ў песню, падхапіў яе, узьняў вышэй.

...І-і на-а-с раз-бу-дзі-і-лі

Мы зна-а-ем што трэ-э-ба рабіць...

Песня мацнела, нарастала, здавалася, што расхіне яна сьцены хатнія, уздыме столь і тады, абуджаючая, паплыве па ўсім вялікім прасторы палёў.

А на дварэ пачынаўся дзень.

Цэлы дзень хадзіла па хатах комісія і ў тоўсты разьлінаваны сшытак запісвала ўсю маемасьць. а па ацэнцы, якую рабілі, аглядаючы хлявы, жывёлу, інвэнтар, ставілі насупраць кожнае рэчы, будыніны, ці жывёлы, кошт яе. Мужчыны, хто быў вальней, рабілі ў новай недабудаванай хаце засека для аграмаджанага насеньня і падчышчалі і абтыкалі саломай дзьве пуні, гарадзілі ў пунях загарадкі, рыхтавалі хлявы для колгаснай жывёлы.

Пад вечар прывезьлі з коопэрацыі вагу—важыць насеньне, а да пунь прывезьлі воз саломы і параскідалі яе па зямлі ў пунях. Чакалі наступнага дня. Некаторыя з трывогай,—што будзе? Другія з абыякавым настроем: што будзе, тое будзе. Трэція з нейкай радасьцю, зьмешанай з трывогай, што дамагліся свайго. І да позьняга вечару людзі нічога не рабілі. Мужчыны, якія ня былі нічым занятыя, альбо стаялі скучыўшыся каля пунь, раілі тым, што працавалі, як зрабіць, каб не налягаў у пуні сьнег, як рабіць загарадзі для кароў, як адпілць жэрдку і багата гутарылі паміж сабою. Альбо сходзіліся па некалькі чалавек у адной хаце, багата курылі там і зноў багата гутарылі пра колгасы. З жанчынамі рабілася тое-ж самае. Вёска жыла новым, ніколі раней нязнаным. Гэтае новае было зусім ужо блізка. Заўтра яно павінна ўвайсьці ў вёску і тады адразу зьменяцца многія разуменьні. Мая карова, мой конь, маё насеньне—усё гэта заўтра адыдзе, зьнікне, а прыдуць новыя разуменьні—нашых кароў, нашых коняў, нашага насеньня. Так думаў Панас. А сяляне думалі пра гэта кожны па-свойму. Адны з трывогай уяўлялі, што заўтра апусьце хлеб і ня будзе ў хлеве каровы і каня і што тады ня будзе

ён больш ніколі карміць іх, як сваіх, і ад гэтага балюча ў гэных ныла сэрца. Другімі заўладалі, у сувязі з гэтым, нейкія незразумелыя пачуцьці, у якіх яны ніяк не маглі разабрацца. Усе разумелі толькі адно, што заўтра адбудзецца ў вёсцы нешта такое, ад чаго ўсё зьменіцца і што само ўжо зробіць усё іншае яскрава зразумелым. А пакуль, напярэдадні гэтага заўтра шмат хто думаў пра сваё перажытае жыцьцё і азіраўся назад перад тым, як зрабіць заўтра крок наперад.

Толькі позна ўвечары людзі зышліся ў сваіх хатах і тады-ж пачаліся: у адных ціхія гутаркі пра заўтрашняе, у якіх падзялялі людзі са сваімі сем'ямі надзеі і трывогу і сумненьн свае. У другіх ціхія маўклівыя вячэры. У трэціх, як і да гэтага, сваркі.

Пасварыўся з жонкаю і Клемс.

У тую ноч, калі Клемс паставіў першым тры свае крыжыкі на пратаколе за колгас, жонка пашла са сходу і, моўчкі паплакаўшы, лягла спаць. Маўкліва хадзіла яна і ўвесь наступны дзень. Клемс разумеў прычыну гэнае маўклівасьці і не чапаў яе гаворкай. Але гэта яму хутка надакучыла. Вось чаму, прышоўшы ў гэты вечар у хату, ён першы загаварыў да жонкі пра наступны дзень, як пра нашта абоім ім вядомае.

— Заўтра абагульваць будзем кароў і коняў, — праказаў ён, — пуні падрыхтаваныя ўжо. Значыць, па новаму жыць пачнем.

Жонка сукала ніткі. Клемсу хацелася, каб яна суняла самапрадку і згадзілася з ім. Але ж жонка нібы не пачула, маўчала, і толькі яшчэ шпарчэй закруціла кола самапрадкі. І разам з гэтым заміргала вачыма. На шчацэ ў яе пад вокам спынілася сьляза, бліснула і расьцяглася па шчацэ, аж да губ. Клемсіха абцёрла шчаку і вочы рукою. Суняла кола самапрадкі, узнялася з услона і паставіла самапрадку ў куце каля ложка, а сама адышла да печы, адсунула ў бок засланку, нібы мерылася дастаць што з печы і знерваваным голасам сказала:

— Ня дам я каровы весьці! Не твая яна! Ня дам!..

Клемс рад быў, што жонка загаварыла, хоць гэтак, і ласкава спакойна адказаў ёй:

— А ты ня крычы, дурная, раней толкам разьбярыся, што да чаго. Зьвядуць кароў у кучу, дык табе-ж ляпей будзе, а ня горай.

Змоўк каб падумаць, што сказаць яшчэ. А жонка, сьпяшаючыся, палезла на печ і лягла там, адварнуўшыся да сьцяны. Клемс больш не гаварыў. Ён моўчкі сядзеў каля стала. Ці то драмаў, ці то думаў што. Дагарэлі на комінку лучыны. У хаце зрабілася цямней, замітусіліся па хаце змрокі. Галавешкі на комінку яшчэ доўга бліскалі малюсенькімі, поўзучымі сіненькімі агеньчыкамі і няпрыкметна, як слабела сіла агеньчыкаў, абтухалі, апрашаліся ў тонкі пласт попелу.

Клемс заснуў. Ён ня чуў, як зьлезла з печы жонка, як яна апранала кажух і вышла з хаты. Ня чуў, як бразнула ў сенцах цяжкая клямка і зарыпелі дзверы.

На дварэ было сьцюдзёна. Высока ўгары, за рэдкімі хмарамі, плыў на ўсход месяц. Праз хмары прабівалася і слалася па зямлі яго рэдкае сьвятло. За хмарамі іскрыліся халодным і далёкім сьвятлом рэдкія, белаватыя зоры.

Клемсіха стаіць на ганку, пазірае на месяц і ціха шавеліць губамі. Ёй здаецца, што прышоў ужо канец жыцьцю яе, што цяпер яна старая і закінутая ўсімі, пазбаўленая сваёй гаспадаркі, вымушана будзе пайсьці па людзях прасіць дзеля хрыста і яшчэ ёй здаецца, што ніхто не паспачувае ёй, не пашкадуе яе за тое, што сама дапусьцілася да таго, каб застацца без свае гаспадаркі. Буйнымі каплямі наплываюць на вочы сьлёзы і паўзуць па шчоках і падаюць на каўнер кажуха.

Яна сышла з ганка і пашла да хлява. Паціху адсунула завалу ў варотах. Паціху расчыніла вароты і ўвайшла ў хлеў. У хлеве цёмна, чуваць толькі, як перажоўваюць ежу каровы, ды ледзь-ледзь прыкметны нявыразныя іхнія постаці. Хлеў дыхнуў на яе сваім пахам, цяплынёй і пахам малака. Ад гэтага зрабілася яшчэ больш крыўдна, што, ня пытаючы яе, забяруць кароў з хлеву, што ня будзе яна сама больш даць іх, што хтосьці чужы будзе даваць ёй малако ад яе ўласнай каровы. Яна падышла да старое каровы, пагладзіла дрыглівай рукой яе пысу і, ня стрымаўшыся абхапіла рукамі карову за шыю. Карова пастаяла хвіліну, ня кратаючыся з месца, пасля павярнула ў бок да гаспадыні голаў, абнюхала кажух, руку яе і пачала лізаць руку. Ад рукі, ад месца, якое лізнула карова, з нястрымнай балючасьцю пацякла па ўсім целе крыўда і Клемсіха заплакала ўжо голасна, наўзрыд.

— Каля акна Клемс хутка зьмерз і прачнуўся. Захацелася выйсці на двор. У сенцах здзівіўся, што не запёрты дзьверы. А за дзьвярыма адразу і здзівіўся і спалохаўся. У хлеве нібы нехта гутарыў. Ён прыслухаўся ўважлівей і дагадаўся, што ў хлеве плача жонка. Спрятна падышоў і расчыніў вароты. Плач адразу сьціх. З хлеву насустрач яму пашла жонка. Яна ня спынілася ў варотах, не адказала на яго пытаньне, — „чаго гэта яна тут ноччу раве“, — пашла назад у хату. Калі Клемс замкнуў вароты хлеву і вярнуўся ў хату, жонка ўжо зноў ляжала на печы. Ён не распранаючыся, як гэта рабіў кожны раз, калі на каго-небудзь злаваў, лёг спаць.

Раніцой, як толькі разьвіднела і пачала жонка хадзіць каля печы, Клемс вышаў на вуліцу. Захацелася спаткацца з кім-небудзь з суседзяў і пагутарыць, каб прайшоў сум.

Паціху ішоў ён вуліцай, зазіраў у суседнія двары, а туга ад таго, што плача і сварыцца жонка, трывожыла сэрца, не дала спакою. У суседа ўбачыў расчыненыя дзьверы ў клеці. Спыніўся каля брамы суседавай і, пастаяўшы крыху, пашоў у двор. На дварэ, стоячы каля дзьвярэй клеці, пазіраў у сярэдзіну, ці ёсьць хто там. І ўбачыў: у клеці, каля засекаў, у які насыпана мякіна, стаяў гаспадар. Ён сагнуўся над засекам і рукамі разгроб у мякіне яму. Пасьля ўзяў новы хамут, што стаяў ля ягоных ног, і асьцярожна паклаў у засек. За хамутом зьняў з коліка сырыцавую аброць. Клемс сказаў дзень добры. Спалоханы нечаканым чалавечым голасам, гаспадар уздрыгануў, хуценька ўсунуў аброць у засек і, сьпяшаючыся, баючыся, што Клемс прыдзе і ўбачыць, што ён робіць, пачаў награбаць на хамут і аброць мякіну. Нэрвуючыся зачэпіў рукой у мякіне за цуглі аброцьці. Цуглі заляскалі. Баючыся, каб не зайшоў Клемс у клець, гаспадар адышоў да дзьвярэй.

— Трэба карове паранкі ў апошні раз зрабіць, — сказаў ён, — дык я мякіну бяру... павядзем, значыць, коняй, а?

— Калі ўхвалілі на сходзе, дык трэба весьці, а як-жа.

— А што яно будзе з гэтага?

— Тое будзе, што рабіць будзем самі!.. — злосна адказаў Клемс. У яго болей ня было жаданья гутарыць з суседам, яно зьнікла.

І, пастаяўшы крыху моўчкі каля клеці, ён завярнуўся і пашоў зноў у вуліцу. Сусед-жа пашоў ад клеці, нібы за чым патрэбным, у сенцы, а праз паўхвіліны зноў вярнуўся ў клець.

Раніцою Галіна з мужам пашла ў ток. Трэба было ссыпаць у мяшкі зьвеяны ўчора авёс і набраць авечкам мурагу. Калі насыпалі ў мяшок пудоў пяць аўсу, муж пацягнуў мяшок па таку да тарпы кулёў. Пасьля адкінуў некалькі кулёў у бок і паказаў Галіне, каб яна дапамагла пакласьці мяшок паміж кулёў і сена. Галіна не зразумела, для чаго ён хоча гэта рабіць і ня краталася з месца. Тады муж растлумачыў:

— Гэта на ўсялякі выпадак,— сказаў ён,— мала што можа быць. Ссыплем, а гэта ўсё не на доўга, дык тады дзе возьмеш? А што ссыплеш, таго ўжо ня возьмеш, дудкі..

-- Што ты гэта кажаш?

— Тое, што ведаю. Абы туды, а тады толькі яго і бачылі!

— А дзе яно дзенецца?

— Знойдуцца гаспадары. Вунь голад скрозь, а ніхто не прадае, дык яны так хочуць узяць.

— Хто табе нагаварыў такога. Панас-бы ужо не маніў, ён справядліва гаворыць.

— А ты, як бачу я, нешта вельмі-ж верыш яму!

— Як і іншым. Што ён мне?— Галіна пачырванела,— але гэта мана. Навошта тады было пісацца, калі так рабіць?

— А што-ж рабіць? Не запішашся, дык нічога ў коопэрацыі не дадуць і ўсёроўна адбяруць усё.

— Плявузгаюць чорт ведае што... Калі папісаліся, дык няма чаго хаваць!

— Усе хаваюць! Ніхто ўсяго не аддасць, няма дурняў такіх!

Галіна стаяла на месцы. Муж узяў мяшок і сілячыся, адзін усьцёг яго на кулі, а там прыкідаў сенам і заклаў зверху кулямі. Галіна палезла на сена набраць мурагу. Як скідала сена, убачыў муж яе аголеныя, вышэй за панчохі, ногі і чамусьці ўспомніў яе гутаркі з Панасам на сходах. Зьлез з кулёў на сена, падышоў да яе. Яна чырвоная, ад таго, што разагрэлася, маладая і здаровая будзіла кроў. Муж узяў яе за плечы, абняў і пачаў калючай сваёй шчакой вадзіць па яе твары, шукаў

губ, каб пацалаваць. Галіна спачатку здзівілася, пасля сустрэлася з яго поглядам, поўным палкасьці і, спалохаўшыся, лёгка адпіхнула яго. Ён здзівіўся.

— Ты чаго піхаешся?

— А чаго-ж ты лезеш? Ці ночы мала яшчэ?

Тады ён схапіў яе зноў і, сьціскаючы ў абдымку, пачаў ціснуць да сябе і згінаць яе цела, каб паваліць на сена. Галіна цяпер ужо са злосьцю моцна штурханула яго і вырвалася.

— Адыдзі! Чаго ты?..

Саскочыла з сена на ток, пачала падбіраць у посьцілку скінутае на ток сена.

Муж усхваляваны і злосны, стаяў на сене.

— Ведаю чаго ты так, — праказаў ён. — Комісарскага ці не паспрабавала?

Брудныя і злосныя мужавы словы пакрыўдзілі. Галіна ўзьняла галаву, зірнула на яго і злосна, з крыўдаю ў словах запытала:

— Ты што-ж гэта выдумаў?

Муж адварнуў вочы ў бок і, злазячы з сена, адказаў:

— А на сходах як ты з ім? Думаеш не разумею? Як улаўлю — прыб'ю, нагой у хату ня ступіш тады!

Нічога не адказаўшы, Галіна ўзяла сена і пашла з току.

Даеньне кароў было даручана спецыяльна вылучаным для гэтага васьмі жанчынам. Адна з іх, самая старэйшая ўзростам, Гарпіна, была вызначана адказнай за даеньне і разьмеркаваньне малака. Але калі падвечоркам у першы раз пашлі восем дойніц у пуні, дзе стаялі каровы, за імі адразу-ж пашлі, сьпяшаючыся з гладышамі і даёнкамі, жанчыны. Яны прышлі атрымаць малако і прасачыць, як будуць даіцца каровы, ці не адліе малака куды-небудзь тайком дойніца. І па гэтай прычыне ў гэты вечар у Клемса з жонкай зноў адбылася сварка. Зьмеціўшы, што пашла за даёнкай па вуліцы суседка, яна кінула нявыпаленую печ, адсунула ад вугальля ў бок чыгуны і, схапіўшы кажух, пачала шукаць, што б такое ўзяць з сабою.

— Куды гэта ты? — запытаў Клемс.

— Мо-ж малако любіш жэрці, а карову аддаў, дык трэба-ж бегчы!..

— Шчэ-ж не падаілі мо'?

— Чакай пакуль падоць, дык усё пакрадуць!

— Хто гэта будзе красьці, што ты чаўпеш?

— Самі-ж вы пасадзілі такіх і ня ведацьмеш дзе дзенецца?
Гарпіну знайшлі старшай пасадзіць...

— А чаму не?

— Тады будзеш ведаць чаму. Яна ялаўку ў пуню прывяла,
а крычыць нібы трох дойных.

— Дык ці яна іх зьесьць? Няхай крычыць.

— Дык-жа ты, вось такі, скулу тады зьясі!

— У у-у, каб цябе, цыбуля ты няшчасная!.. чаўпе і чаўпе
бясконца і што ёй ужо трэба?. скажу, ужо каб цябе, хіба,
старшай прызначылі.

Апошніх ягоных слоў жонка ўжо ня чула. Яна выцягла
з-пад лаўкі гладыш і ня вышла, выбегла з хаты:

Каля пуні, дзе даілі кароў, стаяў вялізны натоўп жанчын
і некалькі мужчын. Многія з іх стаялі ў пуні, сачылі за ра-
ботай дойніц.

Гарпіна, падаіўшы карову, выходзіла з загарадзі і, тры-
маючы ў руцэ вядро, паварочвалася ў бакі, прыстуквала чара-
вікамі аб умёралую ўтапаную зямлю і прыпявала:

У садочку галубочкі, на гольляйку селі,
Плача хлопец, дзевак прося, каб вяселье сьпелі...

І паважна перакруціўшыся на месцы, яна яшчэ раз сьпя-
вала тыя-ж словы і, сагнуўшыся, лезла пад жэрдку ў зага-
радзь да другой каровы.

Мужчыны рагаталі, жартавалі.

— Гарпіна ў колгасе ў нас сьвэтаклі даваць будзе.

— Мы працаваць, а яна, каб весялей было, будзе скакаць,
ды сьпяваць.

І прасілі Гарпіну прасьпяваць яшчэ. Гарпіна казалася пача-
каць, накуль падоць карову, а падаіўшы зноў гэтак-жа, ска-
чучы, ішла да наступнай каровы і пела:

Дзеўкі ў рогат, дзеўкі ў сьмех:
Ня хочам сьпяваці.
Пачастуй раней гарэлкай,
Каб маглі гуляці...

Як скончылі даіць і вынеслі апошняе малако на дошкі, што ляжалі каля пуні, жанчыны ўсе скучыліся наўкол вёдзер з малаком і загаманілі, закрычалі, перабіваючы адна адну. Адна крычала, што ня ўсіх кароў падаілі, што гэта па малаку відаць, што калі-б падаіць усіх добра, дык заліцца-б малаком можна. За ёй другія крычалі, што дойніцам усёроўна падоена карова, ці не, што яны сваіх толькі добра дояць.

А ля дошчак Гарпіна меднаю конаўкай чэрпала малако з вёдзер і пералівала яго ў даёнкі і гладышы. Атрымаўшы малако, некаторыя жанчыны ішлі дадому. Некаторыя-ж зноў лезьлі ў натоўп і пакрыўджаныя, што не яны, а Гарпіна раздае малако, пачыналі крычаць, што хто прывёў тры штукі, а хто ніводнае, што няма праўды, бо той, хто ня прывёў ніводнае і есьць і п'е больш за таго, хто прывёў трох кароў. Другія пачыналі ў адказ першым, з яшчэ большай злосьцю, крычаць, што мінулася багатым іхнае і што прышла бядняцкая пара. Яшчэ нехта крычаў, што хтосьці ноччу доіць кароў і есьць і масла і малачко, што хтосьці пакрадзе з засекаў абагуленае насенне і тады ня будзе чым сеяць вясною поле.

Крыкі гэныя і гоман сьціхлі тады, як змерклася, і дойніцы панесьлі ў агульную клець малако, што засталася пасля раздачы. За імі пашлі ў вуліцу ўсе і разгубіліся ў ёй па дварох.

А калі сьцімнела і ў хатах пачалі гасіць агні, з пад плоту, што каля пуні, узьняліся дзьве жаночыя постаці. Яны хуценька перакінуліся цераз плот і стаіліся каля густога рабінавага куста.

Наўкола было ціха. Лёгкі вецер прылятаў з-за загуменьняў, гнаў перад сабою дробныя сухія сьняжынкі, застраваў у азяродзе і паціху жаласна сьвістаў.

Тады з другога боку, з-за стогу саломы, вышлі яшчэ дзьве постаці. Яны спыніліся, пастаялі хвіліну і падышлі да сьцяны пуні, а там зьніклі, нельга было адрозьніць іх ад чорных сьцен пуні.

Доўга стаялі так тыя, што прышлі раней, слухалі, ці ня рыпнуць вароты ў пуню і нарыхтаваліся, каб тады пабегчы да пуні з палкамі і біць тых, што будуць лезьці ў пуню. Але нішто не парушала спакою ночы. Усё гэтак-жа прылятаў, з-за загуменьняў лёгкі вецер і гэтак-жа жаласна сьвістаў, застраючы ў рэшэцінах азяроду. Было позна. У дварох заспявалі першыя

пеўні. Тады з-пад сьцяны вышлі чорныя, у цемры ночы, по—
стаці і зьніклі за стогам, пашлі ў вуліцу. А ў сьлед за імі,
сьпяшаючыся, каб крыху нагрэцца, пашлі дадому і тыя, што
стаялі пад рабінавым кустом.

Да вялікадня заставалася ўсяго чатыры дні.

Апошнюю ноч Клемс ніяк ня мог заснуць. Ён успамінаў
сход, калі ледзь не перахрысьціўся перад тым, як падпісаць
пратакол і нешта вырашаў. А раніцою зьняў абразы з кута
і паклаў іх у печ. Калі жоўтыя языкі полымя забегалі па на-
алейных фарбах портрэтаў божай мацяры і Ёльлі-прарока
і папера портрэтаў на полымі зморшчылася і скрывіла твары
сьвятых, ён узяў чапляу і крыху ўзьняў іх над полымем, каб
хутчэй згарэлі. Папера згарэла хутка. Застаўся чорны, нера-
скіданы попел і палаючыя сухія рамы. Тады ён закінуў рамы
чапляюй за дровы, каб гарэлі не на ваччу, пацёр, чапляюй
попел, што застаўся ад паперы і, усунуўшы ў печ галаву,
дунуў на яго. Чорныя кавалкі згарэўшай паперы ўзьняліся,
рассыпаліся па палаючых дровах і ў полымі зусім зьніклі.

— Раз у колгасе, дык якія тут абразы. Аднаго чаго трэба
трымацца—праказаў ён ціха, нібы сам сабе.

Жонка моўчкі таўкла ў ступе семя. Пасьля пачала замеш-
ваць сьвіньням цеста і злосна браскала чыгунамі і конаўкай
аб вядро.

Пасьля сьнеданьня Клемсіха з унукам пайшла ў ток на-
браць мякіны. Унук Сёмка, дзесяцігадовы бялявы хлапец, сто-
ячы на каленках, напіхаў у мех мякіну і рукой удіскаў яе.
Час-часам ён узьнімаў да твару руку і запыленым рукавом
сьвіткі падціраў нос. Клемсіха тым часам насыпала свой
мех і сачыла за ўнукам.

— Замурзаўся ты ўвесь. Ня тры носу рукавом—балець
будзе.

Сёмка зірнуў ёй у твар, усміхнуўся і правёў яшчэ
раз сваім рукавом па падносьсі. Старой захацелася пагу-
тарыць з ім.

— Вунь, Сёмачка, у колгасе ўжо і богу не даюць пама-
ліцца, абразы паздымалі, ды папалілі... бяз бога ўжо жыцьмем. .

Сёмка паставіў мяшок на ток, патрос яго і націснуў зверху тулавам. А як сагнуўся, лежачы на мяшку, нечакана для старой адпаліў:

— А на чорта тыя абразы, яшчэ тое і з царквой хутка будзе—і зарагатаў. Клемсіха, як стаяла, сагнуўшыся над мякінай, зблялела, схпіла жменяй мякіну і са злосьцю з усёй сілай кінула яе на Сёмку. Але мякіна рассыпалася, а Сёмка зарагатаў яшчэ мацней. Клемсіха ўзлавала, пачала лаяць яго.

— Ах ты, паскуда, злодзей ты, лузан здаровы, каб табе!.. Я табе пакажу, я табе!..

У яе не хапала слоў. Губы дрыжэлі ад злосьці. Вочы сачылі, чым-бы ўдарыць Сёмку. А ён замеціў намер бабы, узяў мяшок і выбег з току. Тады Клемсіха вышла ўслед за ім за вароты і там спынілася, прыхіліўшыся да шула.

Непадалёк ад гумна, на ўзгорку, стаіць шэрая высокая царква. У царкве гэтай тры разы ў год поп правіць: на Міколу восеньскага, на тройцу, ды яшчэ на Пятра і Паўла, і яшчэ бывае там, як памрэ хто.

Каля царквы на могілках бярэзіны, а над імі белы ў сьнягу купал і крыж шэры ў белай сьнегавой кучомцы.

Клемсіха ўжо каторы раз асьцярожна, каб ніхто ня бачыў, выходзіць за ток і, сьпяшаючыся моліцца на царкву.

Калі Сёмка з мякінай схаваўся за хлевам на дварэ, яна зайшла ў ток, закруціла свой мех, як несцьці, паставіла яго каля варотніцы і вышла за ток у сьнег.

Перад вачыма ў яе, аж да цэркаўкі, усьнежанае белае поле, чыстае, нібы кужэльным выбеленым абрусом засланае. Над полем кружацца і кладуцца паціху на сьнегавую мяккую ўсьцель белыя лятуны-сьняжыны. Лягуць і кладуцца яны бесьперастанку.

Клемсіха пазірае на царкву, а сьняжыны мітусяцца ў позірку перад вачыма, расьцягваюцца ў тонкія белыя касьнічкі і з іх пляцецца вялізная заслона. Заслона гэтая захоўвае царкву. Крыж і купал і ўся царква, нібы ў тумане, дрыжаць памаленьку.

Клемсіха стройвае змерзлыя пальцы, падтыкае імі-ж косы пад хустку, каб не засьцілі вачам, хрысьціцца і шэпча:

— Божухна, бацюхна міласьцівы! Ужо-ж абразы твае сьвятыя зьнімаюць, ужо і мой дурны стары спаліў абразы. Я ні

за сябе, божухна, а за яго дурнога малюся... Абразы папалілі, да цябе, божухна, дайшлі ўжо, не шануюць, і твайго сьвятога імячка, уваскрошанья Сусавага не дачакаліся... божухна...

Шэпча і хрысьціцца. А сьняжыны нібы наўмысьлё шпарчэй мітусяцца, кружацца і ўсё ад гэтага дрыжыць, усё наўкола спавіта белай густой заслонай.

У Клемсіхі дрыжаць павекі, падае сьнег на іх і на вочы наплывае сьлязьлівая муць. Ёй здалося, што дрыжыць, хістаецца на царкве крыж. Узіраецца яна, перастала маліцца, але думае, што гэта ад таго, што не дабачыць ужо трохі. Яна працірае вочы, абцірае з павек сьняжыны, і хоча паднесьці яшчэ раз руку да ілба, але рука спынілася каля губ, растапырыліся самі пальцы, разявіўся сам неяк рот. Крыж на царкве хіснуўся ў адзін, у другі бок некалькі разоў і павольна, растапырыўшы ў бакі канцы, нібы зьбіраючыся ляцець, упаў на купал, бразнуў па бляшаным даху і паляцеў круцячыся ў сьнег. А замест крыжа высунулася з купала жэрдачка і як толькі высунулася, вецер разматаў на ёй і пачаў гуляць угары над царквой кавалкам чырвонага палатна. Жэрдачка-ж хіснулася некалькі раз над купалам і потым моцна «тала на месцы, як раней крыж.

У Клемсіхі апала ўніз рука. Яна вышла з сьнегу і, памятаўшы на мякіну і на тое, што не зачыніла варот у таку, зірнула яшчэ раз на царкву і подбежкам кінулася ў двор.

З за пляча, бачыла, мітусіўся ў табуне сьняжын над царквою кавалак чырвонага палатна. Сьпяшалася, ногі коўзаліся па вузкай сьлізкай сьцежцы, пападалі ў мяккі глыбокі сьнег з бакоў сьцежкі. Сьнег набіраўся ў чаравікі. Яна падабрала рукою спадніцу і, ступаючы аднаў нагой па сьцежцы, другой у сьнег, азіраючыся на царкву, ішла дадому.

Дома, на дварэ, каля студні, Клемс паіў авечак. Калі жонка, напуджаная, са спалохам на твары, спынілася на дварэ насупроць студні, ён пусьціў з рук вядро, ступіў крок уперад і намерыўся спытаць, што з ёй такое. А яна ўспомніла спаленыя абразы, аб нечым дагадалася і, крыху нахіліўшыся ў бок Клемса, злосна плюнула яму пад ногі і пайшла ў хату.

Моцна стукнулі ў сьлед ёй дзьверы. Бразгнула і весела зазвінела новая клямка.

Халодны вецер моцна нацягвае павешаны ад клубу праз усю вуліцу плякат, хлопае палотнішчам плякату. На плякаце, на чырвоным палотнішчы, вялізнымі белымі літарамі, напісаныя словы:

Пролетары, памятуй!
Змаганьне за пяцігодку—змаганьне
за камунізм

А побач, каля сьцяны клубу, вялікі размаляваны плякат аб утыль сыравіне. Вецер пралазіць паміж сьцяной камяніцы і фанэрным плякатам і стукае плякатам па сьцяне камяніцы. На чырвонае палатно плякату льецца з вокнаў клубных сьвятло. У клубе сход. За асьветленым сталом прэзыдыум і ў баку, каля стала, нахіліўшыся на стол, гаворыць Сідар.

— Нам далі,—кажа ён,—усяго тры месцы, улічваючы, што гэты штат нам самім, заводу, вельмі патрэбны. Дык вось гэтых трох чалавек нам і трэба вылучыць, ды такіх вылучыць, каб зрабілі, што патрабуецца ад іх. У вёсцы цяпер работы вельмі багата. Сялянства ўсьвядоміла, што з паняверкі можна выйсьці толькі агулам, агульнымі сіламі. Сялянства організоўвае колгасы, пачынае новае жыцьцё, зусім іншае ад таго, якім век жыло. А вось як пачаць такое жыцьцё? Як яго будаваць? Гэтага добра ня ведаюць. Партыя вядзе растлумачальную і організацыйную работу, але вядзе сваю работу і кулацтва, якое ўсё робіць, каб колгасы разбурыць. Колгасам маладым патрэбна дапамога ад рабочых. Справа ў тым, што блізка веснавая сяўба, а трэба, каб яна, як кажа партыя, прайшла па-бальшавіцку. Да сяўбы, значыць, трэба рыхтавацца і рыхтавацца добра. Дзеля гэтага рабочыя з гораду пасылаюць у колгасы свае брыгады, каб пасябіць там і ў організацыйнай справе і ў справе рамонту інвэнтару. Але рамонт гэты ня проста рамонт. Рамантаваць зараз у колгасе плуг ды барану, гэта значыць, умацоўваць колгас, гэта значыць, біць кулацтва, біць усіх нашых ворагаў. Дык вось, выходзячы з гэтых задач, пашлем і мы сваю брыгаду. Таму і трэба паслаць лепшых рабочых. Вось і ўсё маё слова...

Сідар змоўк. А старшыня сходу запытаў:

— Дык каго пасылаць будзем, таварышы, прапануйце.

— Ціхана!—крыкнулі з залі.

— Ёцку!

— Ёцку!

— Кліма Чурылава!

— Мітрахвана Камяча! Ён добры работнік.

— Клімовіча!

Старшыня запісваў прозьвішчы, названья ў залі. Хтосьці в залі гукнуў да прэзыдыуму:

— Нельга ўсіх самых лепшых пасылаць, з варштатамі ня будзе каму упраўляцца.

Старшыня сходу адказаў яму:

— Усіх не пашлем, хоціць каму і з варштатамі быць, а там патрэбны лепшыя, бо трэба мець справу з людзьмі, з жывымі, каб ня толькі каваць.

Калі сход ухваліў паслаць Чурылава, Ціхана і Ёцку брыгадай у Цярэшкаў Брод, слова папрасіў стары рабочы Камяч.

— Я да іх хочу слова сказаць,—пачаў ён сваю прамову,—каб яны, едучы ад нас, ад усіх рабочых, ды ад партыі, не падкачалі, не спалохаліся. Каб яны, канечне, і агітавалі словам, але каб больш агітавалі працай сваёй, каб пасыла работы іхняй і плуг быў, як сьлед быць, і каб колгас быў моцны. Ці пад'еў, ці не, ці паспаў, ці не, а каб работа была па-бальшавіцку.

За яго словамі па залі пракаціліся ад прээдніх радоў воплескі. Калі заля гаманіла воплескамі, з задніх радоў узьняліся жанчыны, падышлі наперад, а адна падышла аж да самага прэзыдыуму сходу. Воплескі сьціхлі. Жанчына папрасіла ў старшыні слова і, як стаяла на сцэне, пачала ўсхваляваная разгортваць невялічкі папяровы пакунак.

— У нас, у вёсцы,—загаварыла жанчына,—адбываецца цяпер рэволюцыя. Яна ня можа быць без машыны, бяз трактара. Мы дасылаем на дапамогу вёсцы сваіх лепшых рабочых, але гэтага мала. Ёсьць і яшчэ ў нас адна магчымасьць дапамагчы. Вунь у нас каля клюбу плякат аб утыльсыравіне. Утылю ў нас багата ў кожнага. І ня толькі ад вопраткі старой, ці ад абутку, але і ад мінулага жыцьця нашага ўтылю багата ў нас. Вось я і прынесла гэты ўтыль.—Яна трымала, паказваючы

у руцэ нешта маленькае, бліскучае, чаго нельга было пазнаць адразу.—Гэта мой залаты крыжык, што на шыі насіла я ў маладосьці...

Словы яе згубіліся ў бурнай жвалі воплескаў і зноў выплылі з воплескаў ціхія, выразныя.

—... Малілася, як дурніца, а багі не дапамагалі. Дапамагла мне цяпер рэвалюцыя, дык і я хачу богавым дапамагчы ёй...

І зноў прарваліся і паплылі воплескі. Жанчына гаварыла яшчэ:

— ... А другое, пярсьцёнкі залатыя, мой і чалавека майго, якімі вянчаліся мы. Гэтым утылем хочу я пасабіць рэвалюцыю, каб яна хутчэй ішла ў вёску беларускую трактарамі ды машынамі.

Жанчына паклала крыжык і пярсьцёнкі на стол перад прэзыдыумам, пачырванела ад хваляваньня і хуценька зышла ўніз у залю. Заля правяла яе доўгімі шумнымі воплескамі. А да сцэны падышлі гуртам жанчыны, разгортвалі розных памераў пакункі і клалі на стол перад прэзыдыумам сходу залатыя і срэбныя рэчы. На стале зьявіліся, апрача крыжыка і пярсьцёнкаў, срэбныя і залатыя завушніцы, бранзалеты, яшчэ пярсьцёнкі і крыжыкі, срэбныя падсьвечнікі, два залатыя гадзіннікі. Расла, павялічвалася на стале горка з рэчаў залатых і срэбных. Пэралівалася ў іх блескам іскарак сьвятло ад ламп, а заля гаманіла, крычала воплескамі гучнымі, і з воплескаў, з самай гушчыні іхнай, прарваліся гукі гімну і ўзьнялі з месц людзей, запоўнілі сабою залю і паглынулі ў сабе воплескі...

Каб ня згібаці плеч пакорных,
Каб, волі дух лунаў у нас...

Мацнелі, вырываліся і плылі праз асьветленыя вокны ў вячэрнюю ціхую вуліцу словы гімну. У залі стаялі людзі. Разам ва ўсіх іх уздымаліся і апускаліся ў гэты момант грудзі, разам, адным гукам з усіх грудзей, вырываліся простыя, але поўныя магутнай сілы словы і гучэлі цьвёрда, упэўнена.

Мы сьвет на новы лад збудуем,
Хто быў нічым, той будзе ўсім...

У вуліцы вецер хлопаў палатном плякату, яшчэ мацней нацягваў яго, выгладжваў, каб лягчэй было чытаць тое, што напісана на палатне белымі вялікімі літарамі.

XII

За дзвьярыма разам затупала некалькі чалавек, абтрэсваючы з ног вясновую ліпкую грязь. Панас прыслухаўся і ўзьняўся з-за стала, каб адчыніць дзверы і паглядзець, хто прышоў. Думаў, што прышлі сяляне. Але не паспеў крануцца з месца ад стала, як дзверы ў пакой расчыніліся і ў пакой сьледам за Камекам зайшлі Ціхан, Іцка і Клім. Клім спыніўся, усміхаючыся, каля дзвярэй, зірнуў на свае, аблепленыя гряззю, боты і тады пайшоў да Панаса вітацца.

— Дык мы работу у Цынгелёх кончылі,— сказаў ён.— Правялі на пасьледак і яшчэ адзін сход. Калі-б там парабатаць яшчэ троху, колгас будзе. Там добрыя хлопцы ёсьць, ды вось усё нешта баяцца. Па-мойму, як выядзе Цярэшкаў Брод у поле, дык яны прыдуць у колгас. Добрыя там хлопцы ёсьць, талковыя...

— Гэта добра, калі так, адказаў Панас.— Я схаджу туды. А цяпер, значыць, у Цярэшкаў Брод?

— Дык мы вось толькі што адтуль,— умяшаўся ў гутарку Камека.— Ніхто ня хоча ўзяць да сябе таварышоў на кватэру,— сказаў ён. Ва ўсіх нібы цесна, нібы няма дзе спаць. Мы ўсю вёску абышлі.

— А чаму гэта так?

— Ня хочуць. Пра між сябе гавораць, што ім не патрэбна брыгада. Баяцца, што як дадуць рамантаваць рабочым, дык не адплоцяцца потым.

— А ім-жа тлумачылі, што гэта дапамога ад рабочых, бяз грошай?

— Тлумачылі, а яны ня вераць.

— Нам, каб толькі пачаць,— прамовіў Клім,— тады-б панеслі. Ды вось зачэпацца няма за што, спыніцца на нач. А нам багата ня трэба, абы пераспаць ноч, ды пад'есці. А раз тут слабае месца, дык трэба абавязкова гэтага дабіцца і рамонт зрабіць.

— Трэба спыніцца вам пакуль што ў Клемса,—параіў Панас,—а потым пачнеце работу і ўсё наладзіцца...

Так і парашылі. А пасля полудня кавалі вярнуліся ў Цярэшкаў Брод. Рэчы свае яны кінулі ў Клемсавай хаце, а інструмант, які быў, панеслі ў кузьню, каб падрыхтавацца да работы.

Калі расчынілі нізкія косыя дзверы цеснае кузьні і Клім венікам пачаў вымятаць з яе сьмецьце, каля кузьні пачалі збірацца мужчыны. Яны падыходзілі, віталіся і стаялі закурваючы, а, закурыўшы, перакідваліся словамі пра другое, што ня мела адносін да кузьні. А калі стала няёмка ўхіляцца ад гутаркі пра галоўнае, пра што ўсе зараз думалі, тады адзін з мужчын сказаў, звярнуўшыся да Кліма:

— Даўно ўжо не кавалі ў нашай кузьні, ды яна нам так што і не патрэбна зусім...

— Як гэта не патрэбна?—здзіўлена запытаў Клім.

— А так што і не патрэбна, бо калі ёсьць што зрабіць, дык ехалі ў мястэчка, кавалям і там няма чаго рабіць...

— Дый жалеза-ж няма, каб што і хацеў зрабіць,—заўважыў другі мужчына.

— А жалеза трохі мы з сабой з раёну прывезьлі, а трохі знойдзецца і ў вас, у кожнага, калі пашукаць там пад павецьцю, ды ў каморы.

— Дзе яно чорта знойдзецца, калі дзе і завалялася было, дык ужо даўно выпаралі ды скарысталі... няма жалеза.

— А як-жа вы араць, сеяць выедзеце, не наладзіўшы інвэнтар? Што-ж гэта за работа будзе?

— А так што няма чаго ладзіць вельмі...

— А як колгасам цяпер, дык адбярэм лепшыя плугі ў каго, бароны і до' будзе, ці столькі яе, тае ўжо работы. Гэта, як адзін, дык кожны сабе глядзеў, сваім рабіў, а цяпер абагулім і ўсё...

— Абагуліце вы! У-у каб вас!—умяшаўся ў гутарку Клемс.— Гаворыце вось, а як абагульваць, дык нікога і ня ўбачыш. Ня стойце вось, а нясеце плугі, каб рабілі людзі! Ну, ты вось чаму не нясеш?—звярнуўся ён да аднаго з прысутных.

— А мне няма чаго і ладзіць. Ворчык зламаўся, дык я і сам зраблю.

— А ты?

— А я так што з восені ладзіў, а цяпер ручкі толькі няспраўныя ў плузе, дык таксама сам зраблю.

— Ды яно 'шчэ й сьпяшацца вельмі няма куды,—кінуў словамі адзін з прысутных.—Да ворыва яшчэ далека, 'шчэ поле пакуль усохне...

— Ага,—умяшаўся ў гутарку яшчэ адзін,—поле сёлета вельмі-ж нешта грузкае. Помню гадоў пяць таму была такая вясна ранняя, ды грузкае поле, дык араць паехалі нешта праз тыдні два пасья вялікадня. А і вялікдзень быў ня ранні... і то коні грузьлі...

— Хі-хі, грузьлі, кажа,—прамовіў яшчэ адзін.—Цяпер і грузоты тае няма, што колісь. Вось, як бацькі кажуць, як на „Дзякаву“ ездзілі колісь араць, во дзе грузьлі.

— Хм, „Дзякава“! Дык то-ж багна жывая, дрыгва адна была. Б'ала, як пагоне вясной пастух кароў, дык так і знай, што цягаць будзеш, абавязкова пагрузнуць...

— Ды вясной ня дзіва, што і грузьне, вясной карова слабая... сташчае за зіму, дык вясной ледзь ногі валачэ.

— А вы чаго-ж, дзядзькі, пра кароў гэта разгаварыліся,—перабіў гаворку Клім,—трэба-ж гэта вырашыць, як з плугамі будзе, каб нам дарэмна не сядзець тут, бо і ў другое месца трэба.

— Яно канечна-ж, а што пра кароў, дык гэта да слова прышлося. Дык хай паглядзяць хлопцы, дзе ў каго што няспраўна, дый нясуць, каму трэба. Канечна-ж так, каб людзей дарэмна не затрымліваць...

Па адным, спасылаючыся на тое, што пара статку даваць, мужчыны разышліся. Але з вечару над кузьняй узвіўся ў марозным паветры сівы рэдкі дымок і кузьня, даўно маўклівая, азвалася лязгам жалеза, скарагамонкай малаткоў. Ладзілі Клемсаў плуг. Зноў да кузьні прышло некалькі мужчын. Яны дзівіліся на Клемсаў плуг, на новы сашнік, на добрую работу кавалёў і прыкідвалі, колькі каштуе такая работа. Хацелася ім, каб пра гэта сказалі самі кавалі. А кавалі жартавалі, гаварылі, што калі-б за грошы ўсё гэта рабіць, дык-бы каштавала работа ня менш за пяць рублёў. І ўвечары зноў ад кузьні мужчыны пашлі, не сказаўшы, ці прынясуць плугі, пашлі штосьці мяркуючы.

Назаўтра раніцою ў кузьню прынеслі яшчэ два плугі і сабранае гаспадарамі плугоў жалеза. Кузьня зноў ажыла, зноў азвалася лязгам жалеза, а далёка раней за поўдзень, зноў змоўкла і зноў кавалі сумавалі бяз працы.

— Можаб яшчэ сход сабраць?—запытаў у Клемса Клім,— а то-ж уся работа сарвецца...

— Тое і на сходзе скажуць. Як мядзьведзі. У-у, каб іх!.. Трэба гэныя плугі аддаць, мо' тады прынясуць.

І сапраўды, праз нейкі час, пасля таго, як панеслі з кузьні мужчыны свае наладжаныя плугі, колгасьнікі, адзін за адным пашлі да кузьні, нясучы на плячах плугі, бароны, асобныя каткі з калёс, неакаваныя восі. І хутка зьнесенае ўжо ня месцілася ў сярэдзіне, у кузьні.

А на трэці дзень, акурат у часе полудня, да Клемса зашлі двое колгасьнікаў і, пасядзеўшы, пакуль кавалі кончылі поўдзень, запрапанавалі:

— Пойдзем да нас хіба. Ёцка да мяне, а Ціхан да яго,— сказаў адзін з мужчын,— а начальнік-брыгадзір у нашага начальніка застанецца, ці да другога каго яшчэ... Людзі-ж працуюць, дык чаго-ж...

А яшчэ праз чатыры дні ў нядзелю вёска сьвяткавала. Сяляне ўсёй вёскай зышліся каля кузьні, курылі, гутарылі і адгаварвалі ад работы кавалёў:

— Чалавек не машына, патрабуе адпачынку, а вы чаму-ж. Яно ня то-ж што ў нядзелю, дык адпачываць. У вас, у гарадзкіх, дык яно па-новаму, але сёньня разам з намі і адпачылі-б.

— Мы ноччу адпачнем,—адказаў Клім,—ды як работы ня будзе. Адпачываць мы майстры, але-ж і ў вас трэба вось кончыць работу і ў другім дзе месцы пасьпець...

— А ў другім хай другія.

— Хай, то хай, але ж другіх у вашым раёне няма. Дзе свае кавалі, а дзе мы павінны...

— Ну, а вас як гэта,—запытаў адзін з сялян,—казна паслала, каб мужыку пасабіць, ці так як?

— Ага, а то-ж,—азваўся другі,—працуюць людзі, а мы і ня ведаем, мо-ж заплаціць што трэба, дык сабралі-б... агулам людзі-ж рабілі столькі...

Сяляне настарожыліся, чакалі, што адкажуць кавалі. А можа і сапраўды трэба плаціць? І многія прыкідвалі ў галаве, вылічвалі, колькі прыпадзе на іхнюю долю.

Над кузьняй віецца, мітусіцца клубкамі шызы дым. Каля кузьні самай, каля сьцяны тэлеграфны слуп і ад ветру дрот на слупу бесьперастанна гудзе: гу-у-у, гу-у-у, гу-у-у, гу-у-у... Незмаўкае. Гул гэты нібы далёкія, далёкія гудкі. Клім зірнуў на сялян, сказаў штосьці Ёцку і вышаў з кузьні і адразу загаварыў:

— Вось дзядзька пытае, як мы працуем? Я скажу і пра гэта. А раней троху праўду вам скажу, дык вы за яе не сярдуйце.

— Мы чаго ж,—адазвалася некалькі галасоў,—мы праўды не баімся, праўду кажы...

— Дык вось я і скажу,—прамовіў Клім.—Мы ведаем як вы баяліся, што не аддадуць вам плугі, як дасьцё ладзіць, баяліся і таго, што багата за работу плаціць прыдзецца. З гэтае-ж прычыны ніхто з вас не хацеў нас у хату да сябе ўзяць, казалі, што не патрэбна вам брыгада. Але гэта нічога, гэта прайшло. Мы, вось я і таварышы мае, разумеем, што вы не ад сябе гэта, што вас напалохалі. Ёсьць такія людзі, ворагі нашыя і вашыя, яны супроць колгасаў розныя плёткі пускаюць, яны страшаць селяніна колгасам, як колісь папы страшылі пеклам... Ня трэба верыць гэтым людзям. Мы не нажывацца да вас прыехалі. Нас сюды партыя і рабочыя праслалі, каб пасабіць колгасу вашаму падрыхтавацца да сяўбы, мы вашае жыцьцё за гэты час блізка ўбачылі, больш пазнаёміліся з ім. Яно нядобрае, трэба жыцьцё другое, новае рабіць, не такое. Для гэтага вы зьядналіся ў колгас. А будаваць вам новае жыцьцё будуць дапамагаць вам і партыя, і ўлада, і рабочыя. Хочаце вы, ці не?—казаў ён усьміхаючыся,—а рабочыя будуць прыяжджаць, як і мы вось і будуць дапамагаць вам, каб вы хутчэй вышлі з гэтага цяжкага, цёмнага жыцьця, каб хутчэй забыліся на яго... А на вас мы ня злуем, мы ведаем што вас плёткамі рознымі напалохалі, што ня самі вы гэта...

Сяляне стаялі маўклівымі. І толькі пасья Клімавых слоў Ашурак Пётра з сярэдзіны паціху сказаў:—

— Яно правільна, таварышы, што нас палохаюць, усяк палохаюць...

— А ня трэба верыць усякім плёткам, — адказаў Клім. Ашурак больш не сказаў нічога. А хтосьці другі прамовіў:

— Мы цёмныя, усяго мы баімося, самі сябе нават баімося часам.

А яшчэ праз два дні кавалі з Цярэшкавага Броду паехалі.

Увечары, калі густыя змрокі надшоўшай ночы агарнулi спакоем і маўклівасьцю вёску і поле, на хутар да Мышкіна прышлі двое мужчын. Адзін з іх падышоў да акна і тры разы стукнуў рукою ў акянiцу. Хутка за гэтым бразнула клямка хатніх дзвярэй, адсунуўся запор у сенцах і на двор вышаў сам гаспадар.

Усе трое яны адышлі пад павець і селі там на дошках.

Усё навокал дыша глыбокім спакоем. У гэтым спакоі глухнуць і знікаюць усе гукі і цішыня ад гэтага здаецца настаражанай. З-пад павеці плывуць ціхія мяккія шэпты трох галасоў. Калі-б іх пачуў хто блізка, ён пазнаў-бы знаёмныя галасы Мышкіна і Гарбуля Захара і адрозніў-бы нейкі зусім чужы, якога ня чуў раней, голас. Усе трое гавораць па чарзе.

Гарбуль:— Я прынёс ад бацюшкі эвангельле. Старое, невялічкае, у самы раз.

Мышкін:— Ён нічога табе не казаў?

Гарбуль:— Нічога. Раіў сьцерагчыся пасья гэтаі паперкі.

Незнаёмы:— Ніхто нічога і не падумае, а тое, што трэба мы зробім.

Мышкін:— А з вопраткай як?

Незнаёмы:— Акурат пад жабрака.

Мышкін:— Дык трэба сённяя-ж пайсьці і прасiцца да каго-небудзь на нач. Ноччу што-ні-што сказаць...

Незнаёмы:— Трэба ісьці ў хату, дзе старыя.

Гарбуль:— Я пакажу да каго пайсьці.

Мышкін:— Толькі, каб барані божа, не пазналі, што вы наўмысьля. Трэба ня вельмі, каб гаварыць, а лепш іх распытаць пра жыцьцё і намякнуць так-сяк на адно—другое. Калі запытаюць адкуль, скажэце, што з комуны і больш не гаварэце, а як прыста вазьмуць, скажэце, што боязна праўду казаць, каб не палічылі дрэнным чалавекам.

Незнаёмы:—Я гэта ведаю, ты пра гэта не кажы. Я пачую і яшчэ заўтра раніцою прайдуся па хатах, прасіць буду. А вы раніцою прыходзьце навіны праведаць і старайцеся, каб нішто ня прышоў на сход. Гэта, калі ня выйдзе справа з заявамі.

Гарбуль:—Я думаю, што выйдзе. Ужо некаторыя гаварылі пра гэта.

Мышкін:—Абавязкова кажэце, што высяляць будуць што высяляць будуць усіх, хто хоць крышку гаспадар.

Гарбуль:—Эвангелье бацюшка раіў чытаць толькі сабе, а ім толькі тады, калі папросяць. А каб зацікавіліся, дык чытаць так, каб чулі і не разьбіралі слоў, паціху, тады абавязкова папросяць.

Мышкін:—Як пойдзеце, я праз хвілін дзесяць буду званіць, нібы ў адзін звон на хаўтурах. Гэта аkurat ля царквы. А вы як пачуеце звон, адразу стукайце ў акно, будзіце, каб пачулі. Запытайце, чаго ноччу ў царкве звоняць...

Незнаёмы:—Каб не ўгадалі, што ў рэйку гэта?

Мышкін:—Ня бойцеся. Спрасонья, ды ноччу спалохаюцца. А нашыя званы аkurat як рэйка звоняць.

Незнаёмы:—Тады добра. Ты толькі не звані доўга, каб не праверылі, бывае, пабягуць да царквы.

Гарбуль:—Варта сказаць, дзе будзеце, што перад вайною званы на званіцах, самі, як на хаўтурах, званілі...

Незнаёмы:—Гэта добра, удала сказана.

Мышкін:—Да царквы ноччу не пабягуць, а вось раніцою варта намякнуць ім, каб пашлі праверыць, ці не званіў хто наўмысьле, ці няма сьвежых сьлядоў. Яны пойдучь, а сьлядоў ня будзе.

Незнаёмы:—І гэта вельмі ўдала. Пара ісьці.

Мышкін:—Пара. Як рабіць—вы самі ведаеце. Пра паперку толькі, каб ні-ні ні! Няхай яны вам пра яе раскажуць.

Незнаёмы:—Не палохайцеся. Зраблю, што трэба. Пасьля сьнеданья, ці так да полудня, я павінен зьнікнуць, дык вы ўжо не празывайце моманту, Пра мяне вы ў вёсцы толькі праведаеце, што быў, што казаў, які сам я... Хадзем...

Гарбуль з незнаёмым пайшлі праз поле ў вёску. Мышкін пастаяў крыху на ганках і вярнуўся ў хату.

Яшчэ праз дзесяць хвілін каля адной з хат стаяў высокі, у рызбі лахманах чалавек. Па абоя бакі ў яго віселі, скрыжаваныя на грудзёх і плечах почапкамi, торбы. Ён чагосьці чакаў. Услухоўваўся ў цішыню ночы і ня ішоў да хаты. Прайшло яшчэ дзве хвіліны. У полі за вёскай блямкнуў тры разы пад рад звон. Тады чалавек хутка падышоў да акна, моцна пастукаў рукою ў раму і абазваўся.

З хаты да шыбы прыліп на момант нейчы твар і мужчынскі голас запытаў хто стукае і што яму трэба. Чалавек адказаў, што ён жабрак і просіцца на нач. Растлумачыў яшчэ, што спазьніўся крыху таму, што стаміўся вельмі. Нічога больш ня пытаючы, гаспадар расчыніў дзьверы ў сенцы і стаў на парозе, каб разглядзець жабрака. Той стаяў перад ганкамі тонкі, высокі, з напоўпастымі торбамі і тросься ад холаду. Селянін хацеў ужо саступіць з парогу і ўпусьціць у сенцы жабрака, як да вушэй даляцеў хаўтурны звон з царквы. Ён устрыожана прыслухаўся і ціхім, спуджаным голасам сказаў да жабрака:

— Нібы ў царкве звоняць, як на хаўтурах...

— Мо' хто памёр у вас?—запытаў жабрак.

— Ніхто не памёр і царква-ж, як-бы забрана. Ня служаць у ёй ужо...

Жабрак скінуў шапку з галавы і пачаў таропка хрысьціцца

— Перад вайною самі званы хаўтуры званілі,—сказаў ён,—ня дай таго божа зноў, зьлітуйся божа...

Звон яшчэ некалькі разоў пазваніў і змоўк. Запанавала цішыня. Жабрак ад холаду і ад перапуду, што звоняць уначы званы, яшчэ больш затросься, заляскаў, нібы ад сьцюжы зубамі. Ягоны перапуд перадаўся адразу селяніну. Пазіраючы на жабрака, ён уздрыгануў і перахрысьціўся.

— Хадзем, чалавеча, у хату, ты зьмерз вельмі, трасешся.

— Зьмерз і напалохаўся, як сказаў ты, што царква забраная, а ў ёй уначы звоняць...

Цяжка дыхаючы, усё яшчэ трасучыся і ляскаючы зубамі, увайшоў жабрак у сенцы і пераступіў парог у асьветленую невялікую хату. З лаўкі і з палацей на яго пазіралі, здзіўленыя яго позьнім зьяўленьнем, дзеці. Селянін усьлед за ім заклаў засаўку ў сенцах і хуценька ўвайшоў у хату.

У хаце доўга гарэла лямпа. Яшчэ доўга ня спалі.

Суседка выгнулася ўперад галавою, падняла на ўзровень твару руку і неўзаметку, ківаючы рукою, падазвала да студні Пётрыху. Каля студні стаялі гурбай жанчыны і, схіляючы ў кучу галовы, пра нешта гутарылі.

— Хадзі, паслухай, што баюць вунь,—зашаптала суседка Пётрысе,—страх які...

Пётрыха спынілася. А жанчына, што была ў сярэдзіне адхінула аб'ехаўшую на вочы хустку, узяла за рукаў кажуха Пётрыху і, падцягваючы яе бліжэй, загаварыла:

— Сам ён высокі, худы стаіць у парозе, хрысьціцца і просіць імем хрыста скібачку хлеба, а потым моліцца па эвангельлі. Не малітвамі, як мы, а па эвангельлі... Зайшла гэта да мяне яна,—жанчына паказала на суседку,—дык я пытаю, ці не на пагарэлае ён збірае, бо-ж і не сляпы, і не калека і не стары яшчэ чалавак. Дык ён, галубкі мае, вось, хай яна скажа,—жанчына зноў паказала на суседку, а тая заківала ў знак згоды галавой,—заківаў галавой, што не, уздыхнуў гэтак цяжка, дый кажа, што ён з комуны з суседняга гэтага раёну. Было гэта іх аж трыццаць дзье сям'і ў комуне той, аж шэсьць год жылі комунаю, ды гаравалі, біліся як рыба аб лёд, а цяпер усе пашлі па сьвету.

— А ў нас ён начаваў,—сказала суседка.—Вячэралі мы, як чуюм, нехта стукае ў шыбу. Паглядзеў Сымон, аж чалавек стаіць пад акном, жабрак. Ён гэта і кажа. Дык я кажу, пусьці, хай паначуе, ці ўжо мы з таго зьбяднеем, ці лаўку ён адкусіць, калі перасьпіць. Вышаў Сымон на ганак, а чалавек стаіць і трасецца, аж зубы ў яго ляскаюць. І чуе гэта Сымон, што ў царкве званы звоняць, як на хаўтурах. А жабрак хрысьціцца, ды пытае, мо' хто памёр, кажа, ці што? Аж доўга званы званілі, дык Сымон перапужаўся, аж зьбялеў, як прышоў у хату...

Як званілі званы, чулі шмат хто. Чуў і Клемс. І раніцою, пасья сьнеданьня, ён пашоў да Ашуркі Пётры, каб параіцца што рабіць. Калі Клемс сказаў, што трэба паглядзець царкву, хто там лазіў ноччу, дык Пётрыха паімкнулася была расказаць яму пра жабрака, але чамусьці стрымалася. Пётра апрагнуў армяк і з Клемсам пашоў па вуліцы, каб паклікаць мужчын і паглядзець царкву.

У аднэй хаце, куды зайшоў Клемс з Ашуркам, сядзелі каля стала мужчыны і аб нечым раіліся. Як толькі Клемс увайшоў у хату, яны змоўклі, паўставалі з лавак і хацелі разыходзіцца.

— Трэба, хлопцы, каля царквы паглядзець,—запрапанаваў Клемс,—хто там гэта ноччу бразкае, бо бабы ўжо вунь што пусьцілі па сялу, канец сьвету па іхнаму прышоў. А мы-ж ня дзеці, казкі ж нам няма чаго расказаць. Вось паглядзім, ды на сходзе скажам усе пра гэта... Мужчыны маўчалі, штосьці ўтойваючы і неахвотна згаджаліся пайсьці да царквы.

— Ды чаго хадзіць,—выказаў думку адзін з мужчын.— Мо' вецер падуў, дык звон і бразнуў колькі разоў.

— Дзе-ж яно вецер,—запырэчыў другі,—калі званіла як на хаўтурах і доўга. Вецер так ня звоніць. Я гэта стаяў, аж пакуль ня сьціхла...

— Дык ці хто мог наўмысьле пайсьці званіць, што ты, суседзе?

Я-ж не кажу, што нехта пашоў, але ж ня мог так вецер...

Гурбою абышлі вакол агарожы царкоўнай, паглядзелі, ці ёсьць дзе якія сьляды чалавечыя. На няўсохлай зямлі веснавой, сьляды вызначаліся выразна і калі-б хто пералазіў цераз агарожу, былі-б сьляды і з гэтага і з таго боку. Але сьлядоў ніякіх не знайшлі. Аглядзелі ўважліва зямлю каля брамы і сьцежку, што вяла да царкоўнага ганка. Ня было сьлядоў і тут.

Зьдзіўленья, маўклівыя мужчыны сталі каля царквы, пазіралі на званіцу. Са званіцы зьвісала, гойдаючыся, перавязаная вузламі вяроўка. З зямлі вяроўку рукамі нельга было дастаць. Значыць трэба было лезьці на званіцу, каб пазваніць, але дзьверы царкоўныя былі запёртыя цяжкім засовам. На дзьверах вісеў вялізны цяжкі замок, ключ ад якога хаваўся ў вяртаўніка. Ня было сьлядоў і каля ганку.

Мужчыны ад царквы пайшлі маўклівымі і адразу разышліся па хатах. Пашоў маўклівым і ўзлаваным і Клемс. Пашоў, думаючы пра тое, што здарылася. Ён ня ведаў яшчэ, што надумаліся рабіць мужчыны, але адгадаў, што яны нешта ад яго ўтойваюць, чагосьці ня хочуць яму сказаць.

А па вёсцы, усьлед за чуткай пра званы, пашла другая, пра тое, што глядзелі мужчыны сьлядоў каля царквы і ніякіх сьля-

доў не знайшлі. І тады адразу і званы, і жабрак з эвангель-
лем, і паперка, што была на днях наклеена каля студні, і кал-
гаснае жыцьцё зьмяшаліся, ва ўяўленьні многіх, у адно, а з
гэтага і пачалося самае галоўнае, што здарылася ў гэты дзень
у Цярэшкавым Бродзе.

Кароў даць вышлі ўсяго тры жанчыны. Рэшта прышла
без даёнак. А з імі прышлі да пунь і большасьць вясковых
жанчын і мужчын. Калі вароты ў пунях расчыніліся, жанчыны
натоўпам кінуліся ў пуні, параскідалі, сьпяшаючыся, жэрды
загарадзяй, дзе стаялі іхнія каровы і з лаянкай, з крыкам па-
выганялі кароў на двор. На дварэ да жанчын далучыліся
мужчыны.

Людзі са сваркамі, з крыкам ганяліся за перапуджанымі
каровамі, білі іх, здзіўленых, палкамі і гналі ў вуліцу. А з
вуліцы беглі да пунь яшчэ людзі, якія спазьніліся, якія даве-
даліся пра здарэньне пазьней. Каровы, звыклыя да гурту,
беглі да раўчака, дзе іх паілі, а калі пераймалі іх, дык кру-
цілі галоўнамі і зноў уцякалі ў пуні на сваё месца. Змораныя
жанчыны беглі за імі з плачам, спатыкаліся, бегаючы па ня-
роўным гумнішчы, падалі, праклінаючы, і кароў, і таго, хто
надумаў колгас, зноў выганялі здзіўленых кароў на двор.

Пуні апусьцелі і стаялі маўклівымі, з шырока парасчыне-
нымі варотамі, чакалі. Здавалася, што хутка зноў вернуцца
каровы і прастыглыя сьцены пунь сагрэюцца цяплынёй іхнага
глыбокага дыханьня.

Разлучаныя каровы неахвотна ішлі рыкаючы па вуліцы
і дварох.

Спуджаны тым, што здарылася, Клемс спачатку угаварваў
мужчын загнаць кароў у пуні, потым пачаў пагражаць ім зако-
нам, які карае за самавольства. Мужчыны ня слухалі, лаяліся і
разыходзіліся па хатах. Тады Клемс парашыў пайсьці ў
сельсавет да Камекі.

Ужо зьмяркалася, але сход зьбіраўся павольна.

Перад сходам Панас паклікаў у бок ад ганка Галіну і
доўга з ёй гутарыў, стоячы пасярод двара. Яму хацелася што-
нішто падрабязней праведаць яшчэ да сходу. Хацелася яму
зрабіць гэта яшчэ і па тэй прычыне, што сяляне, якія
прыходзілі на сход трымалі сябе так, нібы ў вёсцы нічога

асаблівага не адбылося і ў той-жа час кожны з іх чамусьці баяўся спатканьня і гутаркі з Панасам і ўсяляк ухіляўся гэтага. Гэта здзівіла Панаса.

Пасьля гутаркі з Галінай, ён, у соты мо' раз абдумваў сэнс заяў, напісаных аб выключэньні з колгасаў. Усе гэтыя заявы, напісаныя на розных кавалачках паперы і рознымі рукамі, гаварылі пра тое, што тыя, хто пісаў іх чагосьці баяцца і чагосьці ня ведаюць. Таму ў хаце, перад пачаткам сходу, Панас яшчэ раз пераглядзеў заявы і адклаў найбольш характэрныя з іх паасобку.

На гледзячы на позьні час, сход усё яшчэ не сабраўся, багата каго ня было. А тыя, што прышлі раней, не жадалі чакаць і са злосьцю патрабавалі пачынаць сход.

Панас разумеў, што сход будзе бурны і разумеў, што адцягваць гэтага сходу ні ў якім разе нельга. Таму ён адразу, калі ў хаце крыху сьціхлі, параіў Клемсу абвясьціць сход пачатым і сам узяў слова.

— Сёньня нам-бы варта,—пачаў ён,—вырашыць ужо гаспадарчыя пытаньні, бо хутка вясна, але-ж трэба займацца другім, прычынамі, з-за якіх распаўся колгас.

Ён ня скончыў гаварыць, як некалькі галасоў запрапанавала:

— Хопіць ужо гаварыць пра колгасы, таварышы, можа пра што новенькае пагутарым?

— Пра новенькае другім разам,—адказаў Панас—а сёньня давайце са старым разьбярэмся.

— Давай і так,—згадзіліся тыя. Панас гаварыў далей.

— Некаторым здаецца, што вось не пажадалі яны быць у колгасе, падалі заявы аб выключэньні і ўсё, а яно ня так...

— А як-жа, як?—закрычалі з хаты.

— Ня так,—працягваў Панас,—не паверу я гэтаму. Нейчая вельмі хітрая рука вадзіла вашымі рукамі, калі вы пісалі заявы...

— Свае галовы маем, ніхто нам ня пісаў!..

— Можа і ня пісаў, дык паказваў; дыктаваў і можа ня так, каб прыйсьці, стаць над плячыма і казаць, што пісаць. Ды не. Рабілі па іншаму. Вас проста палохалі жыцьцём колгасным, плёткі пра яго пускалі розныя і вы паверылі!..

— А як-жа не паверыць? Хіба няпраўда?

— Што хіба няпраўда?—запытаў Панас.

— А тое, што напісалі ў заявах.

Заявы сьведчаць часткова пра тое, што шмат чаго вы пра жыцьцё колгаснае ня ведаеце, а яшчэ больш пра тое, што вас напалохалі. Я вось перачытаю некаторыя заявы. Вось хоць бы ж гэтая:

Так як я яшчэ жыцьця колгаснага ня ведаю, дык прашу і маю сям'ю жану і дзяцей, з колгасу выключыць, як нязгодных на колгаснае жыцьцё. Пражывём мо' тады і ўступім.

— Гэта Сватоўскі піша, такіх заяў багата. Вось другая:

Як я, і мая жонка і дзеці хворыя, і не работнікі ў колгасе дык просім выключыць.

— Гэта Абуховіч... У сябе ён працаваў, а як у колгас, дык і сам, і жонка, і дзеці хворыя ўжо...

— А нё-ж здаровыя?

— Можа і хворыя, я не спрачаюся, але-ж нідзе не напісана, што хворы ня можа быць у колгасе, для таго, у каго здароўе кволае, будзе лягчэйшая работа... Але пра гэта пасья. Вось заява цёткі Урбан. Яна піша:

Прашу выключыць з колгасу, як я ўвесь час чытаю газэткі, а ў іх напісана, што ў колгасе рэлігія не ўтрымаецца і ўжо гэта па нашай царкве відаць, а я з гэтым кя згодна, я хачу быць вольнай і верыць богу і маліцца.

— Нібы ў колгасе цётцы ня даў-бы нехта маліцца. А, напрыклад, Адам Станкевіч пра другое піша:

Прашу выключыць мяне з членаў колгасу, так як я ня маю разуменьня ў колгасным жыцьці і ня хачу быць пад няволяй, а жадаю пажыць на волі, як за яе шэсьць год змагаўся, а сям'я мая ўсё цярпела, а цяпер дажылася волі, а нам ня хочучь даць ні зямлі, ні кароў, нічога.

— Станкевічу нехта сказаў, што ў колгасе ў яго ўсё адбяруць

— Ніхто мне не казаў...

— Калі ніхто не казаў, дык чаму-ж ты, дзядзька, так думаеш?

Селянін не адказаў. Панас гаварыў далей:

— Цікавая заява і Шаболтаса:

Прашу выключыць з колгасу, бо я не па сваёй волі пашоў, а мяне заігналі. Як я пытаў, што будзе, калі не пайду, мне Камека сказаў, што хто ня пойдзе, той, як плот, будзе выкінуты з дарогі, а цяпер, як газэтка піша, што няма прымусу, вось я і выпісваюся.

— Гэты чалавек праўду напісаў, што ня хоча, а яму не растлумачылі добра пра тое, пра што ён пытаўся, і гэтым сапраўды маглі, як ён піша, загнаць у колгас.

— Дык і пазаганялі-ж...

— Ды ніхто-ж ня гнаў. У колгасе ня трэба тых, каго заганяюць, а трэба тых, хто сам ідзе, а мы не заганялі, а тлумачылі вам, што ў колгасе лепш жыць будзе...

— А царкву навошта адбіралі?—выкрыкнула жанчына.

— Самі-ж вы пастанаўлялі забраць яе.

— Са-а-мі?

Потым узьнялася з услоны жанчына і, махаючы рукамі загаварыла:

— Ну, якое-ж гэта жыцьцё? Аддай усё сваё, а як-жа сам тады? Ніхто нідзе ня бачыў такога жыцьця, дык як-жа ён каторы пойдзе ў такое...

Панас хоча перавесці крыкі на спакойную гутарку.

— Давайце па адным гаварыць будзем, а ня крычаць. Вось можа дзядзька што скажа, а пасья другі...

— Я парашыў дома нічога не казаць і ня буду,—адказаў селянін.

— Дык мо' пытаньні будуць,—уставіў Камека.

— Мая галава ўжо ня варыць, якія я вам пытаньні дам?

— Як казалі, нам што сьмятаны не дадуць, так запалохала нас гэта.

— А мы ўсе хворыя, кволяя. Самі шчэ сваёй сям'ёй жывем, ліпеем, а там хто нам дапаможа?

Не гавораць—крычаць. У кожнага жаданьне сказаць толькі сваё і каб яго пачулі, ён крычыць, каб заглушыць другіх. На сходзе даўно ўжо ніхто не сядзіць. Усе ўзьняліся з месца, усе скупчыліся ўперадзе, бліжэй да стала, каб чуваць самім было і каб пачулі, калі скажаш сам. Панас разумее, што трэба даць выказацца ўсім, хто жадае, і ён спакойна слу-

хае, занатоўвае што-ні-што сабе на паперку. Унутры ў яго нарастае моцнае жаданьне сказаць ім і, як мага хутчэй, пратое-ж што кажуць яны, толькі па-іншаму, так, каб да сэрца дастаць і, каб яны самі казалі праўду ўсю, пра ўсё.

Калі змоўклі крыкі і сход на хвіліну застыў у маўклівасьці, Панас гаварыў сам.

— Ня мы вам горшага хочам, а ворагі вашыя і нашыя. Гэта яны вас запалохалі, гэта сябры іхныя вас падвучылі, яны вас адцягнулі ад вашае лепшае долі. Я веру, што колгас у Цярэшкавым Бродзе будзе жыць і будзе узорам таго, як будаваць лепшае жыцьцё. Гэты колгас створаць тыя, хто не збаіцца маны ворагаў нашых, хто не паслухаецца кулацтва. Не кажэце, што вас не палохалі! Я не паверу гэтаму! Але мы хочам, каб вы нам казалі праўду, шчырую праўду пра ўсё...

Каля печы стаялі Галіна і Палашка. Палашка пазірае на Панаса і хвалюецца, парываецца нешта сказаць і ня зусім яшчэ адважылася, каб гаварыць. Галіна шэпча ёй нешта, штурхае яе локцем пад бок, каб казалася. А калі Панас праказаў свае апошнія словы і змоўк, Палашка махнула рукой, нібы нешта скінула з сябе і пашла да стала, расьпіхаючы локцямі жанчын.

— Палохалі нас!—крыкнула яна,—усіх палохалі, а мы верым вам, таварыш, ды баімося...

І як загаварыла Палашка, з бакоў са сходу закрычалі, загаманілі, застукалі нагамі, каб ня даць гаварыць ёй. Нехта ў куце завуў па воўчы, нехта засьвістаў. Панас пазіраў на сход, разумеў, што рашаючымі будуць словы Палашчыны і голасам, якім ніколі яшчэ не гаварыў тут на сходзе, ён крыкнуў у сход:

— Праўды спалохаліся? Каб заглушыць яе, дык па-воўчу выеце? Гэтым ня возьмеце! За гэтым ня пойдзе сход!

І сход адразу сьціх. У хаце запанавала поўная маўклівасьць. Тады зноў гаварыла Палашка.

— Я праўду шчырую, аб якой прасіў ты, таварыш, скажу. Яны нас комунай страшылі, што ўсе там босыя, што вошы там па сьценах поўзаюць, што ўсе галодныя. Мы верылі ім. А паехала я туды з дэлегацыяй, паглядзела, ці так яно? Не, ня так! Гаспадарка там, ніколі ніхто ў нас ня жыў так. Чыстата там, дзеці ў панчошках, у валёначках, усе накормленыя, дагледжаныя. А як казалася я, прыехаўшы, пра гэта на вуліцы пры Мышкіну, дык ён таўхель мяне пад бок, дый давай,—

так тваю, ды растак, не кажы, кажа, праўды, а кажы, што бачыла як вошы па сьценах поўзаюць, што бачыла, як з мяківай хлеб ядуць, што нічога няма ў іх... А ня будзеш так казаць, дык пранусьцім цябе, кажа, у газэтку... А я хачу быць у колгасе, я ночы плакала цераз іх з-за гэтага...

Пакуль гаварыла Палашка, да стала падышла Галіна, адхінула хустку з ілба.

— Ё я хочу сказаць! Хочу і я пра гэта. Палашка, правільна кажа! Яны ходзяць, палохаюць, пагражаюць! Ё хоць муж мой і бацька выпісаліся, а я хачу ў колгас і іншым кажу,—у колгасе наша бабскае шчасьце!

Тады з кута па сходу хлестанулі брудныя і брыдкія словы у бок да Галіны.

— Шлюха ты! Мужавага мала, колгаснага захацела!..

На хвілінку змоўкла Галіна, узняла да ілба руку, патрымала яе так. Крыўда і сьлёзы, што падкаціліся пад горла, перашкаджалі гаварыць, потым праглынула сьціснутую ў камячок крыўду і надворна спакойная, ціхім голасам адказала:

— Паскуднікі вы. Пляціце, плявузгайце, бо-ж няма ў вас чым, дык хоць гэтым спрабуйце... Паскуднікі, не баюся я вас. Буду ў колгасе...

За Галінай падышло некалькі чалавек да стала.

— Ё маю заяву парві,—сказаў адзін—я хочу ў колгас.

— Ё маю...

Тады вноў ззаду па кутох закрычалі не сваімі галасамі людзі, завылі па-воўчы, пайшлі кучаю з шумам, з гоманам з хаты, каб як мага больш людзей за сабою павесьці.

Праз хвіліну ў хаце васталіся толькі Клемс, Палашка, Галіна, Пётра Ашурка і яшчэ дзевяць чалавек. Яны скучыліся каля стала і моўчкі стаялі, пазіраючы на дзьверы, куды пайшло сто з лішнім чалавек. Панас стаяў нярухома і таксама пазіраў на дзьверы. У вялізарнай хаце зрабілася адразу ціха і прасторна і гэта здалося дзіўным. Ашурка Пётра азірнуўся па хаце на пустыя ўслоны, на пакладзеныя ўпоперак хаты дошкі, на закіданы недакуркамі і сьмецьцем памост, асабліва моцна адчуў гэтую прыйшоўшую адразу пустэчу і прасторнасьць і нібы сам сабе сказаў:

— Зусім мала нас, яны нас заб'юць цяпер, затукаюць...

Гэтыя словы Ашуркавы ў кожнага абудзілі ўсьведамленьне таго, што толькі яны, вось гэтыя, што ў хаце цяпер, колгасьнікі, а ўся рэшта гаспадароў, сто з лішнім, ня ў колгасе, і што з-за гэтага будзе цяжка будаваць колгас. І словы Ашуркавы ўсіх крыху напалохалі. А за Ашуркам загаварыў Клемс.

— А па мойму,—сказаў ён,—дык і лепш так. Мала, але ўсе такія, хто ад сэрца за гэта стаіць. Абы, каб сяброўства было.

— І я ж пра гэта кажу, пра сяброўства, а без яго, дык затукаюць і разгоняць нас яны,—зноў сказаў Ашурка.

Трынаццаць чалавек шчыльна сядзелі навакол стала і ціхімі галасамі раіліся, што рабіць. Цяпер усе яны, кожны паасобку, адчувалі сябе сярод усіх ста трыццаці сямі гаспадароў Цярэшкавага Броду адной сям'ёй. І кожны разумеў што ў паасобку ад гэтае сям'і ён бездапаможны, і калі адыдзе ад усіх, нямінуца апынецца сярод тых, хто сёньня кінуў колгас і сход.

На дварэ па падвакоўні туляліся людзі і, зазіраючы асьцярожна ў хату, паціху, шапталіся паміж сабой. Была позняя ноч.

XIII

На дзверы ў сельсавете і коопэрацыйнай краме была наклеена, напісаная атрамантам, абвестка такога зместу:

У заўтрашні дзень 18 красавіка а 8 гадзіне ранку ў вёсцы Цярэшкаў Брод адбудзецца сьвята першагаколектывнага ворыва колгасу „Парыская Комуна“. Колгасьнікі просяць усіх, хто жадае, прыйсьці на нашае сьвята. У полі будзе мітынг.

Праўленьне колгасу „Парыская Комуна“.

Сяляне, якія прыходзілі ў сельсавет і ў краму, читалі абвестку і багата пра яе гутарылі. А ў Цярэшкавым Бродзе колгасьнікі рыхтаваліся да ворыва. Яшчэ за некалькі дзён да 18 колгасьнікі паставілі ў Клемсавай клеці сем параконных плугоў. Чатыры плугі былі зусім новыя. Ёх колгасьнікі прывезлі з раёну. На плугі былі начэплены новыя бярозавыя ворчыкі,

абкручаныя пастронкамі. На сьцяне ў клеці, на крукох, вісела для кожнага каня хамуты.

А напярэдадні 18, пад вечар, калі сабраліся ў Клемса на дварэ колгасьнікі, на двор прышло сямёра мужчын-вяскоўцаў. Яны павіталіся, стоячы кучай, і адразу загаварылі, зьвярнуўшыся да Клемса:

— Дык як-жа, суседзе, будзе а? Ты-ж сам т'кі гаспадар. Няўжо-ж вы гэта і будзеце заворваць нашае?

— Будзем,—адказаў Клемс.

— А як мы не дадзім?

— Як жа гэта вы не дасьце? Адмерылі нам, мы і араць будзем, сеяць пара, няма чаго чакаць.

— Але-ж вы заворваеце нашыя два ўкосы! Ты-ж падумай, чалавеча, што вы гэта робіце? Вясною летась пасеялі канюшыны, яшчэ два гады касіць яе, а вы што ж гэта?

— Дык і нашае-ж у палосах засталася вам. Якая-ж тут крыўда?

— Як-жа якая крыўда? Ці-ж на „Дзякавай“ парасьце такая канюшына, як на сядзібах? Гэта-ж бога трэба мець у сэрцы...

— Бог тут ваш ня пры чым,—адказаў Клемс.—Араць мы будзем, як вызначылі, увесь гэты кавалак, пад авёс і лапек пасярод поля кідаць ня будзем.

Мужчыны змоўклі. Моўчкі стаяў і Клемс, а колгасьнікі сядзелі на бервяне каля клеці і таксама маўчалі, чакалі чым скончыцца гутарка. Набліжаўся вечар. І вечар вясновы таксама быў маўклівым, настарожаным. Мужчыны сабраліся ісьці да дому. Перад адыходам яшчэ раз адзін з іх, які прывёў другіх, сказаў:

— Дык, значыць, будзеце заворваць? Пасуседзку, значыць ня хочаце пагадзіцца?.. Што-ж, рабеце, няхай і так будзе, мо' калі... прыдзе коза да воза...

Клемс нічога не адказаў і мужчыны пашлі. Каля брамы іх сустрэў Панас. Прывітаўся. Мужчыны адказалі на прывітаньне, але нічога не сказалі да яго, пайшлі ў вуліцу. Панас прайшоў з вуліцы проста ў хату. У руках ён прынёс невялікую фанэрную скрынку і ў хаце паставіў скрынку на лаўку.

— Вось я, цётка, і зусім да вас,—сказаў ён, зьмеціўшы ў цемры жаночую постаць.—Працаваць у колгасе разам з вамі буду.

На яго словы з хаты абазвалася Галіна.

— Каб на заўсёды да нас вось бы добра было,—сказала яна.

— А я і не пазнаў цябе, вось мусіць багатая будзеш!

— Ужо-ж буду яшчэ, якая багатая... кінула я чалавека свайго,—сказала яна памаўчаўшы, і жыву вось цяпер удавой у дзядзькі Клемса. А мой з-за гэтага самы люты вораг колгасу будзе. Ён ніколі ня пойдзе ў колгас... Мы з ім, бывала, кожны вечар пра гэта гутарылі і сварыліся... А яшчэ з-за цябе ён мне жыцця не даваў, дык я і парашыла кінуць яго, ўсё-ж роўна ня было б жыцця: у колгас-бы ён не пашоў, а я з колгасу не пашла б. А потым і цябе бачыць хочацца часцей...

У хаце цёмна і цемры гэтай радуецца абое і Панас і Галіна. Галіна ня хоча, каб Панас бачыў у гэты момант яе твар, а яму прыемна скрозь змрочнасьць ночы, што ўвайшла ў хату, пазіраць на яе і няпрыкметна для яе самой, любавецца ёю. Але ў той жа час (або ім хочацца блізкае, шчырае гутаркі, для якой трэба быць бліжэй аднаму да другога. Яны абое разумеюць гэта і ад таго, калі Панас запрапанаваў пайсьці на двор, пахадзіць, Галіна адразу згадзілася.

На дварэ каля клеці ўсё яшчэ нягледзячы на цемру, раіліся колгасьнікі. Ужо ў каторы раз гаварылі яны пра тое, якая парка ў якім плузе пойдзе і хто пойдзе за плугам. І хоць пары даўно былі складзены, яны ўсё яшчэ абгрунтоўвалі для сябе неабходнасьць, каб Клемсаў Буланы ішоў абавязкова з Ашуркавай кабылай, а не з якім другім канём і што плуг павядзе за гэтай парай сам Клемс, а ня другі хто, і што гэтая пара павіна ісьці самай першай Гаварылі і пра тое, што ўперадзе ўсіх у поле, як будуць выяжджаць і як пагоняць першую разору, будзе ісьці са сьцягам Галіна. Сьцяг сама Галіна пашыла і сама вышыла на ім лёзунг, які прыдумалі разам усе, вось тут-жа на бярэвеньні каля клеці.

У кожнага з гэтых людзей, цяпер, як ніколі яшчэ да гэтага, б'ецца сэрца, б'ецца ўсхваляванае набліжэньнем новага, што заўтрашні дзень канчаткова ўзаконіць, замацуе, што правядзе на векі ўжо разору паміж гэтым новым і старым, у якім былі дзесяткі год.

Панас з Галінай пастаялі крыху каля клеці разам з усімі і пашлі ў вуліцу. Вулідай ішлі моўчкі, думалі кожны сваё.

А каля лазьні Ашуркавай зьвярнулі ў завулак, каб выйсьці за вёску, у поле. Тады першай загаварыла Галіна.

— Я заўсёды, — сказала яна, — з першых дзён амаль, была згодна пайсьці ў колгас, але маўчала, бо баялася, але за тое баб сваіх угаварвала. Паслухаю на сходзе цябе, а потым ім тое-ж гавару. Ну і сварак-жа было, ну і палаялі-ж яны мяне за гэта. А ты думаеш, Макару не яны казалі пра нас? Яны наўмысьля сачылі, выглядалі і ўсё яму нагаварвалі... А вось на сходах я ня ўмею гаварыць, можа і тады-б не сказала, але-ж бачу, абман адзін робяць, дык я Палашку падгаварыла сказаць і сама сказала. А Палашка-ж, каб ты ведаў, як яна баялася, насілу ўгаварыла я яе. Хоча сказаць, а баіцца, бо што-ж яна, удава, а яны вакол як зьвяры, заелі-б, каб прымелі, каб ня колгас... А цяпер я й сама дзіўлюся, як гэта ўсё вышла. Гэта-ж каб раней хто сказаў у нас, што я ў колгас пайду і з-за колгасу мужа кіну, дык ніхто-б і не паверыў. І я не паверыла-б гэтаму, а цяпер во, кінула мужа і хоць-бы што... А ад бацькоў-жа што было мне! Бацька прыслаў матку, каб прывяла мяне ў хату. Прыходжу я, дык ён як накінецца, а мама ў плач, такі галас паднялі, што я аж спужалася. І праклінала мяне мама і ўпрашвала, яна і памысьліць сабе ня можа, як гэта я ўсяго ачуралася і мужа і гаспадаркі, і пашла на такое, невядомае, дзе нічога майго... Яна ня ведае, што яно ўсё маё тут цяпер... Хіба-ж бы я так добра ў сям'і з мужчынамі жыла, як цяпер? Усе нібы браты яны, а Клемс, дык што родны бацька, яшчэ і лепш...

З левага боку вулачкі даўгі будынак Ашуркавай пуні. Як праходзілі каля пуні, Галіна ўздрыганула і прыслухалася. Ёй здалося, што хтосьці схваўся за вугал пуні. Яна шмарганула Панаса за рукаў, хацела сказаць яму пра тое, што ёй здалося, але не пасьпела. З-за пуні прагучэў прарэзьлівы сьвіст, а за ім паляцелі ліпкія сваёй брыдкасьцю, абразьлівыя словы..

— Эй, ты шлюха! У адкрытую гуляеш ужо? Дуй, дуй, паколгаснаму!

Галіну гэтыя словы стукнулі нібы нечым важкім. Яна адразу змоўкла, кінула Панасаву руку і пайшла ўперад ад яго. Ідучы, сказала.

— Зноў, зноў яны мяне... Пільнуюць, куды не пайду... А гэта ён, мой...

— Дурні яны. А ты не зважай. Паплявузгаюць і змоўкнуць, што-ж яны яшчэ могуць? Будуць лаяць і ня толькі мусіць цябе адну, будуць усім нам кідаць абразы, а хіба гэта прыстане? Хвалявацца з-за ўсяго гэтага, дык у нас і сіл ня стане... Кінь.

Панас узяў яе за руку.

— Кінь зважаць на гэта, хай мазоляць языкі, усё-ж роўна не забароніш ім лаяцца.

— А і праўда,—згадзілася Галіна,—стань на ўсё зважаць, дык хоць і ня жыві, а мне добра, хоць і лаюць, я шчаслівая. Бабы нашыя сьлязьмі гора сваё замываюць і я так рабіла, а за гэты-ж час я ні разочку ня плакала, а радавалася вунь колькі разоў... Мне добра, што пра нас з табою гавораць... ты ж такі добры. Яны і то пра цябе ня так, як пра другіх комуністаў гавораць...

Яна змоўкла і, памаўчаўшы, запрапанавала:

— Позна ўжо вельмі, а заўтра раненька трэба ўставаць, у поле-ж... Хадзем дадому.

Як ішлі дадому, гаварылі ўжо зусім пра іншае. Варажылі, як будзе заўтра, ці прыдуць на сьвята сяляне з суседніх вёсак. А калі прышлі ў хату, Клемс пажартаваў:

— А дазволу-ж чаму гэта вы ня бралі на гулянку? А? Як-жа гэта, што і праўленьне ня ведае?

— Мы недалёка хадзілі,—азвалася з усьмешкай Галіна,—думалі, што на блізкае ня трэба дазволу.

— Няхай па-твойму будзе. Што з вамі зробіш,—згадзіўся Клемс і за гэтым сказаў:—Можа-б ты нам падрыхтавала вячэру, а то недзе старая мая зьнікла. Яна вось,—сказаў ён да Панаса,—мужыка свайго з-за колгасу кінула, а я баюся, што ад мяне з-за колгасу старая мая ўцячэ. Ніяк пагадзіцца са мною ня хоча, усё бурчыць яшчэ... А я прывык ужо, увесь век так бурчым друг на дружку...

●
Як ледзь-ледзь глянула з-за небасхілу сонца, Клемс апрагнуўся і пайшоў будзіць колгасьнікаў. Але колгасьнікі, як і сам ён, ужо даўно ня спалі, сьпяшаліся са сьнеданьнем, каб не спазьніцца да выезду ў поле. А праз колькі часу яшчэ, на Клемсаў двор прывялі коняй і далі ім аўсу. Коні жавалі авёс, пераглядаліся, чакалі калі падвядуць іх да плугоў і паставяць у пастронкі. Клемс з хлопцамі выносіў з клеці плугі, ставіў

іх на дварэ падрад, адзін побач з другім і разматваў пастронкі, каб усё было напаягатове.

А сёмай пачалі запрагаць. Запрагалі кожны сваю пару. Каля клеці зышліся сем'і колгаснікаў. Жанчыны прышлі з малымі дзецьмі, прышлі як на сьвята, чыста апрануўшыся, прышлі, каб за аратымі пайсьці ў поле. Групамі прыходзілі сяляне з суседніх вёсак. Некалькі чалавек далёкіх прыехалі верхам на конях і коняў паставілі ў дварэ, прывязалі іх за плот. Але ніхто ня прышоў са сваіх вяскоўцаў.

Праз гадзіну Клемс стаў са сваёй парай і падаў знак станавіцца за плугі. Галіна вынесла з клеці сьцяг. Дзеці кінуліся да брамы, шырока адчынілі яе, далі дарогу Галіне. Яна ганарлівая і прыгожая пазірала на людзей і ішла высока ўзьняўшы сьцяг. Косыя праменьні вясновага сонца залацілі чырвань сьцягу. Лёгкі вецер хістаў яго, распростваў і тады на палатно выплывалі кароткія простыя словы. Словы гаварылі:

Хай жыве кунізм!

За Галінай пайшла Клемсава пара, а за ёй па чарзе ўсе. Клемс бяз шапкі і ён, як і Галіна, ганарлівы і радасны, паважна ідзе за плугам. Вецер гульліва шавеліць срэбныя густыя косы на яго галаве. Сонца сьвеціць проста ў твар. А разам, услед за імі, пайшлі госьці, жанчыны і дзеці.

Побач з вёскай, акурат супроць сонца, высіцца ўзгорак леташняга жытнішча, спаясаны вузкімі палосамі. Палосы, адрэзаныя адна ад адной цвёрдымі, высокімі межамі. На межах сухая леташняя дзікая мурава.

Галіна ўзышла на ўзгорак і чакала. Клемс спыніў коняў на дарозе, завярнуў іх на супраць леташняе разоры, зняў плуг з драўлянага палазка.

— Адсюль пачнем,—сказаў ён.—Будзем у разгон араць, а не загонамі.

Яшчэ вышэй узняла Галіна сьцяг і пайшла ўперадзе па старой разоры. Вецер у полі мацнейшы. Вецер разгортвае сьцяг, выгладжвае яго. За Галінай пагнаў сваю пару Клемс і як уеўся плуг у жытнішча, як адгарнуў і паклаў першую скібу, сырой веснавой зямлі, ён павярнуў назад галаву да людзей і радасна сказаў:

— Пачынаем, знацца, жыцьцё колгаснае на зямлі.

Ішла ўсё вышай і вышай на ўзгорак Галіна, на самы верх яго проста да сонца. Хутка ішлі за ёй коні Клемсавай пары, а за ёй яшчэ шэсьць пар і адна за адной роўна і цесна кла-ліся цёмна-шэрыя паскі сырой узьнятай зямлі. Людзі прайшлі за аратымі з боку да самае верхавіны ўзгорку і спыніліся там, стаялі і маўкліва пазіралі ў сьлед адышоўшым. Пазіралі, як дайшла да канца паласы Галіна і завярнулася назад, як прагнаў, не аручы, упоперак поля сваю пару Клемс і завярнуўшы яе пагнаў другую разору ўсьлед за Галінай. Галіна параўняўшыся з людзьмі, падышла да іх і стала крыху збоку.

Прайшлі коні з плугамі і дзьве шырокія, па сем разор, цёмна-шэрыя паскі ўзьнятай зямлі, ляглі на жытнішча, а паміж іх яшчэ больш выпуклілася высокая мяжа. У баку стаяць кучкай сем'і колгасьнікаў і госьці. Госьці стаяць маўклівыя, сур'ёзныя. У кожнага з іх свае думкі пра колгас, пра тое, што гэтак воль талакой добра араць. Усе яны думаюць пра людзей, што асьмеліліся сыйсьціся ў колгас. Некаторыя крыху шкадуюць колгасьнікаў, што воль яны назаўсёды ўжо адчураліся, адракліся ад свайго ўласнага каня, сваёй зямлі, сваёй клеці, сваёй сядзібы і пайшлі ў новае, нідзе ніколі ня бачанае, ніколі ня знаанае раней жыцьцё. Шкадуюць і, крыху моўчкі, рады, што гэтыя людзі ўжо ніколі ня будуць мець свае ўласнае гаспадаркі і ня змогуць хваліцца ў горадзе, ці на кірмашы добрымі сваімі ўласнымі калёсамі, сваім канём. Рады былі, думаючы, што гэтыя людзі некалі пашкадуюць аб зробленым сёньня. А другія стаяць усхваляваныя. Ём балюча і крыўдна. Яны зайздросьцяць колгасьнікам, зайздросьцяць і крыўдна ім, што не яны, а воль гэтыя першымі пайшлі і што ім прыдзецца быць толькі наступнымі. Зайздросьцяць, што не яны, а воль гэтыя маюць магчымасьць хваліцца, што першыя арганізавалі колгас, што не пра іх, а пра гэтых будуць гаварыць у горадзе на рынку і на кірмашох людзі.

Нечакана да ўзгорку даляцелі гукі званоў.

Прыслухаўся да званоў Клемс і прытрымаў на хвіліну коняў. Не зразумеў ён у чым справа, чаго звоняць

Па другім разу ішлі ўжо плугі па жытнішчы. Ужо абцёрліся лемяхі аб жорсткую сырую зямлю і заблішчэлі на сонцы. Ужо блізка падышлі да мяжы.

З-за ўзгорку, дзе царква, вышаў вялікі натоўп людзей. Уперадзе ішоў бацюшка і, макаючы квач у ваду, якую нёс у пасудзе царкоўны вартаўнік, пырскаў вадой на поле. За бацюшкам мужчыны несьлі прошчы. У натоўпе пелі нейкую малітву, нельга было разабраць яе. Сьпеў заглушалі званы. Як пашоў натоўп па полі, дык заскакалі ў нейкай шалёнай радасьці, загудлі на розныя галасы званы.

Блям-блям-блям-бом, блям-блям-блям-блям-бом, блям-блям-блям-бом..

Гудлі званы, а плугі ўздымалі зямлю. Зямля лёгка выпроствала грудзі, раскрывала нутро сваё людзям, радасная тым, што прышлі яны да яе з вясновым сонцам, каб разарваць на ёй векавыя ланцугі меж.

Бліжай і бліжай падыходзілі да мяжы плугі. Мяжа наста-ражылася, ашчацінілася леташняй сухой, дзікай травой.

Па полі, як праведзена мяжа колгаснай і вясковай зямлі, ідзе з прошчамі натоўп сялян. Мужчыны бяз шапак, жанчыны з белымі сьвяточнымі хусткамі на галовах. Уперадзе бацюшка ідзе і пырскае на поле сьвянцонай вадой. За бацюшкам мужчыны сьпяваюць і вецер даносіць да вушэй колгаснікаў словы сьпеву:

О-о-о-гча на-а-ш

Їжэ есі на небесі-і-і...

Клемс спыніў каня акурат пасярод узгорку, усьміхнуўся.

— Межы нашыя яны абыходзяць, сьвянцонай вадой паліваюць сваё поле, каб зараза нашая не перапаўзла туды.

Усьміхнуўся, шмаргануў лейцы і павёў плуг далей.

А ўсім адразу зразумелым стала, чаго ходзіць па полі процэсія.

Аддаляецца ад узгорку ў поле процэсія. Бліжай і бліжай падпаўзаюць да мяжы гострыя, бліскучыя лемяхі плугоў вось-вось зачэпяць яе і зрэжуць, паваляць. Мяжа выпрасталася, выгнулася на сярэдзіне, угару ўзьняла ашчаціненую сваю сьпіну. Клемс завярнуў коня. Коні пайшлі па абодвы бакі мяжы. Накіраваны плуг падчапіў зьнізу канец мяжы, адарваў яго, адкінуў камяком у кучу з заараным, потым выкаўзнуўся з-пад яе. Каля мяжы глыбокая леташняя разора. Яна шкодзіць і плуг то выскаквае з-пад мяжы, то зноў падпаўзае пад яе

і гострым носам адрывае ад яе кавалкі і адкідае іх у бок на ральлю, то выпаўзае і, стомлены, зрывае носам мураву ў леташняя разоры. Злуе Клемс. Мяжа выгінаецца, ня хоча здацца.

— Бач ты, мяжа не здаецца!—крычыць нехта з узгорку.

Але другая пара коняў абняла нагамі мяжу. Панас моцнымі маладымі рукамі накіраваў плуг і трымае яго. Плуг падразае мяжу і адвалам павольна кладзе яе на бок. Трэці араты плугам падбірае пакінутыя кавалкі мяжы, падчышчае новую разору, на месцы, дзе толькі што яшчэ была мяжа. А на ральлі парванае на кавалкі, ляжала праз увесь узгорак цела былой мяжы.

— Мітынг давайце цяпер,—кажа Панас Клемсу,—заварачвайма коняў і пачнем.

— Пачнем,—адказвае Клемс,—я скажу троху, ды табе слова дам.

Як даехалі да канца і завярнулі коняў, малады хлапец, што ішоў з трэцяй парай, паставіў плуг і пабег да людзей на верхавіну ўзгорку. Бягучы, крыкнуў:

— Таварышы! Ды калі-ж такое было ў нас! Ура!..

Узмахнуў абсцімі рукамі, падкінуў угару шапку. А Галіна з узгорку замахала яму сьцягам. І тады гарачым камячком падпаўзлі да горла ў Панаса словы, якія прадумаў яшчэ, як ішоў за плугам, і хочучь вырвацца ўсе разам і, як мага хутчэй на волю.

Па полі, непадалёк ад узгорку, цягнучы маліцьвенную мэлэдыю, ішла з прошчамі процэсія. Як падышлі ўсе аратыя да гасьцей на ўзгорак, Клемс паказаў на процэсію рукой.

— З богам ужо супроць нас пайшлі,—сказаў ён. І за гэтымі словамі пачаў сваю прамову:—Яны з прошчамі з крыжамі супроць нас ідуць, а што мы? Хіба на дрэннае што мы пайшлі? Мы з пакуты вылезьці хочам, шчасьця хочам сабе і другім, хочам, каб крыху хоць радасьней жыць. Дык чаму-ж і гэта іхнаму богу не да спадобы? Чаму яму хочацца, каб век свой увесь мы пакутвалі, як бацькі, як дзяды нашыя?..

Гаворыць Клемс, трымаецца правай рукой за сарочку на грудзёх. Рука дрыжыць, дрыжаць і ногі, на нагах трасуцца шырокія белыя нагавіцы.

— Дык-жа ня трэба і багі нам!—кажа Клемс.—Яны сьвянонанай вадою абпырскваюць сваё поле ад нас, каб не пайшло хаця пошасьцю ад нас жыцьцё колгаснае і на іхнае поле, але не адсьвенцяцца, пойдзе яно, па ўсім полі пойдзе, па ўсёй зямлі пойдзе, бо захацеў чалавек лепшага, чаго ўвекі ня бачыў... Пойдзе яно па ўсёй зямлі!... А цяпер засьпявайма Інтэрнацыянал.

І кволым, хрыплым голасам адзін прапеў першыя словы гімну. А за ім уздыхнулі ўсе і дружна падхапілі моцнымі галасамі:

Пайстань, хто з голаду век пух!..

З узгорку несьліся насустрач сонцу словы гімну, слаліся над сумнымі палявымі прасторамі, заклікалі. Далёка ў полі ішоў чалавек. Ён пачуў сьпеў, спыніўся, прыслухаўся і праз поле, праз леташнюю восеньскую ралью пабег насустрач сьпеву.

Яшчэ ніколі, ніколі ў жыцьці Панас ня ведаў такое радасьці. Ён не разумеў, ці то ён гаварыў, ці то думаў такое, толькі здавалася, што ўсё наўкола ўторыць ягоным думкам.

— Я радуся,—гаварыла ўся істота Панасава,—што здзейсьняюцца мары найвялікшых людзей сьвету. Чалавек у даўнія вякі яшчэ прышоў да зямлі, каб карміцца ад яе. Зямля тады давала чалавеку зусім мала. Чалавек змагаўся з прыродай, змагаўся за тое, каб пад'есьці і выгадаваць дзяцей. У гэтым змаганьні нямала разоў перамагала чалавека прырода, але ўпарты, баючыся галоднае сьмерці, чалавек напружваў сілы, і прырода скарылася яму. Чалавек навучыўся браць багацьці зямлі, навучыўся рабіць машыны, завалодаў морамі, рэкамі, наветрам. Ды толькі ніяк ня мог чалавек зрабіць такога, каб ня было на зямлі паміж людзей няроўнасьці. Ёсьць людзі галодныя і сытыя, ёсьць тыя, што нічога ня робяць і тыя, хто гібее ў цяжкай вечнай працы э-за кавалка хлеба.

Таму, яшчэ задоўга да нашых дзён, лепшыя з людзей напісалі на сваім сьцягу адно вялікае слова. Слова гэнае—коммунізм. І ў імя яго гэтыя людзі пайшлі змагацца супроць тых, хто не працуючы жыў, хто жыў вынікамі працы другіх. Сотні, тысячы ішлі за імі, а цар і ягоныя служкі імем бога хапалі

іх, кавалі ў кайданы і кідалі за краты ў астрогі, ссылалі на катаргу ў далёкія таежныя месцы, вешалі, расстрэльвалі, адбіраючы ў гэтых людзей самае дарагое, што было ў іх, іхнае жыццё. Але з гэтым жыццём іхнае ўсё яскравей палала і на месца іх прышлі мільёны людзей, раней прыгнечаных, пакрыўджаных і цаною жыцця лепшых з сябе адваявалі права на будаваньне кунізму.

Мы хочам, каб на зямлі было жыццё радаснае, сьветлае, разумнае. А яны, і вось гэты поп, што вядзе за сабою натоўп несьвядомых людзей, яны хочуць для чалавека бясконцае пакуты.

Мы зааралі толькі адну мяжу. Але ў каго ня білася мацней, як звычайна, у гэты раз сэрца? Векавую мяжу мы зааралі, тую мяжу, што не давала вам назваць друг дружку братам, што выклікала сваркі і бойкі і рабіла вас ворагамі.

Цэлыя вякі быў скованы чалавек ланцугамі няволі. І цэлыя вякі межамі, як ланцугамі, была скавана зямля. Чалавек вызваліў сябе, а цяпер ірве ланцугі на зямлі, каб большымі былі яе скарбы, ад якіх жыве чалавек...

Людзі стаялі неспакойныя, пазіралі ці то ў зямлю самую, ці то кудысьці ў бок, у поле. Жанчыны церлі ражкамі хустак вочы. Вецер выгладжваў над людзьмі сьцяг.

Малады хлапец, што ішоў з трэцяй парай за плугам, доўга ня кратаючыся, пазіраў на сьцяг, складаў у словы літары, якія ніклі ў мітусеньні сьцягу і, склаўшы крыкнуў, узняўшы ў гару рукі.

— Хай жыве кунізм!

Зноў пайшлі чарадою паркі коняй. Цёмнашэрая паласа сьвежай ральлі шырылася, усьцілала ўсё большы і большы прастор узгорку, набліжалася туды, дзе за поплавам малады зялёны алешнік.

З поля разыходзіліся людзі і на разьвітаньне гаварылі адзін аднаму радасныя, ласкавыя словы. Праз поле ў вёску варочалася маўклівая процэсія з прошчамі, перасьцерагала.

Калі Клемс, напайшы коняй, варочаўся ў хату, дык на дзьвярах сянец прыкмеціў, прыклееную хлебам, паперку. Ён

асьцярожна адарваў яе і прынёс у хату. На паперцы было напісана:

„У восемнаццатым годзе тым, хто спаганяў разьвёрстку, мы ў жылот сыпалі грэчку і ячмень, а табе калі не ўбярэшся зараз-жа адсюль, насыплем сырой зямлі“.

Панас прачытаў напісанае на паперцы і хоць там і не гаварылася, да каго зварачаюцца тыя, хто пісаў паперку, ён, як і ўсе, хто быў у хаце, адразу зразумеў, што гутарка ідзе пра яго. І адразу спалоханая Галіна папярэдзіла.

— Ня трэба табе нікуды ўвечары хадзіць, сьцерагчыся трэба.

— Пільнавацца трэба,—дадаў Клемс,—хто іх тут разьбярэ.

Панас усьміхнуўся, схваў паперку ў кішэнь і адказаў:

— Добра, што папярэдзілі паперкай. Буду пільнавацца цяпер.

Пайшлі запрагаць коняй.

А ў гэты ж час, у суседняй вёсцы, што ў трох кілямэтрах ад Цярэшкавага Броду, сяляне самі зьбіралі сход. На сход загадвалі толькі некаторым, вызначаным раней.

Панас і яшчэ два маладыя хлопцы хутка выехалі даараць кавалак жытнішча. Было яшчэ зусім рана.

Непадалёк ад месца, дзе пачалі араць, густы малады алешнік. Голье маладых алешын прыбралася ўжо ў зялёныя пупышкі. Яны блішчаць расою. У каплях расы іскрыцца сонца. Пупышкі сустрач сонцу паўнеюць, наліваюцца ліпкім сокам. На ралью садзяцца і паважна ходзяць па ёй грачы. Над полем уздымаюцца і падаюць на зямлю, рассыпаючыся сьпевамі, жаўранкі.

Панас прагнаў адну разору і скінуў пінжак, паклаў яго на ралью. Было душна.

У суседняй вёсцы, у самай першай хаце па вуліцы, зышлося трыццаць два чалавекі. Той з іх, хто першы пашоў загадваць на сход, выняў асьцярожна з-за пазухі аркуш чыстай паперы і паклаў яе на стол.

— Давайце пачынаць,—сказаў ён.

— А хто ж нам напіша?—запытаў другі.

— Самі, я думаю напішам. Чаго ж тут не напісаць? Напішам...

У Цярэшковым Бродзе на дварох, сьпяшаючыся, бегалі жанчыны. Забягаючы ў двор, яны стукалі ў аконную шыбу суседа, клікалі гаспадыню і ішлі далей. Хутка каля царквы сабраўся натоўп жанчын. Некаторыя з іх трымалі ў руках кійкі, другія прышлі з рыдлёўкамі, трэція бяз нічога.

Зьявіўся вартаўнік і адамкнуў дзьверы царквы. За ім прышоў высокі, худы мужчына ў старой чорнай рызе. Чалавек гэты ўвайшоў у царкву, прайшоў да аналою і там спыніўся. Вартаўнік прынёс яму з алтара ікону расьпятага хрыста. У царкву заходзілі жанчыны і хрысьціліся. Чалавек у рызе ўзьняў над галавой ікону, благаславіў ёю жанчын і пачаў гаварыць. Жанчыны стаялі маўклівыя і слухалі казань незнаёмага чалавека...

.....

Накормленыя коні ходзяць хутка і ральля ўсё бліжай і бліжай падсьцілаецца да алешніку.

● За гадзіну дааром,—кажа Панас.

— Калі схочам, дык і раней яшчэ,—адказвае другі араты.

— Раней не, коням-жа адпачыць трэба.

Лёгкі вецер прылятае з поля, прыносіць прыемную прахладу і ад гэтага лёгка ісьці ўздоўж загону, падстаўляць ветру ўспацелы твар...

.....

— Пачынайма пісаць,—кажа селянін,—трэба-ж управіцца да вечару схадзіць у Цярэшкаў Брод і ўмовіцца.

— Пачынайма.

Людзі розных узростаў, розныя самі, скучыліся каля стала, пазіраюць на чысты аркуш белай паперы. Той, што выняў паперу з-за пазухі, цяпер сеў за стол сам, узяў у руку аловак.

— Як гэта пачынаць вось толькі? Мне, каб толькі пачаць, а там ужо напішу.

— А чаго пачынаць? Куды пішаш? У колгас. Вось і пачынай з гэтага, што пішаш у колгас „Парыскую комуна“ такому та...

— Правільна, так і буду пісаць. У колгас „Парыскую комуна“ ад беднаты і сераднякоў вёскі Цынгелі ў ліку трыццаці двух чалавек...

Селянін схіліў у бок, нізка над сталом, галаву і вялікай маршчатай рукою водзіць па паперы аловак. З-пад канца алоўка выходзяць няроўныя літары і няроўна кладуцца на белы аркуш адно за адным словы...

З царквы вышаў і пайшоў у поле, уперадзе натоўпу жанчын, высокі худы чалавек у рызе. У руках ён нясе, трымаючы перад сабою, ікону расьпятага хрыста. Хрыстос на крыжы схіліў на бок мёртвую галаву. З ягоных рук і ног, якія прыбіты да крыжа цвікамі, капае кроў. Наўкол галавы хрыста круг жоўтай пазалочанай паперы. Шкло іконы і ўся яна, зробленая з бляхі і медзі, і пазалочаны круг блішчыць на сонцы, Чалавек у рызе махае іконай і сьпявае. А за ім праз поле туды, дзе алешнік, ідуць жанчыны, п'яныя ад слоў гэтага чалавека, ад сьпеваў яго маліцьвеных і пахаў веснавой зямлі...

Кладуцца адно за адным словы на чыстай паперы і аркуш паперы перастае быць толькі паперай, ён робіцца часткаю ўсіх гэтых людзей, што шчыльна зышліся вакол стала. Вуснамі гэтых людзей гаворыць папера:

... Мы ўсе амаль былі на франтах, ваявалі і ў старой арміі, ваявалі і з белымі, пахадзілі па белым сьвеце, наглядзеліся ўсялякага жыцьця, сваё бачылі, чужое, усяго нацярпеліся ад паноў розных і офіцэраў, ды толькі ні дзе мы ня бачылі жыцьця такога, пра якое гаварылі нам на фронце, за якое мы змагаліся супроць белых. Словы тыя ў грудзёх нашых і будуць яны жыць аж покі ня ўсохнуць грудзі нашыя, бо яны крывёю ўспрыняты, гэтыя словы. Мы не павінны так пакінуць таго, за што ішлі на франтах...

Панас зьмеціў натоўп і наперадзе чалавека з іконаю, азірнуўся назад на таварышоў.

— Ізноў да нас з іконаю ідуць,—сказаў ён.

Таварыш адразу спыніў каня, зірнуў на натоўп.

— Каб чаго дрэннага ня было,—спуджана сказаў ён.—

У цябе нічога няма на выпадак, калі бараніцца трэ' будзе?

— Нічога. А ты думаеш яны біцца пачнуць?

— А чаго-ж яны?

— Палохаюць. Зачапіць — не зачэпяць.

Зноў пагналі коняй.

Махаючы перад сабой іконаю ідзе ўперадзе ад жанчын чалавек у чорнай старой рызе. За ім ідуць, з расхлістанымі ад ветру вопраткамі, жанчыны. Панас кіруе плугам і пазірае на жанчын, хоча ўгадаць, чаго ідуць яны...

... Мы багата думалі, гутарылі паміж сябе і цяпер, пераканаліся, што толькі гэтым шляхам мы дойдзем да лепшага жыцця, да шчасця свайго. Мы трыццаць два беднякі і сераднякі, сабралі ўсіх нашых коняй, кароў, інвэнтар і насеньне і іншую сваю маемасьць...

У жанчын, бачыць Панас, твары ўзбуджаныя, азьвярэлыя. У руках яны нясуць кіі, рыдлёўкі. Ужо зусім яны блізка. Чалавек у рызе махнуў іконаю накрыв і закрычаў.

— Хай знікнуць з твару зямлі тваёй нечасьціўцы!..

Грубый крыклівы голас яго парушыў спакой поля. За ім рознымі галасамі закрычалі жанчыны.

Мятнуліся зральлі, закружыліся над полем спалоханыя грачы. Да Панаса падышлі абое хлапцы. Адзін бледны, спалохаўся шморгае Панаса за рукаў кашулі.

— Уцякайма, яны біць будуць.

— Мо' і праўда, — кажа другі, — каб ня здарылася чаго?

А Панас не разумее, што страшнага можа быць у тым, што вось ідуць натоўпам жанчыны і нейкі дзіўны манах з іконаю. Ён усміхаецца і супакойвае таварышоў:

— Кіньце вы, глупства такое, пакрычаць і ўсё.

— Натоўп разыходзіцца паўкругам. Па сьвежай ральлі ідзе ўжо манах, высока ўзняў ікону і сьпявае. За ім сьпявае і ўвесь натоўп. У жанчын вочы страшныя, блішчаць дзікімі агенчыкамі. Панас бачыць гэта і ўжо ня можа скрануцца з месца. Перад самым тварам ягоным узмахнуў іконаю манах

і спыніўся. Абое таварышы адышлі ад Панаса да сваіх коняй. Падышлі блізка жанчыны. Блізка іхныя маршчатыя, спацелыя і злосныя твары. Яны штосьці крычаць, а мо' пяюць усьлед за манахам, Панас ужо ня можа разабраць. Перад яго тварам узняла старая жанчына іржавае жалеза рыдлёўкі. А ён выставіў наперад рукі, закрывае растапыранымі пальцамі твар...

Паціху ходзіць па паперы аловак, выводзіць няроўныя літары і кожнае слова, складзенае з гэтых літар,—чалавек.

... І з усім гэтым дабром мы парашылі пайсьці ў колас і просім праўленьне прыняць нас усіх трыццаць двух беднякоў і сераднякоў вёскі Цынцелі ў колас „Парыскую комуну“, каб малі мы разам з вамі здабываць лепшай долі сабе, каб змаглі пазбавіцца гора і пакуты, з якімі жылі ўвесь век свой, аж да гэтае пары.

— А цяпер падпішам усе,—кажа той, хто пісаў,—і занясем, а заўтра выядзем і мы ў поле.

Ён паціху, роўна, але так, каб адрозьніваўся падпіс ад усіх раней напісаных у заяве слоў, вывеў літары свайго прозьвішча, і за цвёрдым знакам, напісаным у прозьвішчы, загнуў уніз пад слова кручок. Пасьля перадаў заяву і аловак другім, каб падпісалі...

Іржавае жалеза рыдлёўкі наплыло, засланіла сабою сонца, вырасла ў вялікае і цяжкое, спусьцілася на галаву і прыціснула Панаса да зямлі. І тады наўкол яго ў нейкім дзікім карагодзе закружыліся, заскакалі з перакрыўленымі злоснымі тварамі жанчыны. І пасярод іх, сьмешна ўздымаючы высока ўгору ногі, трымаючы над галавой ікону хрыста, які за шклом афарбаваных рам перадражніваў манаха, скакаў сам манах. Пасьля ўсё зьнікла.

Аднекуль з поля прыляцеў вецер. Ён затрымаўся, закружыўся над тварам Панасавым, адхінуў з ілба ў яго невялікі шматок валос, што засланяў яму вочы.

З поля ад пакінутых коняй, беглі ў розныя бакі два чалавекі бяз шапак. За адным з іх, што бег у вёску, гнаўся

высока ўздымаючы ногі, чалавек у рызе і махаў іконай, а за ім падбежкам з крыкам пашлі жанчыны.

Панас ляжаў упоперак загону плячыма на мяккай сьвежай ральлі. Ён закінуў, як мага, голаў, выцягнуўся праз увесь загон і, раскінуўшы шырока ў бакі рукі, затуліў сабою зямлю.

Над зямлёю паволі ўздымалася і плыло ўгору, у бязьмежны блакітавы прастор, гарачае вясновае сонца.

Пад сонцам у разорах на ральлі стаялі запрэжаныя ў плугі коні, чакалі аратых.

Бігосава—Менск
1930 год.

СЬПІС МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ, ЯКАЯ ВЫШЛА З ДРУКУ Ё 1933 г.

А Р Ы Г І Н А Л Ь Н А Я

Александровіч—т. I і II.

Гурскі—„Новы горад“.

Гурскі—„На крэсах
усходніх“.

Галубок—„Белая зброя“.

Гельфэр—„Волат“.

Зарэцкі—„Эпічныя фраг-
мэнты“.

Знаёмы—„Ганчары“.

Ісаенка—„Актывіст“.

Крапіва—„Мядзведзічы“.

Лынькоў—„Апошні зьверы-
ядавец“.

Лынькоў—„Саўка-
агіцірнік“.

Лынькоў—„Андрэй Лятун“.

Мурашка—„Сын“.

Шаракоў—„Права на
зброю“.

Нортман—„Гоман карпусоў“.

Сташэўскі—„Шуміць бярэ-
зінка“.

Ушакоў—„Зарава вагранак“.

Хадыка—„Пра жыцьцё пра-
жытае“.

Чарот—т. I і II.

П Е Р А К Л А Д Н А Я

Гідаш—„Вэнгрыя спраўляе
ўрачыстасьць“.

Горкі—„Канавалаў Чалкаш“.

Гэдынэр—„Чалавек з він-
тоўкай“.

Даніель—„Юліс“.

Стандэ—„Выбраныя вершы“.

Поль Іда—„У Па-дэ-Кале
наймаюць рабочых“.

Райсін—„Непакорныя“.

Мархвіц Ганс—„Штурм
Эссэна“.

Ясенскі Бруно—„Палю
Парыж“.

1964 г.

+

a

ЦАНА 1 р. 25 к.
Переплёт 30 к.

НА БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ
Платон Головач
Переполох на загонах
Государственное Издательство
Белоруссии
Минск — 1934